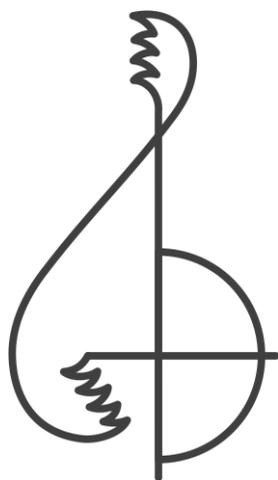

12+

9
2014

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,

Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2014

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъязыбег

Журналы æхсæны уынафæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2014

НОМЫРЫ ИС:**КОСТЫ ЛИЗÆ**

КОСТЫ Лизæ. Сойын цырагъ. Æмдзæвгæтæ 7

ЦОМАРТАТЫ Изæтбег. Цъæхдзаст донычызг. Уацау 16

КОКАЙТЫ ТОТРАДЗ: 70 АЗЫ

*КОКАЙТЫ Тотрадз. Цардвæндаг фыдыуæзæгыл хизы.
Æмдзæвгæтæ* 67

ЦГЪОЙТЫ Хазби. Хъæбул, æви ардбахæрд... Новеллæ 79

БУТАТЫ Победæ. Æвзаг. Элеги 86

ФИДАРАТЫ Руслан. Æртæ æмдзæвгæйы 88

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

МАМИАТЫ Изетæ. Хивæнд зæрдæйы дуне. Уац 90

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 102

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

БЕКЪОЙТЫ Елиоз. Мады цæссыгтæ. Радзырд 112

АРВИСТОН 133

*Национ химбарынад цы
адæммæ нæй, уый у фаджыс.
Уыцы фаджысыл сырæзынц
æндæр адæмтæ.*

Петр Столыпин

КОСТЫ ЛИЗÆ

Косты Лизæ у Ирыстоны нырыккон поэттæн сæ курдиатджындæртæй иу. Зæрдиагæй йын арфæ кæнæм йæ райгуыраен боны фæдыл. Нæ зæрдæ йын зæгъы æнæниз, зæрдæрухс цард, сфæлдыстадон æнтыстытæ.

СОЙЫН ЦЫРАГЪ

ХЪÆУГÆРОН

Этюд

Хъарм изæр
ризы
бæгæныйы фынкау
былтыл.
Хохы фæтæн уæхскыл
бады
æрмахуыр бæлонау
хур.
Дуры лæгъз гуыбын
боны тæвдæй ысхъарм и.
Хуры фæстаг тынтæм
бæхтæн æрттивы
сæ хъуын.
Афтæ æнусмæ
æз дуры къуыпрагъыл
фæбадин.
Урсдæндаг дугъонтæ
цадæг куыд тоной
кæрдæг.
Хæхтæ куыд зыной,
стæй, раст цыма
сасиргур,
мæлдзыг мæ рæзты
куыд уайа
хъуыддагхуызæй...

* * *

Хъæддаг бæхау ды армаццаг кæныс,
 Зæвæтæй мæ æнæхатыр цæвыс,
 Дæуæн дæ ахаст хивæнд æмæ карз у,
 Уæддæр дæ æз, нæртон дзырд, уарзын, уарзын.

Дæ комытæф бæзджын фæздæгау уæд,
 Тæппуд-иу дын дæ æнгасæй тæрсæд,
 Æз та дæ рагъыл стъалытæм тæхдзынæн,
 Дæ барцыл æз дæрзæг къухтæй хæцдзынæн.

Сæрхызт дугъон, зæвæтдзæгъдæн кæныс,
 Уæддæр мæнæн æмбæлццонæн бæззыс...

АМОҢД

Дзулы хъæбæрыл æрызæр ыставд цæхх.
 Хæфсыты зардмæ æнуд изæр хъус.
 Къæхтæ æнкъарæнт æхсызгонæй хъарм зæхх.
 Къæртайæ дарæд хæмпус æхсыр урс.

Саха-къæвдатæ æлутон æртахæй
 Сыджыт зæрдæйау ыскæнæнт фæлмæн.
 Ракасæд ноггуырд мæй тарбын æврагъæй,
 Иу чидæр арвгæрон агурæд мæн...

ТЕМЫРБОЛАТ БАДЗУРЫ НАРТЫ АЦÆМÆЗМÆ

Тæлфы мæ армы пиллон дидин – зынг.
 Дæууы мæ разы кардæлвæстæй Каин.
 Куы рæзин бон уыдисн, æхсæв – улылынг,
 Уæд искæд бон æмсæр дæуимæ уаин.

Кæм и, зæгъ-ма, зæххон амонд – уæлвонг?!
 Æз арвы дуар зыбыты гомæй фæдтон.
 Бырсы хæрдмæ лæбурагау мæ ронг –
 Мæ цард æгасæй скодтон уымæн фиддон.

Æнгуырстуанæй мæ уды дин у барст.
 Æгомьг сырд нæ бабыхсид мæ мастæн.
 Зæххы æмуæз – æнæуынонад, уарзт, –
 Мæ зæрдæ дзы куынноæ рæмудзы, уастæн!

Тæлфы мæ армы пиллон дидин – зынг,
 Æрбаппæрстон уæлæфтау æз æрвыгæй.
 Куы рæзын бон уыдисн, æхсæв – уылынг.
 Мæ рæзæнтæ куы бантауын цæссыгæй.

ХÆФС

Мæй – фæлмæст – фыдутæхсæны снарæг.
 У цæхæрау ирд æртæхæй кæрдæг.
 Ныр цæуыл у ацы уысм дæ зарæг?
 Ныр цæмæй у уыцы рухс дæ зæрдæ?

Ды æнафон мурмæ дæр нæ дарыс,
 Цыма цинæй сауæмыдзаг бадæ.
 Тары афтæ рогзæрдæйæ зарыс,
 Æмæ ризы æхсæвы хъæдабæ.

Æмæ хатын сонт зæлты уæлмонц ад,
 Цыма ис дзæм-дзæмы дон мæ разы,
 Æмæ уæд æвдадзы хос – æнцойад –
 Нуазы, нуазы стад æфсургъау, нуазы...

САБИ

Лианæйæн

Куыд рæзы рындзыл дидинæг – кæркусæг, –
 Ды афтæ хурмæ ивазыс дæхи,
 Сæууон дымгæ фæкæны ба дæ русæн,
 Æруадзы сауцъиу де уæхскыл йæхи.

Зæххыл нæ хæссыс иу удмæ дæр азым.
Дæ цæстыты – хæххон æхсæвты тар.
Нырма ды царды алцæмæй дæр – разы:
Сырдаёй, бæласæй сты дæуæн хæлар.

Дæ цæсгомæй фæлмæн хуры тын худы,
Мæ зæрдæ та мæнæн æлвасы тас:
О, цал къæвдайы уардзæни дæ удыл?!
Уæззау зынтæ ды цас фендзынæ, цас?!

Мæлын дæуæн дæ удыхъæдыл дисæй.
Æндон базыртыл арвы цъæхмæ тæх!..
Мæ бон куы уайд – бахизин дæ рисæй,
Йæ къух дæр дæм нæ бакæнид фыдæх...

ХИНГÆНÆГ

Æхсæв – сабыр, æрлæууыд йæ рады,
Æмæ бонрухс æрбайсæфт кæмдæр.
Мæй нæ бур каркау къалиуыл бады
Æмæ сайы йæ цурмæ мæн дæр.

Мæй, фæлæуу мæм! – Нæма мын у афон:
У мæ быны мæ уисой бæхау,
Хъуамæ арвæн йæ риуыл æркафон
Æмæ байсон Æрфæны рæгъау.

Хъуамæ стæхон æнæраны рæттæм.
Хъуамæ басгарон фурдæн йæ бын.
Хъуамæ рудзгуйтæй бакæсон уæттæм
Æмæ баппарон алкæмæн фын.

Фена саби йæ фыны тæрхъустæ.
Иса раст лæг йæ фынаы æнцой.
Судзой фыны дæр алкæд йæ хъустæ, –
Уа гæртамхор æдзухдæр сæргой.

Æмæ зылын мæ уисойыл, зылын.
Æмæ тауын зæххы цъарыл хин.
Æмæ тары мæ гæндзæхтæ тилын
Æмæ дæн æз хуыцау æмæ зин.

МЫСИНАГ

Хæрз сабитæ – изæрыгон ахстам
 майы хъæндилтæ,
 æмæ нæм арв
 ставд стъалытæй каст,
 нæ хъæлæбамæ æврагъы аууонæй
 рахъуызыд мæй
 æмæ арвастæу джихæй баззад.
 Æваст иу стъалы
 фæдисонау нæ сæргы атахт:
 майы хъæндилтæ ахсынмæ сцыбæл.

НЫВГÆНÆДЖЫ ÆРМАДЗЫ

Уым уæлдæф кодта ахорæнты тæф,
 Æрызгъæлæнтæ царæн йе сæрст, фасти.
 Уыди уæ разы – бур гæххæттыл – кæф,
 Æмæ йæм гæды дæлвæйнагæй касти.

Фæныкхуыз гæды – уый дæр уе ‘мбал уыд.
 Гуыркъотæ тулдз ныллæг рудзынғыл цавта.
 Дæргъвæтин ныхас – уды хъармыл стыд –
 Нæртон артау сыгъди æмæ уæ тавта.

Тылд арвыл мæй – цыкурайы фæрдыг,
 Хæрдмæдзог цъиу – æгъуыстаг – парчы зарыд.
 Уæ фысым уыд таучел æмæ фæрныг.
 Цæй къæвда? Нæ! Уæлтæмæн уынджы уарыд...

КÆДДÆРЫ ХÆЛАРМÆ УАЗÆГУАТЫ

«Тынг æнтæф у», – байгом кодтай рудзынг.
 Банкъуыстон мæ сæр гæзæмæ: «О».
 Цъуйы цупал даргъ æнгуылдзты судзы,
 Фехсин æй? Куыд бакæнон, мæ хо?

Нæу æнцон нæ дыууæйæн дæр дзурын,
Дзурын та цы пайда у æниу?!
«Уазал къуымæл», – раскъæфтай мæм дурын,
Сахаты фат бандзыг æви циу?!

Арвæй атахт иу стъалы, фæтары,
Мæнæ дæн – нæ фæсайдтон мæ дзырд.
Чидæр уынджы азарын фæлвары.
Аивтам нæ дыууæ дæр, бæлвырд.

Фарн дæуæн – дæ къуымæлы æртахы.
Цинæй уæд æфсæст æдзух дæ уд.
Ацы бадт цыдæр мастад ыздахы,
Зæрдæйы та – рагбонты хъæрмуд.

Алыг кодтай картофджынтæ кардæй,
Систон дæу дæ сабитæй фæрсын.
Раст цыма мæ рагуалдзæгмæ дардæй –
Æз дæуæн дæ цæсгоммæ кæсын...

КУТАИС

Зæронд сахармæ худæнбылæй кастæн.
Мæнæн йæ цæсгом афтæ зонгæ уыд!
Ныззынг и бон æгъуыстаг сæрдæн й ‘астæу,
Мæнмæ та хурæй бамбæхсын нæ цыд.

Зыдтой ам дзурын бæлæстæ ‘мæ дуртæ.
Мæ фысым уыд мæ зæронд мады ‘нгæс.
Æвзæрстам иумæ сихорæн хъæдуртæ,
Йæ ныхæстæ æмбæрстон уымæн æз.

Æмæ куы фыхт æнæхин хойраг аджы,
Мæллæг къухтæ куы æлвыстой тæбын,
Ыстъæлфыдтæн: «Уыдтæн ма ам æз раджы,
Уыдтæн æви мæ цæстыл ауад фын?!»

СУСÆНЫ МÆЙЫ

Диссаг у, æнахуыр ирд у кæрдæг.
Хурзæрин сызгъæрин тынтæ уафы.
Хъал у, хъал у уадымсæн йæ зæрдæ, –
Уый уæрыккау стыр æрдузы кафы.

Ивазы йæм уаз нæзы йæ хихтæ –
Уый йæ уды царды цин æнкъары.
«Табу уын, бæрзонд арв æмæ мигътæ!»
Тихалæгæй цъырцъыраг ныззары.

ÆРЦÆРДЗЫНÆН ХÆХТЫ

(Идилли)

Зарæг уыдзæни æдзух йæ сæрæн,
Алы минут дæр, алы.
Табу кæндзынæн дзулы къæбæрæн,
Судздзæн мæ сæрмæ стъалы.

Цъуйы сырх фæрдгуытæм æз кæсдзынæн,
Кувдзæн мын тæрс йæ сæрæй.
Семæ – мæ хæрд æмæ нозт, хæсдзынæн
Сагты æрми-къæбæрæй.

Сабыр æхсæвты мын уахъæз кафдзæн.
Мигъ мын уыдзæн нывæрзæн.
Харæ хъуымацæй мын мæйрухс уафдзæн,
Уафдзæн, бæгуы, кæлмæрзæн...

* * *

Нырма уал афтæ, афтæ уал нырма –
Фæкалд мæ хурбон сау æврагъты дагъыл.
Дæ зæрдæ у мæ ныхæстæм къуырма,
Ды фидар бадыс уыланæн йæ рагъыл.

Дæ бонæй у! Æнус цæхæртæ кал!
 Дæ сæры бæсты ацæуин мæлæтмæ.
 Дзæм-дзæмы дон, зæрдæскъæф хинты мал,
 Æнæ дæу цинтæ иууылдæр – тæлæтмæ.

Æввахс дæ ды, ды дæ æгæрон дард.
 Фæливæн рухс – мæнгард – йæхимæ сайы.
 Шагрены цармау бампылди мæ цард.
 Æз сойдзырагъау тайын æмæ тайын.

Дæ уынд мæнæн æвдадзы хосау нæу,
 Уæддæр дæм уд – æрмахуыр къæбыс – лидзы.
 Æцагæлон! Куы уаин æз хъæрау,
 Куы уаин куырм, куынауал уынин – ницы.

Ды иубонон рæугæлæбу нæ дæ,
 Цæргæсы уæз дæр ды уæдæ нæ ласыс.
 Мæ рохст зæрдæ, цы уынгæджы фæдæ,
 Цæуыл тоныс, æрхæндæгæй цы тасыс?!

МЕ ‘МДЗÆВГÆТÆ

Цы вæййы, уый æгад вæййы нæ цæсты.
 Рæфты дын кувæм, райсомы æртах.
 Мæ карæнтæн сæ лæшпутæ лæгтæ сты,
 Мæнæн та арвæй зæххы ‘хсæн – сымах.

Мæ цæссыгтæй уæ балхæдтон, мæ удæй,
 Хъæдабæ тар уын номæвæрæг уыд,
 Цæугæут ныр къуындæг уаты æнудæй,
 Хæссут мæ цин, мæ тарф æрхуымы быд...

АДÆЙМАГ

«Цæмæн у рухс мынæг? –
 Мæрдты нын рухс нæ уыдзæн»,
 Æмæ цардæг æппæт,
 Æппæт цырагътæ ссыгъта.

Мах йе ‘рхъуыдыйæ уæд
 Уыдыстæм уымæн бузныг:
 Ныррухс, ныррухс, ныррухс,
 Ныррухс и бонау хатæн.

Куы ацыд не ‘мбал, мах
 Уæд бамбæрстам, кæй уыди
 Сæйраг цырагъ йæхæдæг:
 Йæ фæстæ рухс æрмынæг...

ÆЦÆГÆЛОН САХАРЫ

Зылынкъах къæвда уынгты кафыд. Кафынæй
 Куы бафæллад – йæхи нæ разæй айста.
 Хуылыдз сахар – тæмæнтæкалгæ – бафынæй.
 Йæ дзыкку дымгæ донхæрисæн фаста.

Æгъуыстаг бæлас! Былгæрон цы зайы?
 Кæрæф уылæнтæй уый æппын нæ тæрсы?
 Мæ хо мæ бонтæ афонмæ нымайы,
 «Кæд ыссæудзæн?» – цымыдисæй фæфæрсы.

Зæронд мæй кулы раст æмбисыл асаст.
 Ныууагъта къæвда даргъ уынгты йæ фæдтæ.
 Хæрзаг нæхимæ сæрд Куырыппæй акаст,
 Нæ дыргъдоны лыстæг кæрдо ысцæттæ...

ЦЪÆХДЗАСТ ДОНЫЧЫЗГ

Уацау

Йæ

бонай уа ‘взонг зæрдæ! Æдзухдæр æй хуримæ хъазын фæнды, уæлдайдæр, цард-бæллон чызджы риуы куы тæлфа æмæ æппæтхъомыс уарзондзинадæй куы дзаг кæна, уæд. Тæхудиаг – стъалытæм тындзæг! Йæ цæст цыдæриддæр ахсы, уыдонæй йæм уæлмонц æнкъарæнтæ ивылы. Цъæх-цъæхид арв, нæудзар уæлвæзтæ, хæмпус бæлæстæ, цæхæркалгæ дидинджытæ... Йе сфæлдисæг дунейы тæмæссаг нывтæй йæм иу мигъы къæм дæр нæ зыны, æмæ йæ риуы амонды цырагъ цырен фæйлауæнтæй судзы. Ай-гъай! Æппæтæй фылдæр кæй уарзы, уыцы нæртон гуырды æрхъæцмæ дæр нæ хъæцы æмæ йын йе уæнджы æгæрон ныфс уадзы. Цъæхвæлыст хъæды фале йæ лæгъз цъити аргъуаны сæрау кæмæн æрттивы, уыцы фидар хохы ном хуымæтæджы нæ хæссы. Изетæйæн уый уæларвон нысан у, æмæ дзы йæхи хурмæ тавæгау рæвдауы, цыфæнды æвирхъау уавæрты дæр æй æфхæрын кæй нæ бауадздзæн æмæ йæ, дунемæ чи никуы ’рцыд, ахæм карз фыдæхæй дæр кæй бахъахъхъæндзæн, ууыл æууæнды æмæ йæм Хуыцаумæ кувагау кувы:

– Хъазыбег, мæ зæрдæйы уидаг! Ацы зæххыл мын дæуæй зынаргъдæр адæймаг нæй. Мæ удæй мæм хæстæгдæр дæ, æмæ

дын ма цард ратдынаен, аџаг мыл да хорзæх бафтау. Ма бæллицтæ сыгъдæг дзуарау дæуыл бæттын, æмæ мын сæ сæфын ма бауадз, – зына-нæзына змæлынц йæ былтæ. Йæ химæлвасаг æнæхин цъæх цæстытæ худынц æмæ йын йæ лæгъз аив цæсгом æнахуыр рæсугъдæй æвдисынц. Æртæхдзыд уарди сæууон æрды хъæбысы куы райхæлы, уæд ма уый ваййы афтæ рухс, цыма дзы хуры тынтæ иннæрдæм фæкæсынц. Йæ даргъ бур дзыккутæ йæ фæсонтæм æркалдысты, æмæ сæ рог уддзæф йæ тасаг æнгуылдзтæй фасы. Йе уæлæ цы кæркæ-мæркæ джиппæйфыст тæнæг къаба ис, уый биноныг итувæрдæй йæ хæрзконд уæнгтыл диссаджы дзæбæх фидауы. Йæ фæлмæн сæрак дзабыртæ цыма кæлæнгонд сты æмæ йæ уæлдæфы хæссынц, уыйау зæххыл æндзæвгæ дæр нæ кæны. Тæхгæ уадæй къуыбыры цъупмæ схæццæ æмæ дардмæ рæхснæг талайау зыны. Йæ зæрдæйы гуыры 'мбисонды музыка æмæ йыл цины базыртæ садзы. Фæнды йæ зарын, кафын, дзæнæтон маргъ фестын æмæ уæларвты тæхын. Йæ мад æм цæхæрадонæй кæсы æмæ йæхинымæр дзуры:

«Мæнæн ма рæсугъддзинад ницы ахъаз фæци, фæлæ амæн исты пайда уæддæр куы фæуайд... Ахæм удыгагайы хуызæн чызг гуыргъахъхъ фæндæгтыл цæуынаен æгæр æвгъау у...»

– Зариффæ нын чызг нæ ныййардта, фæлæ зæд.

– Цæст æм кæсынай не 'фсæды.

– Дойныйæн æй баназ раст.

Ацы удравдауæн ныхæстæй йын-иу йæ мойы хæстæджытæ йæ мастайсыгъд зæрдæйыл æвдадзы хос куы 'ртагътой, æмæ йын-иу бæлвырд куы фенцондæр и, уæд ныр йæ хъусты фæдисы дзæнгæрджытау цæмæн зæлынц? Уый карæнай цы хъизæмæрттæ бавзæрста, уыдон фыдфынтау йæ цæстытыл цæмæн уайынц æмæ йын йæ хъарутæ цæмæн исынц? Йæ хъал чызг йæ райдзаст фидæнмæ хуры тынтыл куы згъоры, уæд ын афтæ тынг цæмай тæрсы?

Йæ фæрстытæй йæ иуæн дæр дзуапп дæттын нæ фæнды æмæ тыхсы. Уæвгæ, æдыхст та кæд ваййы? Изета йæ гуыбыны куы равзæрди, уæд йæ зæрдæмæ æбæрæг катай бахъуызыди æмæ йæ ацал-ауал азы уысмæ бæрц дæр цух нæ уадзы. Чызг куыд стырдæргæнгæ цæуы, афтæ йæ фыды миниуджытæ ирддæрæй æвдисы, æмæ йæ мады буар адæргæй æмпылы. Исчи йын сæ куы бафиппайа, уæд сæ дыууæйы дæр фæндырты фæцæгъддзысты. Æмæ йæхи мæт нæ кæны. Йæ хъысмæт ын цы фæуинаг

уыди, уый йын уæлдайджынтæй фæцис. Йæ бонтæ æнахъинон лæгимæ, æлгъгæнгæйæ, арвыста, æмæ йæ цард уымæй æнаддæр нал фæуыдзæни, фæлæ йæ чызгыл дзæгъæлзады ном сбаддзæн æмæ йыл, зæххæй сисынмæ чи нæ бæззы, уыдон дæр былысчылтæ кæндзысты. Аххосджын æрмæстдæр йæ ныййарджытæ кæй сты, уымæ дæр ын ничиуал фæкæсдзæни.

Ныййарджытæ... Ацы табуиаг номы аккаг дзы чи нæ свæййы... Зариффæйæн йæ хæзгулы адджын батæ мысын дæр йæ зæрдæ нæ комы, уымæн æмæ цыбыр рæстæгмæ йæ фарсы тæнагæй фесты. Уастæн, дæлæмæ 'рхауæд амæндтæгæнæг, æвæлтæрд сывæллон-чызджы фæлынд лæппуйы хъæбысмæ баппарынай хуыздæр зонд кæмæ не 'рцыди! Мæнг усгурæн йæ фыдвæнд йæ къухы куы бафтыди, уæд дзы, дарддæр цы ран уыди, уырæм алыгъди æмæ йæ йæ тызмæг æфсымæртты 'хсæн, маройгæнгæйæ, ныууагъта. Зариффæйæн йæ зæрдæ хæццæ кæнын куы райдыдта, уæд сагъæстыл сси: бон æм арвы рухс нал зынди, æхсæв æй хуыссæг нал ахста, æмæ йæхи марыныл ныллæууыди. Габола йын цыма йæ уавæр бамбæрста, æмæ йын йæ худинаг бамбæхсыны тыххæй кæй сразы уыдзæн, уый зыдта, уыйау æм йæ минæвæртты тæргæбæхæй барвыста. Фыдынд сахъатджын чызджытæ дæр кæуыл не 'рвæссыдысты, уыцы сохъхъыр уæйыджы 'нгæс лæппулагмæ ахæм гуырвидауц хæрзуынд бæлон æрхаудзæни, уый йæ хъуыдыйы кæрон дæр никамæн уыд, æмæ йæм дзыллæтæ сæ чындзæхсæвы дисмæ кæсæгау æркастысты.

- Удхæссæг дæ адава – уæртæ цы хуызæн у, уæртæ!
- Йæ кæлмхæрд цæсгом равдисынæн дæр нæ бæззы!
- Æмæ йын цы фындз и, уый та – Хохойы дзæккæулы йас!
- Йæ цуры зыгуымы голлагæй цы кæны!
- Омдзæджы хъæдур!

– Ацы æнахъолайæ Зариффæ цы бауарзта, цымæ? Йæ кæцы бынатмæ йын бацыбæл и? – кæрæдзи худæнбылай фарстой сылгоймæгтæ. Иуы бон дæр сæ уыцы фарстæн дзуапп раттын нæ баци, æмæ йын йæ сусæгдзинад базоныны тыххæй йæ сынтæджы бын сыхæгты налат чызджы бамбæхстой. Габола йæ рæсугъд усæй йæ мондæгтæ куы суагъта, уæд ын цыма исчи йæ хæдзар басыгъта, уыйау хуыссæны тыхстхуызæй рабадти, тамако сдымдта æмæ, йæ артæнбынтæй хуыфгæйæ, уайдзæфганæджы хъæлæсæй афтæ бакодта:

- Æз æнхъæлдтон, æнæвнæлд чызг дæ...

– Ёнæвнæлд чызджы тыххæй дæ мæнæ ацы базыл дыууæ цæсты æрæвæрын хъуыди. Айдæны дæхимæ никуы бакастæ? – уæзданæй йын йæ ных бакъуырдатта чындз, æмæ лæг тæргайхуызæй ныхъхъус и.

– Чидæр æм кæй фæныхылдатта, уый йыл бæрæг уыди.

– Фæстаг бонты джихнизæй дзæгъæлы нæ сади. Йæ къодах ам уыди, йæ хъуыдытæ та – æндæр кæмдæр.

– Уайых фæуай, Зариффæ, амæй-ай хæрзконддæр усгуртæй дæхи фенæхай кæ æмæ лæджы хорзæн сырх маймули равзар.

– Кæй æрхъызы дæндаг æм ферттывтæ, цымæ? – сцымыдис сты устытæ, йæ хæзгулы йын зонгæты 'хсæн фæцагуырджой, фæлæ йæ не ссардтой æмæ ахæм хатдзæгмæ 'рцыдысты: йæ хомæ уазæгуаты куы уыди, уæд ыл горæтаг хъуынджынриу лæппу 'рхæцыди, æмæ дзы йæхи атонын нал бафæрæзта. Йæ суцца 'фсымæртæй кæй нæ фæтарсти, ууыл иуцасдæр фæдистæ кодтой, стæй сыл худæг бахæцыди:

– Уæддæр йæ лæгмæ хорз фæцарæхсти! Ёнæвнæлд чызджы тыххæй, дам, дæ мæнæ ацы базыл дыууæ цæсты æрæвæрын хъуыди! Ха-ха-ха!

Искæй рис зæрдæмæ нæ хъары. Йæ рæдыдыл ма йын къæхтæ æмæ къухтæ бафтыдтой æмæ йæ хъæуы цæрджытыл æхсызгонæй ахæлиу кодтой. Уыдон æй цины хабар хæссæгау кæрæдзийæн хъус-хъус адзырдтой, стæй æндæр хъуыддæгтыл фесты, æмæ сæ Зариффæйы æнæрхъуыды ми 'рбайрох и. Удыкъæртты хуызæн чызг æмгъуыдæй раздæр куы ныййардта, уæд æм ноджы разæнгарддæрæй фæстæмæ 'рбаздæхтысты æмæ йыл цъыф фæкалдтой:

– Ёфсарм цы у, уый зонгæ дæр нæ кæны!

– Адæймаг йæ цæсгомæн чъизийæ куына тæрса, уæд кæйфæнды бынай дæр былсæрфтæй рахиздæн, йæ фæдджитæ ацæгъддæн æмæ дарддæр ацæудзæн!

– Зариффæйы хуызæн гаццатыл хъуамæ хъоды кæниккам æмæ сæ дурадзагъдæй суриккам, нæ кæстæрты нын куыд нæ халой, афтæ!

– Габола 'гъдауджын лæг куы у, уæд ахæм родтæмдзоджы йæ фарсмæ куыд быхсы? Ёз æй мæ хæдзары иу бон дæр нæ фæдарин.

Æмæ йыл цынахуызон даутæ фæмысыдысты! Фидиссаг фидисмæ рæвдзæр у. Сæхи фæлхæрдтæ бамбæрзыны тыххæй

уæлдай тынгдæр архайдтой, се 'рбахæцæнтæ лæмæгъдæр кæмæн уыдысты, уыдон. Габалайы зæрдæ дæр æм фехсайдта, фæлæ йæ бæстон æрфæрсынмæ йæ ныфс нæ бахаста. Сдзырд æм нæй, æмæ джедæгуырæйы хъугау йæ къæдзил куы фездуха, уæд ахæм мынчын сылгоймаг йæ фыны дæр нал фендзæни. Нæ, фалтау ыл йæхи ирхæфсдзæни æмæ йæ худинагæн быхсдзæни. Уæвгæ, цæй худинаджы кой кæны? Иуæй иу сывæллæттæ авд мæймæ дæр райгуырынц æмæ, чи зоны, йæхи у. Йæхи у, уæдæ кæй у!

Æнæзæрдæистгæ сылгоймæгтимæ æдзæлгъæд цæрдтытæ чи кæны, уыдонæй хъауджыдæр йæ хъул сах кæй абадти, уый тыххæй йæ сæрыл схæцыди æмæ йæ тых-йæ бонæй лæппутæ кæнынмæ бавнæлдта, фæлæ ницы сæнтыдта, æмæ æппæт куыстытæ дæр йæхимæ райста. Мæнæ ныр дæр, хъæрзгæ-нæтгæйæ, ныллæг быруйы цæджындзтыл цыбыр хъилтæ 'фтауы æмæ сыл сындз телтæ уадзы, мидæмæ дзы куыд ничи хиза, афтæ. Сыхæгты цъаммар гал æдзухдæр æххормаг вæййы, егар куыдзау йæ сарты 'нцонæй багæпп ласы æмæ йын йæ нартхæрттæ бассæнды. Габалайы бон дзы нал у, æмæ йæ цыфæндыйæ дæр хъуамæ баурома. Иучысыл акусы, стæй йæхи хуызæн зæронд къодахыл æрбады, махоркæ сдымы æмæ, йæ артæнбынтæй хуыфгæйæ, уæззау хъуыдыты аныгъуылы. Йæ хъаруйыл ма куы уыди, уæд йæ фыдæбæттæ ницæмæ дардта, фæлæ ныр йæ къухтæ йæ коммæ уыйбæрц нал кæсынц, æмæ йæ миднымæр йæ усмæ хæцы. Тинтычъийæ фæлмæндæр куына уайд, уæд æй æрмæст хæцыныл нæ ныуадзид, уымæн æмæ йыл зæрдиагæй никуы баузæлы. Æдзухдæр æй йемæ тох кæнын фæхъæуы, æмæ, тыххæй кæй исай, уыцы мард буары сывæллон куыд хъуамæ равзæра? Кæд дзы сусæгæй йæхи асыгъдæг кæны, уæддæр ын цы бæрæг и? Горæтмæ куы ацæуы, уæд æй дзæвгар рæстæг алы 'фсæнттæй йæхимæ 'вналын нал фæуадзы. Габала нозтыл йæ пырх акалы æмæ хъæрæй бæстæ йæ сæрыл сисы.

– Дæ лæмæгъ цæнгтæй кæуыл æрæнцой кæнай, уый дын ма уæд. Ехх! Ацы схæлдзæуæгыл мæхи дзæгъæлы сбæстон. Рæсугъд усмæ ма бабæлл, зæгъгæ, мын мæ мад дзæгъæлы нæ дзырдта, – хъуыр-хъуыр кæны йæ фындзы бын. Афтæ йæм кæсы, цыма йын æндæр сылгоймаг уытт-уытгæнгæ хъамбулджын фырттæ ныййардтаид, æмæ йæ лагуын сæры фæсмоны хуызæн цыдæр дызæрдыг хъуыды змæлы, фæлæ йæ Зариффæйæ фæхицæн уæвын дæр нæ фæнды, уымæн æмæ йæ йæхимæ æнахуыр тыххæй

æлвасы. Тыхтонайæ дæр дзы цæс æхсызгондзинад исы, уый йæ алы нуарæй дæр æнкъары æмæ йын рæстæгæй-рæстæгмæ йæ фæлурс дзаг æгъдтыл йæ цæст æрæвæры.

Сылгоймаг йæ дæрдджын къабайы фæдджитæ хæрдмæ фæлдæхтæй дзуцæджы бады æмæ хъæдындзы хуымæй хæмпæлгæрдæджы хæлтгæ тоны, фæлæ йæ хъуыдытæ уыдонимæ не сты. Йæ размæ уыны 'рмæстдæр йæ хъæбулы фыды. Æнхъæл уыди, йæ сурæт азты фæлмы аныгъуылдзæни æмæ йын йæ дудгæ рис йемæ ахæсдзæни, фæлæ фæрæдыди. Йæхицæй йæ цæс дарддæр тæры, уыйас æм хæстæгдæр кæны, ноджы мæстæймарæгау уыцы æрыгонæй лæууы æмæ йын йæ маст сабыр кæнын нæ уадзы. Хуыздæр мой куы скодтаид, уæд ыл, чи зоны, йæ къух ауыгътаид, фæлæ йæ иудадзыг йе 'нæуынон лæгимæ бары æмæ йæ йæ зæрдæйæ аппарын нæ фæразы. Арахъхы æмæ тамакойы хъæхъхъаг тæфимæ йын йæ гуымиры 'внæлдтытæ куыд зынай фæбыхсы, уыцы æбуалгъ нывтæ мысын дæр æй нæ фæнды. Фæнды йæ 'рмæстдæр йæ чызджы амонджынай фенын. Йæ уд дæр ын нæ бавгъау кæндзæн, æцæг ын йæ хал ма ахæрæд æмæ мæнæ ахæм æнаккаджы хай ма фæуæд.

– Ацы чызг æгæр срог и. Макай фæдыл адзæгъæл уæд. Дæ хъус æм фæдар, науæд нæ фæхудинаг кæндзæн, – цыма йын йæ хъуыдытæ ахсы, уыйау æм мæтæйдзаг хъæлæсæй дзуры Габола.

– Цытæ дæ-иу схауы, цытæ?! Нырма йын цы афон у?! – йæ цæнгтæ йыл сцагъта Зариффæ æмæ адæргæй йæхиуыл схæцыди.

– Йæ мады туг куы скуса, уæд æй ницыуал бауромдзæн...

Лæг йæ усмæ ахæм цæстæй кæсы, цыма йын афтæ зæгъынмæ хъавы: «Кæд дын дæ адджын буарæй мæхи 'фсадын, уæддæр дын дæ чъизи ми нæ барын». Зариффæйæн фырхъыг æмæ фырмæстæй йæ риу фæйнардæм фæтоны. Фаджысы куыфау æй йæ фарсмæ кæй быхсы, уый йын фаг фыдæвзарæн нæу æмæ ма йын хъуамæ йе 'нæуаг фидистæм дæр хъуса. Сонт-монтай куына фæрæдыдаид, уæд æй йæ дзабыртæм дæр æвналын кæй нæ бауагътаид, уый йын комкоммæ зæгъид, йæ цæстмæ йын бадарид æмæ йæ куыдзæй куыдздæр бакæнид, фæлæ дзы цы рамбулдзæн? Ницы. Æмæ ницыйы тыххæй загъд къахын æмбæлы? Нæ, фæлтау хъусæй лæудзæн æмæ йæхиуыл æмырæй кæудзæн. Изетæйы тыххæй та йын раст зæгъы. Чызджы зæрдæ 'нцон æлхæнæн у, æмæ йæ æдзухдæр хъæхъхъæнын хъæуы. Кæм и, кæм, æнæнтыст макуы 'рбауа? Ныртæккæ дæр ма къуыбыры

цъуппыл куы уыди, уæд æваст цы 'рбацц? Хъулон гæлæбуйæ уæлдай нæу. Ферттив-ферттивгæнгæ, куы иу ран февзæры, куы иннæ ран æмæ йын йæ сæр разилын кæны. Кæм та 'рбадæлдзæх и, цымæ? Уæвгæ йын ацафон адæмы 'хсæн цы тас у? Цæмæй род йæ мады ма бадæйа, уый тыххæй та йæм рагацау ацыди, æвæццæгæн. Йемæ куы фæхъазы, уæд дзы гыццыл саби рауайы, æмæ бæстæ йæ хъæлдзæг кæл-кæлæй байдзаг ваййы. Æнæуи хивæнд у, фæлæ уымæ æнæзивæгæй згъоры...

Зариффайы йæ хурдзыд сæнттæ 'мбисонды бæстæмæ ахастой. Йе суинаг хъæбул нырма 'взонг æмæ сонт у, фæлæ куы рахъомыл уа æмæ дохтырыл куы сахуыр кæна, уæд æй Уаццллайы хуызæн цæхæркалгæ сæрæнгуырдаг куыд ратдзæни æмæ йын йæ цæрæццæг сывæллæттæ йæ былтыл куыд дардзæни, уыцы бæллиццаг нывтæ йæ цæстытыл уайынц. Суанг ма сын сæ буары хъарм дæр йæхиуыл æнкъары æмæ сыл йæ уды рæбинаг æварæнтæй узæлы. Йæ зæрдæ къæрцхъусдæр куы уайд, уæд йæ риуы бакатай кæнид æмæ йын рагфæдзæхстау йæ хъусы бацæгъдид, Изетæ быдырмæ афтæ цинæвдылдæй цæмæ фæтындызы, уый. Йæхи кæмæ феппары, уыцы гуыппырсар æм егъау тулдзы бын фенхъæлмæ кæсы. Чызг æй æдзухдæр дардмæ ауыны æмæ йæм, худгæйæ, йæ къух батилы, фæлæ йæм ацы хатт нæ зыны.

– Кæм дæ, мæ цæстырухс? Æнæхъæн бон куыд фæразыс æнæ мæн? Æз дыл иу минут дæр куына хъæцын. Рацу мæм рæвдзæдæр æмæ мын мæ зæрдæ батав, – дзуры йæм рæвдаугæ хъæлæсæй æмæ йæ хъугомы йæ цæстытæй агуры. Кæмдæр сабыр æхситт фæцыди, æмæ йæ хъустæ ныттынг сты. Ноджыдæр та. Тулдзы фæстæ бамбæхст, æвæццæгæн, æмæ йæ мæстæй мары. Ныртæккæ ма-иу йæхимæ фæкæсæд! Йæ фырцæрдæгæй иу ран лæууын чи нæ фæразы, ахæм цардбæллон æвзыгъд уадсур, йæ рæсугъд барц фæйлаугæйæ, тыгъд быдыры цыппæрвадæй куы ныййарц уа, уыйау æм азгъордта, бæласы алфамбылай æрзылди æмæ фæуыргъуыйау и. Сабийæн йæ хъазæн куы айсынц, уæд ма уымæн ваййы ахæм цæстæнгас – скауынмæ йæ бирæ нал фæхъæуы... Рохстæй иучысыл алаууыди, стæй, фæстиæттæгæнгæ, къохырдагæм йæ родмæ араст и.

– Кæдæм цæуыс, мæ рæсугъд æхсинæг? Иунагæй мæ цæмæ уадзыс? – уадымс æм сыфтæрты сусу-бусуимæ зонгæ хъæлæсы мынæг зæлтæ 'рбахаста, æмæ федзæм и. Кæцæй йæм хъуысынц, цымæ? Бæласæй æви йæ зæрдæйæ? Чызг йæхиуыл сәнæууæнк,

йæ алыварс, гуырысхотæгæнгæ, афæлгæсыди æмæ фæстæмæ аздæхти. Бæрзонд мыдхуыз лæппу йæм бæласы ауонæй рахызти æмæ йыл йæ цæнгтæ 'рбатыхта. Изетæ бахъæлдзæг и. Цыма йæ цас уарзы, уый базоньмæ хъавыди, уыйау ын йæ риуыл йæ хъус авæрдта, стæй йын йæ цæстытæм бакасти æмæ йæ дисхуызæй афарста:

– Кæцæй фæдæ, дæ хорзæхæй? Ныртæккæ дæр ма ам куынае уыдтæ.

– Уæларвæй дæм æрхызтæн, – хинхудтгæнгæйæ, сдзырдта Хъазыбег æмæ йе 'нгуылдзæй бæласы цъупмæ ацамыдта. – Дæхæдæг куы фæзæгъыс, Хуыцауæй лæвард мын дæ, зæгъгæ...

– Уый раст у, фæлæ мын ахæм æгъатыр ми макуыуал бака. Ам дæ куынае 'рбайæфтон, уæд мæм афтæ фæкасти, цыма дæ нал фендзынæн, æмæ мæ зæрдæ бауазал.

– Ома, куыд нал фендзынæ? Цы хъуамæ фæуон?

– Исчи дæ йæхи куы бакæна, уымæй тæрсын.

– Ау, æндæр мыл не 'ууæндыс?

– Мæхицæй дыл тынгдæр æууæндын, фæлæ мæ фæлгæнæны æдзухдæр дæ фарсмæ 'ндæр чызджы уынын æмæ фыртыхстæй мæ хъуырмæ свæййын. Искама мын куы ацауай, уæд мæ зæрдæ аскъуындзæни, æмæ мæ тæригъæдæй йемæ ницы амонд фендзынæ.

– Ма тæрс. Æз æрмæстдæр дæу дæн æмæ мæ амæлæты бонмæ дæр дæу уыдзынæн, æцæг мæ бирæ уарз.

– Уымæй ма фылдæр уарзæн куыд и? Ныртæккæ дæр дын мæ уд раттыныл разы дæн, стæй æрмæст мæ уд – нæ. Мæнæй дæ цы хъæуы, уый мын зæгъ, æмæ фæстæмæ дæр нæ фæкæсдзынæн, уымæн æмæ мæ улæфт дæр ды дæ, мæ бæллиц дæр. Цард мын æнæ дæу æппындæр ницы ад кæны. Æппæтæй тынгдæр мæ фæнды дæумæ смой кæнын.

– Афæдз йеддæмæ нæ нал хъæуы. Куыддæр скъола каст фæуæм, афтæ нæ цард баиу кæндзыстæм.

– Исчи нæ куы бахъыгдара, уæд та?

– Мах чи бахъыгдара, ахæм тых зæххыл нæ разындзæн!

– Уыцы амонджын бонмæ 'нхъæлмæ кæсгæйæ мæ цæстытæ ныуурс уыдзысты.

– Цыфæндыхуызонæй дæр сæ кæлæнгæнæн тых нæ фесафдзæн, æмæ сын æз кæддæриддæр сæ уындмæ бæлдзынæн, – таласгæнгæйæ, дзуры лæппу æмæ йын батæ кæны йæ былтæн,

йæ уадултæн, йæ дæллагхъуыртæн. Чызг йæ къухты кæй ис, уый уыны, фæлæ йæхиуыл хæцы. Изæрмилтæ сабыргай æрбахъуызыдысты, æмæ бæстæ циренхуыз адардта. Фæлурс уадсисы 'нгæс мæй цардæфсæст æрыгæтты цинæй райрд æмæ сыл хæхты сæрæй йæ ризгæ тæссонд тынтæ нывæнды...

* * *

Чызг тавиц æмæ рæвдыд æрмæст йæ уарзонæй нæ исы. Кæд сывæллон нал у, уæддæр ма йæм хистæртæ раздæрау «мæ дзæцц» æмæ «мæ къона»-йæ дзурынц, йе 'мгæрттæ æмæ йæ хæлæрттæ та - «Изæ» æмæ «Изычкæ»-йæ. Ахуыргæнджытæ йæ кæрæдзи 'хсæн фырбуцæй «нæ цъæхдзаст донычызг» хонынц. Ноджы йæ ахæм хъæлæсы уагæй фæзæгъынц, цыма æцæгдæр зæххон адæймаг нæу, фæлæ хурдзид доны 'ртæхтæй конд у, æмæ йын йæ нывæфтыд фæлгонцæн æрбайсæфынæй фæтæрсынц. Адæмы зæрдæтæ 'лханы, сæ аиппытæ сын кæй ницæмæ дары, æнæлаз сабийау сыл кæй æууæнды, йæ зæрдæ хæрамдзинадæй сыгъдæг кæй у, æмæ йæм гадзрахатæй рацæуынмæ кæй не 'нхъæлмæ кæсынц, уымæй. Уый æдде ма йæ миддунейæ цавæрдæр удрухс цæуы æмæ сыл æнахуыр тыхæй ахады.

Уæлдай райгонддæр дзы сты йе 'мкъласонтæ. Æмæ куыд нæ! Йæ хæдзармæ куыстытæ æдзухдæр йæ тетрæдты биноныг фыст ваййынц. Куыддæр скъолайы къæсæрæй бахизы, афтæ йын сæ чызджытæ йæ пъартфелæй фелвасынц æмæ сæ фæйнардæм аскъæфынц. Кæд се 'ппæтæй хуыздæр ахуыр кæны, уæддæр сæм уæле дæлæмæ сæрбæрзондæй нæ кæсы, уыдонæй зæрдæргæвддæр кæй у, уый сын йæ тарбын къæлæт æрфгуыты змæлдæй дæр не 'вдисы. Ахæм хуыз ын ваййы, цыма сын йæ цæстæнгасæй афтæ зæгъынмæ фæхъавы: «Æгайтма уæ хъæуынц, айсут сæ æмæ дзы спайда кæнут».

Урочы йæ къух никуы сдары. Йæ хъарутыл феууæнды æмæ 'нцад фæбады. Ахуыргæнджытæ йын йе 'мбæлттыл куыд фæбуста кæнынц, сæ хъæлæсты 'ртхъираны мыртæ куыд фæзыны æмæ агъуысты нæрын куыд райдайынц, стæй фидистæм куыд рахизынц, уымæ фæхъусы æмæ дисы бафты, чиныджы хæрзæнцонæй цы 'рмæг бамбары, уый уыдон кæй нæ фæзонынц, ууыл. Ахуыргæнджытæ сæ ратон-батон кæнынæй куы сфæлмæцынц, уæд æм фæлладхуызæй ацæмонынц, адонæй ницы пайда и, æмæ ды сæ бæсты дзуапп ратт, зæгъгæ. Изетæ сысты, цы дзы фæдомынц,

уый сын аенакьюылымпыйа радзурь ама фастама йа бынаты сбады. Хъазыбеджы цастангас куы ацахсы, уад йа цагсомыл арт сирвазы. Лэппу ахуырмэ уый хуызан равдз нау, ама йам афта факэсы, цыма йа йа дэсны дзуаппытэй йа аууоны бакэны ама йа сэр хатыркурагау къамдзастыгхуызэй аруадзы.

Фыццаг къласэй фастама йа хуызист адзухдэр Кады фэйнэгыл ауыгъд вэййы. Гыццылэй йа къамисаг урс хэдон, сырх галстук ама дыууа стыр бантима иста. Йа худын-иу на урэдта, ама дзы-иу йа тымбыл урс цагсом тамэнтэ калгайа рауади. Дунема ахам арттиваг цастытэй касти, цыма зэххыл уымэй амондджындэр сываллон на уыди. Ама йам ацагдэр маст никацэй хауди. Кад йа бинонтэ бирэ зындзинадтэ 'взэрстой, уаддэр аей йа мад ницы хуаг уагъта. Скьолама йа 'рвыста хэрзаив ама 'фсастэй. Изетэ дэр йа зэрдахудты ницамэй цыди. Йа нытуантэ йын аххаст кодта анувыдэй. Уроктам цыди цагтэйа ама иста иттэг хорз бэрэгганэнтэ.

Ныр тыргы къулэй худга нал кэны. Йа дзыккутыл дэр урс бантытэ нал батты. Йе сфалдисаг дунема кэсын райдыдта хуыдыдзастэй, фала уымэй йа цагсом на фэфыдынддэр ис. Фыдынддэр на, фала ма йа цастыты са расугъддзинады адде цавардэр анауыр сэрзилингэнан сусэгдзинад фэзынди, арф кэцэйдэр дзы цахэркалга фэлхъазанау уалмонц аенкъярэнты гуыран аенхъавзы ама йа уый ноджы бэллицагдэр кэны. Хъауы 'взыгъддэр лэппутэ йа фэдыл бафтыдысты ама йа иу ран нал уадзынц, фала сын ком на дэтты. Йа зэрдаейы ис армастдэр Хъазыбег ама йа никауыл баивдзэни, зэхх иннардам куы сфалдаха, уаддэр.

Раздэр ногдзауты раздзауаг уыди, ныр та фаскомцадисонты сэргы лаууы, ноджы ма хихъаппарисадон къордты зарга ама кафга дэр кэны, фандыраей цагъдынма та бынтон амбисонд у, ама йа алкаман дэр дэнцагэан хэссынц. Бонизарма дзы мачи раппала, уыман уаван най. Хистэр ахуыргэнджытэй маэна ацы ныхастэ арах фехъусан вэййы:

– Аз ма дэндэгтэ ам рафтыдтон, ама бирэ фэзминаг ахуырдауты схомыл кодтон, фала дзы Изетэйы хуызан амбарга сываллон нукуыма федтон.

– Аппат хуыддагтам дэр амхуызон хорз арахсы.

– Цыфанды бэрнон куыст дэр ын бабар кэн, ама йам да зэрда ма 'хсайад.

– Æмæ куыд сыгъдæгуарзаг у, уый та! Йе ’фснайыны рад куына ваййы, уæддæр кълас ног чындзы уатау сæрттивын кæны.

Уыдонæй уæлдæр та йæ директор æвары:

– Габола æмæ Зариффæйæн тынг курдиатджын хæрзæгъдау чызг и. Не скъолайы номхæссæг у, æмæ йын йæ кад дæлæмæ ма ’руадзæм. Дæс къласы каст куы фæуа, уæд ын сызгъæрин майдан раттæм, царды зынгæ бынат куыд æрцахса æмæ адæмæн стыр хæрзты куыд бацæуа...

Ахуыргæнджытæн, сæ хицаумæ хъусгæйæ, сæ цæстæмттæ барухс ваййынц, æмæ сæ сæртæ разыйы тылд фæкæнынц, уымæн æмæ се ’ппæты дæр уырны, сæ сомыгæнæн ахуырдау рæсугъд фæндагыл кæй ацæудзæн æмæ адæмы сæрхъуызой кæй суыздзæн, уый. Изетæ ’хсæнадон асиныл афтæ уæлиау схизынмæ нæ хъавы. Йæ бæллицтæ ныллæгдæр сты. Фæнды йæ дохтыр суæвын, йæ райгуырæн хъæуы кусын æмæ Хъазыбегмæ смой кæнын. Цалдæр мæйы размæ ахуыры аз куы фæци, уæд сæ куынд уыдонмæ уыди, æмæ сæ хæдзар йæ зæрдæмæ фæцыди. Рæсугъд цалцæггонд агъуыстытыл зилгæйæ, йæ цæстытыл уади, рæбинаг уаты къуымы урс разгæмтты æфсæрмдзастæй куыд лæудзæни, адæм ыл куыд цинтæ кæндзысты, стæй сабыргай куыд ахæлиу уыдзысты, æмæ йæм йæ мой куыд æрбацæудзæни, йæ хъæбысы йæ куыд сисдзæни æмæ йæ сæ хуыссæнмæ куыд ахæсдзæни, уыцы зæрдæхъыдзыгæнæн ныв, æмæ йæ дун-дунетыл æндæр ницыуал хъуыди. Йæ фыдмæ йын æргомæй кæсын нæ уæндыди, фæлæ йæм иу хатт æнæнхъæлæджы фæкомкоммæ, æмæ дзы йæ уд баззади. Комы йаргъ бæзæрхыг хæрзконд лæг, барджын ныхасгæнаг. Æрдхæрæны балхон йæ салдæттæн бардзырдтæ куы дæтта, уыйау йæ бæзджын хъæлæс уæрæх кæрты куыд нæрыди, уый ма абон дæр йæ хъустыл уайы. Йæ фырт дæр йæхи халдих у, æрмæст – бæрзонддæр æмæ фидауцджындæр. Йæ мады фæлмæндзинадæй йæм цыдæр фæхæццæ и, æмæ йæ уый уæлдай зæрдæмæдзæугæдæр кæны.

Изетæмæ йæ уарзаны ныййарджыты айдагъ нæмттæй дæр удравдауæн хъæрмад цæуы. Аркади æмæ Назирæ. Назирæ æмæ Аркади. Цыма сæ æрдз кæрæдзийæн сфæлдыста, уыйау иумæ æвæджиауы дзæбæх фидауынц. Дунемæ ахæм æнæрцæф лæппу кæй рауагътой æмæ йын йæ риуы уарзæгой зæрдæ кæй бавæрдтой, уый тыххæй сæ хуымæтæджы бузныг у! Сæ чындз куы суа, уæд сын йæ дæндагæй цырагъ дардзæни, суанг ма сын сæ къæхтæ

дæр æхсдзæни. Сæ чызг йе 'нæуынон ходыгъд нæ уыздзæни, фæлæ – йæ адджын хо. Андина нырма æстæм къласы ахуыр кæны æмæ йæм æцæгæлоны цæстæй кæсы. Йе 'фсымæрмæ йын цы зæрдæ дары, уый нæ зоны, фæлæ йæм куы смой кæна, уæд æй базондзæн æмæ йæ æгæр дæр ма бауарздзæн.

Йæ фидæны бинонты йын хъæуы æппæтæй фæрнджындæр æмæ 'гъдауджындæр кæй хонынц, уый дæр ын тынг æхсызгон у. Фысы комæй, дам, хал нæ раласдзысты. Кæрæдзимæ, дам, дзургæ дæр «дæ хорзæхæй» æмæ «табуафсийæ» кæнынц.

Уый æмæ дын Габола. Йæ дзых куы суадзы, уæд æй уромæг уромын нал фæфæразы, цынæ хъылма дзы скалы, ахæм нал баззайы. Йæ сабыр усыл «родтæмдзог» ном авæры æмæ йын бынты быны диссæгтæ бакæны. Зариффæ йæ цæстытæ донь разилы, мæстæлгъæдæй йæм бакæсы, фæлæ дзурын ницы сфæразы. Изетайæн йæ зæрдæйы тугтæ ныккæлынц, йæ хъустыл ныхæцы æмæ дуар йæ сæрыл ахæссы. Хъуамæ Аркади ахæм æнæфсарм ма уа æмæ йæ дзыхæн уаг зона. Ай-гъай, Габола æнæфенд къуырма зæхкусæг у, Аркади та – фендджын, ахуыргонд хъæуыхицау, æмæ се 'хсæн бирæ быдыртæ ис. Изетайæн рагацау йæ зæрдæ райы, рæхджы Габолайы æгадгæнæн æлгъыстытæй кæй фервæздзæн æмæ Хъазыбеджы кадджын бинонтæм кæй бацæудзæн, уымæй.

* * *

Цуанон цы ком нæ басгары, уый, дам, сырджын хоны. Чызг йæ бæттæнтæ кæмæ тоны, уыдон сыгъдæг дзуæрттау æнæкъæм кæй сты, ууыл дызæрдæг нæ кæны æмæ йæ былицъæрттæ хæры семæ цæрынмæ. Уæлдай тынгдæр æй фæнды Назирæйы зæрдæмæ фæндаг ссарын. Цæмæн, зæгъгæ, йæ исчи куы бафæрсид, уæд ын бæлвырд дзуапп нæ раттид, фæлæ йæм афтæ кæсы, цыма уымæн дæр уый хуызæн æнкъараг зæрдæ и. Æмæ, чи зоны, нæ рæдийы. Уый дæр Изетайæу æрыгонæй уарзондзинады арты сыгъди. Уыцы царддæттæг æнкъарæн ын уæларвон цырагъау йæ уд рухс кодта, æмæ йæ мойы хъæбысы царвау тади. Фырыхъулы хуызæн лæппу æмæ йын хъуымбылдзыкку чызг ныййардта æмæ фырцинæй хурмæ худти, мæймæ кафыди, стæй, Хуыцауы бынаты кæй æвæрдта, уый æндæр сылгоймæгтæм адзæгъæл, æмæ ус фыртыхстæй йæ хъуырма сси. Цалдæр хатты дзы ахицæн

уавыныл афæлвæрдта, фæлæ хæсты фæстæ зын азты йæ сывæлæттты иунæгæй хъомыл кæнынмæ йæ ныфс нæ хаста æмæ йын, дыууæ арты 'хсæн удхаргæнгæ, йе 'нæуаг митæн быхста.

Бирæгъ йæ кæнон кæндыл нæ уадзы. Кæд Аркадийæн йе 'взонджы бонтæ кæрæдзи фæдыл абухгæ доны уылæнтау аивгъуыдтой, уæддæр сылгоймæгтæм йæ тырнындзинад нæ фæкъаддæр и. Иуæй лæджыхъæдджын у, иннæмæй сын сæ хъуыддæгтæ 'хсызгонæй аразы, æмæ йын йæ домæнтæ 'ххæст кæнынц, куыд не 'мбæлы, афтæ 'нцонæй. Уæлдай æнувыддæр ыл сты æрыгон идæдз устытæ, æмæ сæ рæвдауынæй не 'фсæды. Назирæйæн алидзынæй нæ тæрсы, стæй куы алидза, уæддæр ыл тынг нæ батыхсдзæни, æмæ йæ хæзгултæй куы иумæ баззайы, куы – иннæмæ.

– Ахсæв ам лæууыс æви уæхимæ цæуыс?

Ацы фарст æм дзы исчи, хынджылæггæнгæйæ, куы радты, уæд былысчылæй бахуды:

– Кæмæ дзы тагъд кæнын? Исты мæм мæ уаты дæу хуызæн рæсугъд æнхъæлмæ кæсы?

Афæдзæй-афæдзмæ уый йæ рæстæг семæ æнæмæтæй æрвыста, Назирæ та 'хсæв-бонмæ, фесхъиу-фесхъиугæнгæ, хуыссæджы цъыртт нæ уыдта. Аркади йæ цæстытыл куы сæйгæйæ уади, куы – мардæй, куы та йæм æххуысагур йæ къухтæ ивæзта, æмæ-иу адæргæй йæхицæн бынат нал ардта. Стæй, циу, уый базыдта, æмæ йæ кæуын йæ былалгъæй нал хицæн кодта. Æппæтæй тынгдæр æй æфхæрдта, йæ кад ын хæлд сылгоймæгты къæхты бынмæ кæй æппæрста, уымæй. Мæстæй йæм марди, фæлæ дзы йæ хæстæджытæн дæр никуы рахъаст кодта, æмæ йæ зæрдæ мæстæй ныддæнгæл. Иууылдæр æнхъæлдтой, æдде йæхи бадт дзуллагау фæлмæнæй чи 'вдисы æмæ йæм адæмы цæстмæ «мæ зæды хай»-йæ чи дзуры, уыцы агургæ æмæ æнæаргæ лæгимæ царв æмæ мыды ленк кæны, уый та йæм удмарæн хъызæмæрттæ 'взæрста. Уарзæгой зæрдæйы цыфæнды стыр фыдæх дæр тайы. Назирæ йе 'лгыстаг уавæрыл сахуыр æмæ йæ лæдджы хиваст митæм йæ хъус уыйбæрц нал дары, фæлæ ма йыл уæддæр хатгай саргъауы, уæлдайдæр æм сæумæрайсом мæстæймарæн мидбылхудтимæ 'фсæстхуызæй куы 'рбацæуы, уæд. Кæд æм кардзыдæй исты бахъарид, зæгъгæ, та йæ ацы хатт дæр æнæ фелхыскъгæнгæ нæ фæци:

– Нæ хæтæнхуаг та фæзынди.

– Æмæ цы?

– Дæ сывæллæттæ схъомыл сты, æмæ уыдоныл уæддæр ахъуыды кæ, гормон. Сæ амонд агурыны афон æрбаввахс кæны, æмæ ахæм фыдимæ кæй бахъæудзысты?

– Цæхæм фыдимæ?

– Хæлд сылтимæ чи хæты, ахæм фыдимæ.

– Хæлæг сæм кæныс?

– Цæй тыххæй? Уæлдай сын кæй нæу æмæ гацца куыйтау алкæй бын дæр кæй бырынц, уый тыххæй?

– Рæвдауынмæ хорз кæй арæхсынц, æмæ сыл нæлгоймæгтæ мыдæй сæрстау кæй ныхæсынц, уый тыххæй.

– Ай-гъай арæхсынц хорз. Уый сæ дæсныад у, фæлæ сын уæздан лæг сæ чъизи буарыл æндзæвгæ дæр нæ акæндзæни. Сæхи хуызæн æлгъæгтæ сыл ныхæсынц.

– Дæ дзыхæн уаг зон!

– Уыдоны фарс хæцыс æви дæхи мæнг кад хъахъхъæныс?

– Сæ ныхбынты аргъ дæр нæ дæ æмæ дæ пъирийыл хæц, науад дын æй æз бакъуырдызынæн, дæ дæндæгтæ куыд базгъæлой!

– Гъе, уæууай, гъе! Кæдæм æрхаудтæ, кæдæм?! Уæвгæ, уæлдæр та кæд уыдтæ?! Æрыгонæй дæр – æнæгъдау æмæ карджынай дæр – æнæгъдау!

– Уæддæр дæуай хуыздæр дæн!

– Уымæй раст зæгъыс. Дæуимæ чи цæры, уый дæр цас раппæлинаг у.

– Ничи дæ уромы! Гъай кæ ныртæккæ дæр! Æз дæуай рæсугъддæр ус ссардызынæн!

– Бирæ агурын дæ нæ бахъæудзæн. Куыддæр фæддæдуар уон, афтæ амбулаторийы хицау дæ фыртимæ ам æрбалæудзæн.

– Цавæр фыртимæ?! – Аркади фæгæмæл и, æмæ ма фырдисæй йæ цæстытæ дæр ахъоппæг сты.

– Дæ дзæгъæлзадимæ. Давоны хæрд нæ сусæг кæны. Цæрмыстыгъд дæ бакодта, æмæ йæ цыфанды фæдфæливантæй дæр нæ бамбæхсдынæ.

– Хуызæнай хуызæнмæ, дам, лæг амардæуыди...

– Адæмы цæст уынаг у... Кæм ын æй скодтай, уый дæр ма зонынц...

– Кæд сын æндæр ницы куыст и, уæд ма 'ххæст, йемæ цал хатты фæвæййын, уый дæр базонæнт. Йæ къухы кæмæн ницы 'фты, уый, йæ цæсты фиутæ тайгæйæ, искæй æнтыстытæ нымайы.

– Ёхсәны хъугимә родтәм цәуын стыр әнтыст нәу. Йәхи кәимә 'рфыста, уыцы ләгтә йын фондзәй кьаддәр не сты, әнә 'рфысгәйә кәимә хәты, уыдонән та кәрон дәр нәй. Хъуамә йыл әлгь кәнис, ды та дзы дә сәр бәрзәндты хәссыс.

– Демә әнус фәцәрыны бәсты, уымә иу әхсәв арвит.

– Кәрәдзийән фәлдыст фәут!

– Ёлгъыст әвәрәз адәймаджы хотых у, әмә дзы әгәр ма пайда кән, йә тых асәтдзәни әмә ницыуал сахаддзәни.

Кәм цы 'взәр и, уыдоны цәсты йә 'фтауы, стәй ма йыл худгә дәр кәны. Йә бон ыл куы цәуид, уәд дзы йе 'ппәт мәстытә дәр иумә райсид, фәлә йә ләмәгъдзинад зоны, знәт цәстәй йәм кәсы әмә йын йә хиуарзондзинадмә баххәссыныл архайы:

– Хицау дзы ахәм куынаә уа. Адәм әм хъәуы ахсджиаг фарстатә лыг кәнынмә 'нхәәлмә кәсынц, ай та дзы гаккы-ридон аразы.

– Цы дзы аразын, уый дә хъуыддаг нәу! Ауай әмә мын сыгъдәг дзаумәттә радав, мән кусынмә цәуын хъәуы!

– Ёхсәв-бонмә кәй рәвдауыс, уыдон дын әхсәнт дә дзаумәттә, әз сәм ма къух дәр нал бакәндзынән! Амәй фәстәмә ды – дәхи, әз – мәхи! – фидарәй загъта Назирә әмә фәддәдуар и. Уынджы йыл йә хъыгтә 'ртәфстысты, әмә йә кәуын нал баурәдта. Йә цәссыгтә йын куы ничи фенид, уый йә фәнды, фәлә сыл йә бон нә цәуы, әмә йә рустыл уырдыгмә згъорынц. Йе 'нәуынон бынатәй лидзы. Кәдәм, уый йәхәдәг дәр нә зоны. Йә сәрымагъзы ныффидар и 'рмәст иу хъуыды. Йә сылваз ләгәй цас дарддәр уа, уыйас – хуыздәр.

– Цы кодтай, ма хәал ходыгъд, цы дыл әрцыди? – иуварсырдыгәй йәм әрбайхъуысти зонгә хәәләс. Йе 'ргом әм аздәхта әмә джихәй аззәди. Йә зыны сахат әй йә къәхтә йе 'рвады хәдзармә кәй әрбахастой, уый йә дисы нә бафтыдта, фәлә уәддәр әнәнхәәләджы хабар фехъусагау йе 'рфгуытыл хәрдмә схәңыди. Йәхицәй чысыл хистәр нылләеджытә халассәр сылгоймагән къәрта йә къухы, афтәмәй лыстәг цыхцырәдджы цур, бәласы бын, ләууы әмә йәм тәригәдгәнәдджы каст кәны. Ёрыгонәй рәсугъд кәй уыди, әмә йыл царды әгъатыр цалх дыууардәм кәй фәтылди, уый йә дымгәдзагъд әнцъылдтә цәсгомыл ирдәй зыны.

– Дәу чи нә уарзы, уый ма хәал цардәй фәцәрәд, – әнкъардәй йәм дзуры Назирә.

– Дæ хуыз мæ зæрдæмæ нæ цæуы. Дæ цæстытæ цыдæр сырх сты. Исты ’взæр хабар?

– Æвзæрæй амæлæд, мæ зæрдæ сыгъдæгæй кæмæн радтон, æмæ мын æй цъыфы чи сызмæста, уый.

– Кæмæй зæгъыс, кæ?

– Нæ лæгæй, æндæр кæмæй.

– Æмæ ма æрæджы дæр хорз куы уыди...

– Ницы уыди хорз. Адæм мын мæ цотæн сæ сылваз фыды сæ цæстмæ куы дарой æмæ сæ сæхи иуварс куы ласой, уымæй тæрсгæйæ йын йæ чъизи митæ ’мбæхстон.

– Афтæ тынг кæмæй тæрсыс, уыдон цы сты уагæр?

– Цыма йæ нæ зоныс...Гацца сылтимæ хæты, æхсæв хæдзармæ нæ цæуы...

– Кæд ма йæм, зæгъын, æндæр исты аиппытæ дæр ис...

– Æмæ цард фехæлынæн уыдон æгъгъæд не сты?

– Не сты, мæ хур, нæ. Цард зынаргъ у, æмæ йæ ницытæ æмæ мацыты тыххæй халын нæ хъæуы.

– Диссаг дæ, Байци, мæнæн мæ игæртæ артыл фыцынц, ды та мын мæ сæр лæгъзытæ кæныс. Мæныл йæ къæхтæ чи сæрфы, уымæ æз иу бон дæр нал фæцæрдзынæн.

– Æмæ дзы цы рамбулдзынæ?

– Æфхæрд нал æййафдзынæн.

– Уымæй куы ахицæн уай, уæд хуыздæр лæг ссардзынæ?

– Лыгтæ фæуæнт се ’ппæт дæр! Мæн дзы иу дæр нал хъæуы!

– Кæд æцæгдæр афтæ хъуыды кæныс, уæд кæугæ цæмæ кæныс?

– Мæ зæрдæйæ йæ аппарын нæ фæразын.

– Уый дзы и, уый, мæ хæдзар. Зæрдæ хивæнд у æмæ нæ фезмæлын нæ уадзы. Уымæ гæсгæ нæ хиндæр уæвын хъæуы. Нæ лæгтæ цас æнæбарондæр æмæ талтагдæр сты, уыйас мах хъуамæ быхсагдæр æмæ уæзбындæр уæм. Бинонты цард нæлгоймагæй аразгæ нæу, фæлæ сылгоймагæй.

– Куыд æй аразон, йæ рохтæ бынтондæр куы суагъта, уæд?

– Кæд цæкуыйæ хаст æнæдомд уырсы цардæфсæст цыбæлгæнæн ефсытæй атонынмæ хъавыс, уæд дзæгъæлы архайыс. Ницы дын дзы рауайдзæн æмæ дæхи ма тухæнæй мар. Хъæуы-хицау æмæ колхозы сæрдар дыууæ ’фсымары цард кæнынц. Адæмы цæстмæ сæ кабинетты иучысыл афæстиат ваййынц, стæй хъазгæ-худгæйæ хъæдмæ сæхи айсынц æмæ сæ хæзгулты фарсмæ

дзадджын фынгтыл æрбадынц...

– Уæдæ ма æхæм лæгимæ куыд цæрын кæныс?

– Йæ мызд дæм хæссы?

– Хæссы.

– Нæмгæ дæ кæны?

– Нæ кæны.

– Расыгæй дæм цæуы?

– Нæ цæуы.

– Уæдæ ма дæ цы хъæуы? Дæ цоты дæхимæ ’рбангом кæн æмæ сæ раст фæндагыл араз. Уый дæ сæйраг хæс у æмæ йæ кадджынæй æххæст кæ, сæ разы æнæкъæмдзæстыг куыд уай, афтæ, дæ лæджы та йæхи бар уадз. Загъд æмæ хылæй ницы рамбулдзынæ, дæхимæ ма йæ цы сфыдæх кæнай, æндæр. Фæлмæнæй йæм дзур, æмæ дæм фæстæмæ ’рбаздæхдзæн.

– Йæ сæрыл ын сой куы ауадзон, уæддæр мын дзы ницыуал рауайдзæн.

– Рауайдзæн, рауайдзæн. Лæгъз æвзаг калмы дæр йæ хуынкъæй рабырын кæны...

– Ды ма бынаты куы уаис, уæд афтæ нæ дзурис.

– Искæмæн йæ цард – бирæ, йæ низ – гыццыл. Де ’рвад мæм йæ мызд дæр нæ хæссы, расыгæй дæр мæм цæуы, йæ къух дæр мæм исы, стæй ма мын йæхицæн арахъхъ дæр уадзын кæны. Мæнæ ныр дæр гарзы дон æвгæнын...

– Уæддæр дын гацца сылтимæ нæ хæты æмæ иуварсырдыгæй дзæгъæлзад сывæллæттæ нæ аразы.

– Ма зæгъ, ма зæгъ...

– Ау, уый дæр та æддæхъус у?!

– Нæлгоймæгтæ се ’ппæт дæр иу джиппы уагъд сты æмæ дзы иуыл дæр æууæнк нæй, суанг ма ма къуприйыл дæр. Сыхаг хъæуы куы цардыстæм, уæд колхозы сæйраг бухгалтерæй кæй куыста, уый зоныс. Сæрдары секретарь чызг æй йæхиуыл сбаста æмæ йын дзы чызг райгуырди. Мæйгæйттæ нæхимæ нал æфтыди, æмæ фырмæтæй баруадтæн. Лæг ма нæ хъуыди, фæлæ ’хсæвыгæтты иунæгæй нæ уæндыдтæн. Æнæхицау кæй дæн, уый ронбæгъд лæппутæ куы базоной æмæ мæм рудзынгыл куы ’рбахизой, уымæй тарстæн.

– Уый дын замана, гъе. Ард бахæрæн куыд никæмæй ис, æвæдза. Æз ын Лæгтыдзуарæй сыгъдæгдæр æнхъæл уыдтæн æмæ йæм ма хъæст æрбахæссынмæ хъавыдтæн. Кæд, зæгъын,

махонимæ аныхас кæнид æмæ йын йæ сæры зонд бауадзид.

– Халон халоны цæст нæ къахы. Дæ тыхст дын дæ расыггæнаг æрвад нæ, фæлæ дæ мадызæнæг хо дæр нæ бамбардзæн, æмæ дæ хъаст макæмæ хæсс. Фæлтау хъусæй лæуу æмæ дæ кæрддзæмы 'нцад бад. Æз дæуæй фылдæр уайæнты ауадтæн, æмæ мыл баууæнд – дзурынæй нæ дзурын хуыздæр у...

Назирæйæн йæ чындзы уæнгмарæн ныхæстæй йæ ныфс бынтондæр асасти æмæ арф ныуулаæфыди.

– Цæуон. Фегуыст дæ кодтон.

– Уæууа, ныхæстыл дæ куыд фæдардтон. Мидæмæ нæм рацу, æмæ нæхимæ истæмайты фæкæсæм.

– Ма мæм хат, Байци, ныртæккæ мæ хъуыры къæбæр нæ, фæлæ дон дæр нæ ныццæудзæн, – æнкъардæй загъта Назирæ æмæ ахæстонмæ цæуæгау сæхимæ æвæндонæй араст и.

* * *

Здыйы хуызæн уæззау мигътæ цыма хъæу аныхъуырынмæ хъавынц, уыйау йæ сæрма сдзыгуыр сты æмæ йæм сæ зыд къухтæй лæбурынц. Рæстæгæй-рæстæгмæ лакъонизмæст арвæй ихдзыд къæвда ныссæххæтт ласы, стæй фæхъус ваййы, æмæ ирдгæ кæцæйдæр иугай миты гæлæбутæ 'рбахæссы. Бæлæсты мæнгуд сыфтæртæ сæ къалиутæй феуæгъд ваййынц æмæ 'рдæгсалд зæхмæ, тыр-тыргæнгæ, арызгъæлынц. Сидзæрхуыз хæдзæрттæ æвирхъау хабар фехъусæгау сæ мидбынаты тарстхуызæй бандзыг сты. Йæ къæхтыл цæуынхъом чи у, уыдон иууылдæр фæсвæд рæтты бамбæхстысты, æмæ бæстыл цъиуызмæлæг нал и, æрмæст ма иу æндæрг, æрдзы фыдуаг миты ныхмæ тохгæнгæйæ, размæ лæгæрдды. Йæ уæлæдарæс ныххуылыдз и æмæ йæ сывæллоны комытæфы йас дæр нал æндавы. Ихæнриз æм фæхъуыз-фæхъуыз кæны, фæлæ йæ уымæ не 'вдæлы. Йæ хъустыл рог уддзæфау уайы йæ уарзоны рæвдаугæ хъæлæс æмæ йыл цины базыртæ садзы:

– Изæры-иу махмæ рацу. Мамайы горæтаг хойæн абон йæ афæдзы хист у, æмæ мæ ныййарджытæ уым уыдзысты. Нæ уроктæм нæхи бацæттæ кæндзыстæм.

Йæ самандур къæс иннæтæй ницæмай хицæн кæны. Уый дæр уыдоны хуызæн зæронд, ныллæг æмæ фыдынд у, фæлæ уæлмонц æнкъарæнтæй ифтыгъд лæшпумæ æргъæу мæсыгау рæсугъдæй

зыны, мидæгæй йæм цы цъæхдзаст дончыызг æнхъæлмæ кæсы, уый та йын æппæтæй адджындæр у. Йæ цæстытыл уайы, аргъауы хъайтарау æм урс бæхыл куыд æрбацаудзæн æмæ йæ сæхима куыд ахæсдзæн, уыцы удцырынгæнæн ныв. Уый сæрды уыздзæн, ныр та уал ын йæ сыгъдæг ном хахуыргæнджытæй бахъахъхъæнын хъæуы. Куыд ничи йæ фена, æмæ йæ фидæны бинойнагыл къæм куыд нæ абада, афтæ бæласы аууон балæууыди æмæ йын йæ тарбын зæронд дуармæ аивæй йæ цæст дары. Ныртæккæ арвы дуарау фегом уыздзæни, йæ рухс бæллиц æм, мидбылхудгæ, рауыздзæни æмæ йæ йæ хъарм уатмæ бахондзæни.

«Æмæ дæм куынае рауайа, уæд та? Ам куы ныффæстиат уай, æмæ дæ рæуджытæ куы фæсахъат уой, уæддæр ма дыл афтæ æнувыд уыздзæн?» – арф кæцæйдæр æм рахъуызыд йæ мидхъæлæс æмæ йын йæ сæрыстырдзинад карды фындзæй агайы. Цы дзуапп ын ратта, уый нæ зоны æмæ джихæндзыгæй лæууы.

«Уый цыфæнды бæллæхы куы бахауид, уæддæр ыл æз мæ зæрдæ нæ сивин», – сомыгæнæгау дзуры йæхинымæр. Узалæй хæрдмæ хауы, фæлæ быхсы. Кæд йæ ныййарджытæ сæхима сты, æмæ сæ цурæй рацауын нæ уæнды, мыййаг. Нæ, уыйбæрц тæппуд нæу. Йæ тызмæг ахуыргæнджытимæ ракæнонхуызæй чи сбыцау вæййы, уый ахæм гыццыл хъуыддагæй нæ фæтæрсдзæн. Æндæр цыдæр æй уромы, фæлæ цы? Фæнды йæ йæ сусæгдзинад раргом кæнын, цахæрадонмæ бахизын æмæ йæм рудзынгæй бакæсын, фæлæ йæхи æнæууæнкæй равдисын йæ сæрма нæ хæссы. Кæуыл, кæуыл, фæлæ ууыл æууæнды. Æмæ йыл куыд нæ хъуамæ æууæнда? Афтæ разæнгардæй йæм æрбацаейтынды, цыма йæ мæлæты дзæмбытæй скъахынмæ фæхъавы. Минут дæр куы никуы бафæстиат, уæд ныр кæм и? Уынджы йæ уыйбæрц цæмæ дары?

Тæдзынаджы ихау ныддæвдæг и, æмæ йæ уд схауы, фæлæ йæ йæ къах сæхима нæ хæссы. Цыфæнды куы фæуа, уæддæр æм хъуамæ йæ удрухсгæнæг рацауа. Ма йæм рацауа, уымæн уавæн нæй. Стай йæ къалатийæ раирвæзынмæ куы тырна, уыйау катый кæны. Мæнæ, æппынфæстаг, Изетæ иу галгуыр усы фæдыл уынгмæ рахызти æмæ йæ йæ цæстытæй талынг къуымты агуры. Узæг ын йæ уавæр нæ хаты æмæ дзæнгæда цæгъды. Æрæджиу йæ фæтæн уæнгтæм узал бахъардта, æмæ сæ йæ сау пълалтойы тæрттæй æнгом æрбатыхта, æнæтæлы боцкъайау уырдыгмæ атылди æмæ мигъы фæлмы 'рбайсæфти. Лæппуы фæнды чызгмæ

бауайын, фæлæ йæхиуыл хæцы æмæ, уый дарддæр цы кусдзæн, уымæ цæсты зулæй кæсы. Дис кæны, комкоммæ йæм кæй æрбацæуы, ууыл. Сæ зæрдæтæ кæрæдзиуыл æнæуынгæ 'ндæхтæй баст сты, æндæр æй афтæ хорз куыд æнкъары?

– Дæ изæр хорз, – салам ын радта, мидбылхудгæйæ, хионау ын йæ цонгыл ахæцыди æмæ йæ ныллæгцар хуымæтæг агъуыстмæ бакодта. Фæтæгены цырагъ дзы судзы, йæ алыварс мынæг рухс æппары æмæ йæм къæмдзæстыгхуызæй æвдисы цыбыркъух бинонты хуызивд хæдзары дзаумæттæ: стъол, бандон, ши-фанер æмæ сынтæг.

«Ды хуыздæр хъысмæты аккаг дæ. Иучысыл ма бафæраз. Рæхджы махмæ цæрын райдайдынæ æмæ дæ мæгуырдынадæй фервæздзынæ», – дзырд ын дæтты йæхинымæр. Æцæгæлон уаты йæ чемы 'рцæуын нæ фæразы, ныхас куыд æрæфтауа, уый нæ зоны æмæ йæ зæрдаивæй фæрсы:

– Æмбæхст куы уыдтæн, уæд мæ куыд ссардтай?

– Арвайдæн мæм и. Кæмфæнды мæ куы бамбæхсай, уæддæр дæ ссардзынæн æмæ дæ мæхицæй никæдæмуал ауадздзынæн.

– Ахæм узалы ма мæ иу хатт куы фæдарай, уæд тарниз æрцахсдзынæн, æмæ дæ дунейы хæрзтимæ дæр нал бахъæудзынæн.

Чызг фенкъард и æмæ тæргайхуызæй афтæ бакодта:

– Уыцы карз ныхæстæ дæ былы бынæй дæр макуыуал суадз. Æнæкъах, æнæкъухæй куы баззайай æмæ дын бахæринаг куы ницыуал уа, уæддæр мæ хъæудзынæ, цæрæг уды уæлдæф куыд хъæуы, афтæ. Уынджы дæ иу минут дæр нæ фæдардтаин, фæлæ мыл мæ фыдыхо къæмдзыгау ныххæцыди, æмæ дзы мæ бон фервæзын нæ уыди. Куы мæ 'рцахсы, уæд мæ, нæма дæ афсæстæн, нæма дæ афсæстæнгæнгæ, йæ цурай нал фæуадзы.

– Хатыр бакæ, дæ хорзæхæй. Æфхæрынмæ дæ нæ хъавыдтæн. Цы зæрдæ мæм дарыс, уый базонын мæ фæндыди, – фæсмонгæнæгау ыл йæхи бафæдзæхста Хъазыбег, æмæ йæ цæсгомлы зына-нæзына хинхудт фæзынди. – Дæ фыдыхо дæ кæй нæ бафсæды, уымæй та раст зæгъы. Æз дæр дæ не 'фсæдын.

– Дæ къухты куы дæн, бахæр мæ.

– Нырма нæма... Мæхи куы бауай, уæд...

– Цæмæй дæхи бауон, уый тыххæй хъуамæ æгас уай, ды та цардæй мæлæты 'хсæн цоппай кæныс, æмæ дыл исты куы 'рцæуа, уæд афтид дунейы иунагæй куыд цæрдзынæн?

– Дæхиуыл мæт кæныс, æви мæныл?

– Мæхиуыл. Ды бынæй æнцæд хуысдзынæ, æз та уæле хъызæмар кæндзынæн, – хъызгæмхасæн загъта Изетæ æмæ ма йæ ныхасмæ худæнбылæй бафтыдта: – Цæмæй мыл уыцы бæллæх ма ’рцæуа, уый тыххæй дæ хъуамæ фервæзын кæнон. Дæ хуылыдз дзаумæттæ-ма ралас, æмæ дын сæ æз пецы сæрмæ айтауон.

– Кæцытæ дзы раласон? Иууылдæр мын хуылыдз сты. Дæргъæй-дæргъмæ хъæуæн йæ иу кæронæй иннæмæ къæвдайы куы фæцæуай, уæд ма дæ хусæй цы хъуамæ аирвæза?

– Уæд та арахъхъ баназ.

– Æмæ мын æнæ ахуырæй ницы кæндзæн?

– Иннæты чи нæ мары, уый дæу амардзæн? Бабайы уазал куы бацæуы, уæд йæхи уымæй сдзæбæх кæны.

– Куы срасыг уон, уæд мыл дæ зæрдæ нæ фæхуддзæн?

– Дæхи цъыфы куы сæвдулай, уæддæр дæ æппæтæй фылдæр уарздзынæн, – ныфсæварæгау æм йæ мидбылты бахудти чызг æмæ йын чысыл лæгъзгуыбын графин уæлибæхы кæрстытимæ стъолоыл æрæвардта, Хъазыбег дзы, йæ цæсгом æнцъылд-тæгæнгæ, агуывзæйы дзаг банызта, пецмæ йæхи байста æмæ тæвд къæймæ йæ къухтæ дары, фæлæ йæ гæртт-гæртт не ’нцайы, æмæ фыцгæ цайыл фу-фугæнæгау сыф-сыф кæны.

– Тæфсæг дыл ма бахæцæд, – тыхстхуызæй йæм дзуры Изетæ. Мад йæ сывæллоны удхаргæнгæ куы уына æмæ куы скатай уа, уыйау йæ алыварс зилдух кæны. Исдугмæ дызæрдыг хъуыдыты уацары бахаудта, стæй йæ цæстытæ анахуыр æрттывд фæкодтой, цы уа, уый уæд, зæгъгæ, хуыссæнмæ бауади, хъæццул фæфæлдæхта æмæ йæ фæнд айвынæй тæрсæгау талф-тулфæй сдзырдта: – Мæнæ ам дæхи ’рнорд. Æз ма дыл ноджыдæр иу хъæццул бамбæрдзынæн, æмæ цыбыр рæстæгмæ, цы уыдтæ, уымæй авд ахæмы хуыздæр фестдзынæ.

– Цытæ дзурыс? Усгур лæппуйæн йе суинаг каистæм хуысын аив нæу.

– Уыдон лыстæг хъуыддæгтæ сты, æмæ сæ мацæмæ дар. Кæд дæм дæ ныййарджытæ нæ хæцдзысты, уæд ам бахсæвиуат кæ.

– Мæ ныййарджытæ... – æнкъардæй йæ сфæзмьдта Хъазыбег, æмæ йе ’рфыджы мигъ абадти. – Сæ хъаугъатæй сæ мæнмæ не ’вдæлы. Мæ хæдзармæ къуыри куынæ бацæуон, уæддæр мæ ма фыд нæ базондзæн, мæ мадимæ та ’нцон дзурæн у...

– Схуысс уæдæ æмæ макæмæй тæрс, де ’гадзинад мæнæй дарддæр никæмæ ахæццæ уыдзæн, – æрсабыр æй кодта чызг æмæ фæддæдуар и. Лæппу йæ дарæс феппæрста æмæ ’рхуыссыди. Изетæ йæ мады хъæццул æрбахаста æмæ йыл æй æрæмбæрзта, йæ дзаумæттæ йын бандонæй систа, синагыл сæ æрцауыгъта æмæ хъуыддагхуызæй бафиппайдта:

– Къæйы сæрмæ дын уайтагъд асур уыдзысты.

– Фæлтæрдджын æфсинау мæм зилыс. Нырма æрыгон куы дæ, уæд афтæ хорз куыд арæхсыс?

– Фыццаджыдæр, сылгоймаг дæн, æмæ мын уый æрдзæй лæвæрд у, дыккагæй та, дохтыр суæвынмæ бæллын æмæ мæхи рынчынтæм зилынмæ цæттæ кæнын, æртыккагæй та, дæу бирæ уарзын æмæ дын цыфæнды дæр бакæндзынæн. Иумæ цæргæйæ дæ ’хснырсын дæр кæй нæ бауадздзынæн, уый дын рагацау зæгъын.

– Кæд ма баиу уæм, уæд... – лæппуйы былтæ зæрдæсæттæн сусæгдзинад æмбæхсæгау сæхимидæг базмæлыдысты, æмæ чызджы цæстытæ мæтæй айдзаг сты. Иуцасдæр дзурын ницы сфæрæзта, стæй дзы тæрсгæ-ризгæйæ иу дзырд схаудта:

– Ома?

– Ме уæнгтæ мæхицæй нал сты. Афтæ мæм кæсы, цыма мæ уд мæ буарæй фæхицæн æмæ æбæрæг дунемæ фæлидзы.

Изетæ та цы фенхæлдта, Хуыцау – йæ зонæг. Цалдæр уысмы йыл кæй фæгуырысхо ис, уый тыххæй фæсмонны арты судзы æмæ дзы йæхинымæр хатыртæ куры. Йæ аххос цас тынгдæр æнкъары, уыйас ын тынгдæр тæригъæд кæны. Ныры хуызæн æй никуыма ’рфæндыди йæ уарзонæн йæ уд раттын. Йæ цард ын куы бацагурид, уæддæр ын нагъ зæгъын нæ бафæразид, æмæ йæм, тавицгæнгæйæ, дзуры:

– Ма тæрс, мæ къона, ма тæрс, æз дæ ныртæккæ адзæбæх кæндзынæн. Адæймаджы схъарм кæнынæн тæвд буарæй хуыздæр ницы и, æмæ дæ мæ цармы батухдзынæн.

Цырагъмæ бауади, йæ фитил ын æрзылдта, æмæ агъуыст талынджы æрæмбæхсти. Лæппумæ чызджы сыбар-сыбур хъуысы, фæлæ цы кусы, уый нæ уыны. Æрæджиау йæ хъæццул байгом и, æмæ йыл бæгънæг буар æрбандзæвыд. Фæкуыддæр и. Изетæ йыл фæстæрдыгæй атыхсти, йæ хъæбысы йæ фæдардта, стæй йæм йæ чъылдым фездæхта.

– Ныр та мыл ды ’рбатух дæхи.

Хъазыбег ын коммæгæс сывæллонау йæ ныстуан сæххæст

кодта, æмæ йæ къухтæ чызджы тыппыр риутæй айдзаг сты. Удхос йæ буары куыд хъары æмæ йæ цардмæ куыд здахы, уый æнкъары, ноджы ма нозт дæр сабыргай йæ сæры цауы æмæ йыл рог базыртæ садзы. Чызг æм йе 'ргом раздæхта, йæхимæ йæ 'лхъивы æмæ йын йæ тугыл арт æндзары.

«Æгæр тагъд арагъæд дæ, æмæ дæ зæрдæ исты куы 'рцагура, уæд æй зон: цард æгъатыр у, адæймагæн лæвар ницы дæтты. Алцæмæн дæр зынаргъæй фидын кæны. Уæлдай карздæр та æрыгон чызгмæ у. Йæ гыццыл рæдыд дæр ын нæ бары. Æнæнхъæлæджы куы фæкæлы, уæддæр адæмы цæсты сæгад ваййы æмæ зæххæй сисынмæ дæр нал сбæззы», – йæ хъусты зæлынц йæ мады ныхæстæ, фæлæ йæм нæ хъарынц, стæй йæ хъæугæ дæр нæ кæнынц. Хъæуынц æй æрмæстдæр Хъазыбег æмæ йæ уарзондзинад. Фæнды йæ царддæттæг тых фестын æмæ уый буары атайын. Лæппу йе 'муд кæй æрцыди, æмæ ма йæ зæрдæ хъармæй уæлдай цыдæртæ кæй агуры, уый йын йæ домгæ змæлдæй æмбары. Йæ бон у иннæ уатмæ ацæуын æмæ йæ иунагæй ныууадзын, фæлæ йын уыцы гыццыл зындзинад саразын дæр йæ зæрдæ нæ комы. Цы дзы агуры, уый йын кæд уæндыцой æрхæсдзæн, уæд æй райсæд. Уæддæр сæ рæхджы уыцы фæндагыл цæуын хъæудзæн, æмæ цы уæлдай у, фæнды йыл абон ацæуæнт, фæнды райсом?

Хъазыбег фырмондагæй цъæх арт уадзы. Йæ сæр зилы, æмæ хъуыды кæнын нал фæразы. Йæ зæрдæ сæрра и æмæ йæ риуæй æддæмæ ратоны. Йæ къухтæ уæндонæй-уæндондæр кæнынц æмæ чызджы буар къахæй-сæрмæ сгарынц.

Изетæ йæ цæстытæ бахгæдта æмæ, нырмæ кæй никуы бавзæрста, ахæм æмбисонды цау æрцауынмæ цымыдисæй æнхъæлмæ кæсы. Уыцы цау сæ кæрæдзийæ фæхицæн кæнын кæй нæ бауадздзæн, ууыл æууæнды æмæ йын йæ рæвдауæн æвнæлдтытæн разæнгардæй дзуапп дæтты. Лæппу иуцасдæр йæхиуыл фæхæцыди, стæй йæ рохтæ суагъта, æмæ дзæнæты цады аленк кодта. Чызгæн æваст йæ туджы змæлд фегуыппæг и, æмæ æнахуыр æлхыскъ рыстæй фестæлфыди, стæй йæ буары æгæрон æхсызгондзинад, хъыдзыгæнгæ, ацыди æмæ йæ удылтайгæ адджын дунемæ йæ уæлныхты ахаста.

* * *

Судзгæ монц æмæ фыцгæ туджы ницавæр тых уромы.

Хъæу талынды куы 'рфынæй ваййы, уæд Хъазыбег Изетæйы цæхæрадонмæ хъæддаг гæдыйау йæ къахы 'лгътыл бахъуызы, йæ уатмæ рудзынгыл æнæсыбырттæй бахизы æмæ дзы фæсахсæвæртæм йæ рæстæг зæрдæрухсæй арвиты. Дыууæ уды фæрныджы хай фес-ты æмæ, рæхджы кæй баиу уыздысты, ууыл цинæй мæлынц. Цæмæй сæ амондджын минуттæй иу дæр дзæгъæлы ма фесæфа, уый тыххæй æвиппайды хъæццулы бын абырынц æмæ кæрæдзи хъæбысы бай-дзылынц. Фыццаг æхсæвы фæстæ Изетæмæ цы тасы 'ууæлтæ фæзын-ди, уыдонæй феуæгъд æмæ дуне йæхи бацц.

– Хъазыбег, раздæр мæ куыд уарзтай, афтæ ма мæ уарзыс?

– Уымæй фылдæр, фæлæ мæ цæй тыххæй фæрсыс?

– Мамæ мæ æдзухдæр уымæй тæрсын кæны, лæппуйæн, дам, чызг йæ къухы куы бафты, уæд, дам, æй нал фæхъæуы.

– Уыцы хъуыддаг фосы монц сафы, æцæг æнкъарæнты та тыхджындæр кæны. Цалынмæ мæ зæрдæ мæ риуы тæлфа, уæдмæ дзы дæ бынат ничи 'рцахсдзæни.

– Цы хорз дæ!

– Æз нæ дæн хорз, фæлæ – ды. Æрдз дын цы диссаджы миниуджытæ радта, уыдон иууылдæр куы уынис, уæд бирæтæм фæстæмæ дæр нæ кæсис...

– Ома?

– Ды уæларвæй æруадзгæ зæд дæ, зæрдæргъæвд, æнæгæды, ныфс-хаст. Дæ нысанмæ цыфæнды цæлхдурты сæрты дæр ахиздзынæ. Бахъуаджы сахат адæймагæн дæ цард дæр нæ бавгъау кæндзынæ. Мæнмæ дæ хорздзинæдтæн се 'рдæг дæр нæй. Йæхи дыл чи мары, уыдонæй хъауджыдæр мæн цæмæ равзæрстай, нæ зонын.

– С-с, дæ дзыхыл хæц. – Изетæ лæппуйы былтæ йæ былтæй ахгæдта, дзæвгар рæстæг ын фæбата кодта, стæй ма йæ ны-хасмæ ардхæрæгау бафтыдта: – Зæххыл дæуæй æгуызæгдæр куы нал уа, уæддæр дæм мæ зæрдæйы уаг нæ аивдзынæн, уымæн æмæ дæ мæхицæй фылдæр уарзын. Ме стырдæр бæллиц у дæуæн сывæллæттæ арын æмæ сæ цæрайæ цæрын.

– Æз дæр уымæ бæллын. Хъуамæ мын дæхи хуызæн рæсугъд лæппу æмæ чызг ныййарай.

– Лæппу дæу хуызæн уыздзæни – бæрзонд, хæрзконд.

– Сæ дыууæйæн дæр хъуамæ дæ цæстытæ уа.

– Стæй дæ бæзджын къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ.

Сæ ныхас Габола æмæ Зариффæйы уатмæ куыд нæ хъуыса, афтæ дзæвгар рæстæг сæхимидæг фæсусу-бусу кодтой. Хъазы-бег та иуафонмæ йæ уарзоныл фæузæлыди, стæй дзы ты-хамæлттæй йæхи атыдта æмæ рудзынгыл цæхæрадонмæ ахызти. Изетæ ма йын йæ бæрзæйыл ноджыдæр иу хатт атыхсти æмæ фырамондджынæй, суртæ-уадзгуытæгæнгæ, схуыссыди. Иуцасдæр йæ цинхæссæг æнкъарæнтимæ афæстиат и, стæй йæ риуы бынæй цыдæр хъарм къуыбылой стылди, æмæ йын йæ хъуырысæртæ ахгæдта. «Æвзæрæй куы ницы бахордтон, уæд мæ зæрдæ цæмæй схæццæ и?» – бадис кодта йæхинымæр æмæ рудзынгæй цæхæрадонмæ йæ сæр адардта, йæ хæринæгтæ скалдта æмæ та хъæццулæй йæхи æрæмбæрзта. Æнхъæл уыди, йæ низæй фервæзти, фæлæ та йæ уадидæгæн рудзынгмæ згъорын бахъуыди. Æхсæв-бонмæ, йæ уд йæ къухты дыууæрдæм фæхаста, йæ цæстытæ кæрæдзиуыл не 'рæвæрдта æмæ бастади. Райсомæй йыл хуыссæг фæтых, æмæ скъоламæ нæ ацыди. Фæсси-хор райхъал, йæхиуыл схæцыди, фæлæ йæ бон сыстын нæ ба-цис. Æрæджы дæр ма бæлоны сисæй рогдæр чи уыди æмæ уæ-ларвмæ стæхын кæй фæндыди, уыцы буар фæхты хостау ныууæззау и. Рæстæг куыд цæуы, афтæ йæ зæрдæ тынгæй-тынгдæр хæссы. Ахсæн сафтид и, уæддæр абухы, нæты, йæ удисæн хæрамай йæхи суæгъд кæныныл архайы, фæлæ йæ къу-хы не 'фты æмæ æгæлæнтæ кæны. Изетæмæ афтæ кæсы, цыма йын исчи йæ тгæнгтæ аркъауæй здухы æмæ йын сæ бындзарæй рæдувы. Зариффæ тыхсы, хъарм дон ын дары, чызг æй хæрдмæ калы, фæлæ йæ уавæр нæ хуыздæр кæны.

– Уæлдæфмæ ацу, мæ хæдзар, æмæ дын фенцондæр уа, – дзуры мад, йæ мидкатай æмбæхсгæйæ.

– Мæ бон нæу, – кæуын хъæлæсæй йын дзуапп дæтты чызг. – Ме уæнгты хъаруйы цъыртт нал и.

– Иучысыл-ма бахъæц, мæ къона. Æз – ныртæккæ, – хъæрзæгау сирвæзти Зариффæйы риуæй æмæ дохтырмæ атын-дзыдта, лæф-лæфгæнгæ йæ 'рбахæццæ кодта æмæ сынтæджы уæлхъус сæркъулæй æрлаууыди. Цыппораздыд, фыдцъылыз-арæзт, саулагъз, мæллæг сылгоймаг рынчынæн йæ туджы 'лхъывд сбарста, йæ гуыбын ын фæрасгар-басгар кодта, бон цал хатты сомы æмæ йæ буар тынгдæр кæмыты риссы, уыдæттæй йæ фæрафæрс-бафæрс кодта, стæй йæ сæр уайдзæфгæнагау ба-тылдта, Зариффæмæ тарæрфыгæй бакасти æмæ йын, марыны

тæрхон рахæссæгау, тызмæгæй загъта:

– Токсикоз!

– Уый та циу?

– Марг.

– Цавæр марг?!

– Сылгоймаджы хуылфы ног гуырды куы равзæры, уæд æй йæ буар райсын нæ фæфæразы æмæ дзы, йæ ныхмæ тохгæнгæйæ, чи сæмбырд вæййы, уый.

– Къухæй дæр ыл куы ничи андзæвыди, уæд æм ног гуырды кæцæй равзæрди?!

– Чи йыл цæмæй андзæвыди, уый æз нæ зонын, фæлæ сывæрджын кæй у, ууыл дызæрдыг нæ кæнын.

– Æццæй, мæ чызг, Кади раст зæгъы?

Изетæ ницы дзуры, æмæ Зариффæйæн зæхх йæ къæхты бынæй иуварс фæлидзы. Йе уæнгтæ бадон сты, æмæ йæ мидбынаты дзедзырой кæны. Йæ цæсгомы хуызæртау нал и. Йæ цæстыгтыл иуæй иннæ æвирхъаудæр нывтæ уайынц. Афтæ йæм кæсы, цыма æвирхъау фын уыны æмæ райхъал уæвын нæ фæразы. Нæ, нæ! Хуыцау ын ахæм æгъатыр ми нæ бакæндзæн! Дыууæ уæззау бæллæхы йыл нæ савæрдзæн. Йæхи йын зындоны арты кæй басыгъта, уый йын æгъгъæд нæу, йæ хъæбулы та ма йын ингæнмæ цардудæй цæмæ тæры? Уыйбæрц æвзæрдзинад ын цы сарæзта, цæмæй йæ йæ амæлæты бонмæ цæхæрыл фыцца? Йæ фыртыхстæй бакъуырма и æмæ ницыуал хъусы. Дохтырæн йæ былты змæлд ахсы, фæлæ йын цы дзуры, уый йæ сæрмæ нæ хæццæ кæны. Цыма йæ чызджы сау чырыны хуыстгæйæ уыны æмæ йын йæхинымæр хæрзбон зæгъы, уыйау йæ разы дурдзавдæй лæууы. Хъыг æмæ таригъæд йæ зæрдæйы сцæнд сты æмæ йæ æнауæрдонæй ахсынынц. Фæйнæрдæм гæбазгай фæхауид, фæлæ ма дзы иу мæнгуд хал йæхиуыл тыххæст кæны æмæ йын йæ ныфс сæттын нæ уадзы. Дохтыр кæнæ рæдигæ кæны, кæнæ йæ мæстæй мары. Зæххы хин æмæ арвы кæлæн у, уый æдде ма – æнæгъдау сылгоймаг. Йе ’взагыл цы абады, уый, æнæ ахъуыдыгæнгæйæ, срацугъы. Нæ, ацы хатт йæ зæрдæйы уаг хынджылæг кæнынмæ здæхт нæу. Рынчыны æгæр карзæй æфхæры:

– Нырма, дымгæ бон кæцырдæм бадын хъæуы, уый наема зоныс, афтæмæй лæгтæ дарыс! Мæ чызг куы уаис, уæд дын æз, дунемæ чи никуы ’рцыд, ахæм митæ бакæнин! Дæхи дæр фæхудинаг кодтай æмæ дæ ныййарджыты дæр, æдзæсгом!

Йæ гуымиры 'лхысчъытæ Зариффæйы карды цафтау иннæрдæм ахыттысты, æмæ йæ къæхты бынæй ныккæрзыдта. Æндæр уавæрты йын йæ сæр ныххоид æмæ йæ хъиладзагъдæй фæсурид, фæлæ ныр йæ дзых æхгæд у. Бон-изæрмаæ йæ кабинеты куыдзæй, хæрæгæй чи нæ смидæг вæййы, ахæм нæй, æмæ сын Изетæйы хабар куы радзура, уæд йæ амæлæты бонмæ дæр нал ссыгъдæг уыдзæн. Нæ, фæлтау ын йæ зынаргъ хъуымац дæр балæвар кæндзæн. Айфыццаг æй йæ чызгæн балхæдта. Хъуамæ йын дзы скъолайы фæудмæ къаба бахуыдтаид, æмæ йе 'мбæлтты 'хсæн гладиолусау урс-урсидæй æрттывтаид, фæлæ йæ ныр ацы къæбæдайæн дæттын бахъæудзæни. Шифанерæй йæ раскъæфта, йæ дæларм ын æй атыбста æмæ йыл, козбаугæнгæйæ, йæ хъæбулы ныффæдзæхста:

– Мæ мæгуыр саби – де уазæг, йæ худинаг ын ма рахъæр кæ. Адæм æй куы базоной, уæд ыл сæ къæхтæ ныссæрфдзысты.

– Æз æй никамæн зæгъдзынæн, фæлæ ды ахæм хъуыддаг куыд бамбæхсдзынæ?

– Дæуæй æнæнхъæлæджы ма сирвæзæд, æндæр ын æз исты кæндзынæн.

– Уый дын – мæ быгъдуан. Паддзахы лæваргтæ кæнынхъом у, – хинхудтгæнгæ йын раарфæ кодта Кади æмæ, йæ хъуымацыл цингæнгæйæ, ацыди. Зариффæ йæ сагъæсты уæзæй ныггуыбыр и æмæ цы кæна, уый нæ зоны. Йæхи зындзинад æй афтæ тынг нæ мардта, йæ чызджы зындзинад æй куыд мары. Йæ риуы йын цыма цывзыдон ныччындæуыди, уыйау судзы. Йæ сæр зилы, æмæ йæ хъуыдытæ æрæмбырд кæнын нæ фæразы. Æрæджиау куыд-дæртæй йæхимæ 'рцыди, рынчынмæ йе 'ргом раздæхта æмæ, йе 'науынон дзырдтæ йæ хъуырай тыххæй ласгæйæ, загъта:

– Чи дæ фæрæдийын кодта, уыцы мæлинаг чи у?

«Цытæ дзурыс, мамæ? Цавæр рæдыды кой кæныс? Æз тынг ссыгъдæг дæн». – Ацы ныхæстæ фехъуысыны тыххæй ингæнмæ ныххизыныл сразы уайд, фæлæ царды æцæгдзинад йæ бæллицæй тыхджындæр у æмæ йæ Изетæйы саст хъæлæсы мыртимæ йæ быны ссæнды.

– Хъазыбег.

– Кæй Хъазыбег?

– Аркадийы лæппу.

– Хъæуыхицауы?!

– О.

– Бабын стæм! – йæ уæрджитæ ныххоста Зариффæ æмæ ма маройгæнагау йæ ныхасмæ уынгæг хъæлæсæй бафтыдта: – Дæхи хорз адæмимæ не сбастай, мæ чызг.

Изетæ йæм тарстхуызæй фæрсæгау кæсы æмæ ницы дзуры.

– О, мæ хæдзар, о! Аркади æрра куыдзæй хъæхъхъагдæр у, æмæ дыл нæ бацауæрддзæн.

– Хъазыбег мыл æрхъæцмæ дæр нæ хъæцы æмæ мæ йæ фыдæн æфхæрын нæ бауадздзæн.

– Æз дын æмбаргæ ’нхъæл уыдтæн, ды та нырма æдылы дæ. Тагъд дæ дзаумæттæ де уæлæ акæ æмæ горæтмæ цом.

– Цæмæ?

– Цалынмæ дæ худинаджы хъæр нæ айхъуысти, уæдмæ дæхи ссыгъдæг кæ.

– Æз никæдæм цæуын... Мæ сывæллоны марын никæмæн бауадздзынæн. Хъуамæ йæ ныййарон æмæ Хъазыбеджы бæллиц сæххæст кæнон.

Мадæн йе уæнгтæ æрызгъæлдысты, йæ зæнгтæ йæ нал бауæдтой, æмæ сынтæгыл йæхи ’руагъта.

– Йæ бинойнаг куы суай, уæд ын-иу уыйбæрц дæр ар сывæллæттæ, ныр та уал æм смой кæныныл бацархай.

– Мæ уавæр мын куы базона, уæд мæ ам нал ныууадздзæн. Æнæуи дæр тагъд нæ цард баиу кæнынмæ хъавыдыстæм, – æнæдызæрдыгæй загъта Изетæ æмæ, чысыл раздæр цы дон банызта, уый, тыхуæфтгæнгæйæ, тасмæ калын райдыдта, хъæрзы, неты æмæ тæригъæдæй мары.

– Афтæ кæдмæ удхар кæндзынæ? Дæхи асыгъдæг кæ æмæ дæ хъызæмæрттæй фервæзай, – йæ ныхыл ын хæцы æмæ йын лæгъстæ кæны мад, фæлæ чызг къæрттæй цъула не ’ппары:

– Мæлыны къахыл куы ныллæууон, уæддæр дын не сразы уыдзынæн, мамæ.

– Мады зæрдæ зонаг у. Мæ коммæ бакæс æмæ ма фенамонд уай. Ахæм уавæры дæ уыцы бинонтæ сæхимæ хæстæг дæр нæ бауадздзысты,

– Мæнмæ Хъазыбег Хуыцауы бынаты æвæрд у æмæ йæ, мæ уд исгæйæ, дæр нæ фæсайдзынæн.

– Йæ ныййарджытæ дæ курын куынæ бауадзой, уæд та цы кæндзынæ?

– Йæ сывæллоны йын мæхæдæг схæсдзынæн.

– Цæмай?

– Цыфæнды чызи куыстмæ дæр бацæудзынæн.

– Цард дæ куы æрæлхыва, уæд афтæ нал зæгъдзынæ. Уыцы фæндагыл дæ разæй бирæтæ ацыдысты, æмæ сæ сæртæ додойаг фесты, зондджынтæ та сæхицæн æндæр фæндаг равзæрстой æмæ цардæй къæртт æппарыңц. Уæртæ Сопойы чызджытæм нæ кæсыс? Аборт акæнын сын бырæттæ акалынæй уæлдай нæ уыди, æмæ сæ æнæлаз æнхæлæй замманай лæгтæ 'рхастой, ды та дæ сыгъдæг зæрдæимæ иунæгæй баззайдзынæ, кæм цы фидиссаг и, уыдон дæм къухæй амондзысты, æмæ дæ бонтæ æгадæй æрвитдзынæ.

– Мæ мын тæрс, мамæ. Хъазыбег мыл гадзрахатæй нæ рацæудзæн. Нæрæмон у æмæ йæ фыдмæ дæр нæ байхъусдзæн.

«Дунесфæлдисæг, мæ чызг иу рæдыд фæкодта, æмæ йæ дыккаг рæдыдæй бахъахъхъæ. Сæрсæфæнмæ фæцæуы, æмæ йæ бауром, науæд æнæбын хъоргъмæ йæхи аппаратзæн æмæ бацарæфтыд уыздзæн», – йæ къухтæ хæрдмæ сивæзта Зариффæ, тыххæйты систади æмæ, уæззау къахдзæфтæгæнгæ, йæ уатмæ бацыди, йæ хуыссæныл ныддæлгом æмæ йæ зæрдæйы тыппыртæ уазы.

* * *

Егъау губакк къæцæлы фындзæй куы фæрæхойай æмæ дзы тарст мæлдзыджытæ куы силлæг уой, уыйау сывæллæттæ скъолайы уæрæх кæрты дыууæрдæм разгъор-базгъор кæныңц. Æхсæв-бонмæ дымгæ зæронд фæйнаг бырумæ, къуыззитгæнгæ, кæй фæхаста, уыцы тæмæнкалгæ митæй къуыбæрттæ аразыңц æмæ сæ, хъæлæбагæнгæйæ, кæрæдзиуыл æхсынц. Ахуыргæнджытæ сæ уымæлы тæфгæнаг кълæстæй рацыдысты æмæ дыдзы хуры тынтæм сæхи тавыңц. Сæ ахуырдауты цъæхснаг хъæлæстæ сыгъдæг уæлдæфы хъуытаз дзæнгæрджытау зæлыңц æмæ сæм цавæрдæр сабыргæнæн удæңдой хæссынц. Сæ райдзаст цæсгæмттыл иу сагъæсы фæд дæр нæй, æрмæст Изетæ æмæ Хъазыбег дæрддзæф ран хибарæй лæууыңц æмæ къæппæджы бахауæгау кæрæдзимæ тыхстхуызæй кæсынц. Лæппуйы уагыл бæлвырд зыны: чызг ын цы хабар фехъусын кодта, уый йæ стыр мæты бафтыдта æмæ, цы дзура, уый нæ зоны.

– Рæхджы, сывæрджын кæй дæн, уый раргом уыздзæн, æмæ ма адæммæ цы цæсгом равдисдзынæн? – йæ цæссыгтæ ныхъуыры Изетæ æмæ адæргæй йæ къухтæ æууæрдды. – Мамæ мæ къулы

хуынчыы аласта, аборт скæ, зæгъгæ, фæлæ йын нæ комын. Нæ сывæллонмæ цы зæрдæйæ бавналон?

– Маргæ дæ куы кæна, уæддæр æм ма бавнал. Æз мæ ныййарджытæн зæгъдзынæн æмæ дæ ахæсдзынæн.

– Дæ ныхмæ цæхгæр куы ныллæууой, уæд та?

– Æндон рæхыстæй мæ куы сбæттой, уæддæр мæ нæ бауромдзысты. Мæн ацы зæххыл дæу йеддæмæ ничи хъæуы.

– Мæн дæр дæу йеддæмæ ничи хъæуы, æмæ нæ куы бахъыгдарой, уæд мæ зæрдæ атондзæни...

Дзæнгæрæг сын сæ ныхас фескъуыдта, æмæ фæхъус сты. Скъоладзаутæ, кæрæдзи къуыртгытæгæнгæ, къæлидормæ багуылф кодтой. Ахуыргæнджытæ, зивæггæнгæ, сæ фæдыл бахызтысты, æмæ бæстæ фегуыппæг и, цыма кæрты цъиуызмæлæг дæр нæ уыди. Хъазыбег дуармæ йе 'ргом аздæхта. Йе 'мбæлтты баййафын дæр æй хъæуы, йæ уарзоны ныууадзын дæр æй нæ фæнды æмæ катый кæны.

– Рæвдздæр ацу, байрæджы дын уыдзæн, – мад йæ адджын хъæбулæй куы хицæн кæна, уыйау æм æнкъардæй дзуры Изетæ.

– Æмæ ды та? – дисхуызæй йæ фæрсы Хъазыбег.

– Мæ зæрдæ хæццæ кæны, æмæ уæ цуры омын куы райдайон, уæд фæхудинаяг уыдзынæн. Дæу фенын мæ фæндыди 'рмæст. Токсикоз мæ тухæнæй амардта, æмæ мæ цыппар къулы ахсæн сæрра уæвынмæ бирæ нал хъуыди. Ныр мын фенцондæр.

– Ма тыхс, мæ цъæхдзаст донычызг, æз æдзухдæр дæ фарсмæ уыдзынæн æмæ дыл мæ арм дардзынæн, – зæрдæ йын бавæрдта Хъазыбег æмæ къласмæ атындыдта.

– Бузныг, мæ дунейы рухс, бузныг. Ды мемæ куы уай, уæд цыфæнды зындзинадтæн дæр бабыхсдзынæн æмæ дын æрдхæрæны сывæллæттæ ныййардзынæн, – йæ фæдыл сабырæй адзырдта Изетæ, цалынмæ къæлидоры нæ фæмидæг и, уæдмæ йæм фæкасти, стæй сæхимæ ацыд æмæ Габолайыл хæрхæмбæлд фæци.

– Уроктæ уæм нæй?

– Ис.

– Уæдæ цæмæ 'рбаздæхтæ?

– Мæ ахсæн срысти.

Цыбыр фæрстытæ. Цыбыр дзуæппытæ. Куыдфæндыйы хъæлæсæй. Æцæгæлæтты хуызæн. Лæг бынтон хус у, ихы къæрттау уазал, æддæссонд. Иу хъарм ныхас, иу фæлмæн æвнæлд ын йæ цæст нукуы

бауарзта. Йæ хъæбысмæ йæ никуы систа. Йæ сæр ын никуы 'рлæгъз кодта. Тъæпп, рæхуыст, загъд, замана, æфхæрæн ныхæстæ, фидистæ æмæ 'лгыстытæ – æндæр ын ницы радта. Æгады хос ын кæй у, æмæ йæ, йæхицæн тыхгæнгæйæ, кæй быхсы, уый йæ алы фæзылдыл дæр бæрæг уыди, æмæ йыл Зариффæ дæр йæ зæрдæйы фаг узæлын никуы бауæндыди, мæстыйæ йын йæ фæлхæрдтæ хурмæ куы ракала, йе 'нкъараг чызг хъуыддаг куы бамбара æмæ куы фæныхккъуырды уа, уымæй тæрстæйæ. Сывæллон йæ хæдзары цы нæ исы, уый æдде агурь. Æмæ йæ скъолайы ссардта. Хъазыбег ын алы бон дæр æвдыста, адæймагыл куыд аудын хъæуы, уый. Хъахъхъæдта йæ фыдуаг лæппутæй, лæвар ын кодта дидинджытæ, хæрздæф духитæ æмæ зынаррг къафеттæ, рæвдыдта йæ æнæрæнцойæ, æмæ йын Изетæ йæ зæрдæйы дуæрттæ байгом кодта...

– Цæй, куыд у? Федтай йæ? – æнæрхъæцæй йæ афарста Зариффæ, Габолайæ куы фæхицæн, уæд.

– О.

– Æмæ дын цы загъта?

– Йæ ныййарджытæй бар райсдзæн æмæ мæ ахæсдзæн.

– Тæрсын, мæ чызг, тæрсын. Аркади оцани бæхæй уæлдай нæу, йæ къæхтæ куы ныссадза, уæд æй галты дыууадæс цæды дæр йæ бынатæй нал фезмæлын кæндзысты, – кæуындзастæй бафиппайдта Зариффæ æмæ нæ фæрæдыди. Йæ цард хæлд сылгоймагты хъæбысы æнæматæй чи арвыста æмæ сæ 'рдумæ дæр чи нæ дардта, уымæн йæ ус йæ фырты ныхæстæ куы рафæзмьдта, уæд йæ хъеллаугæнæн къæлæтджыныл йæхи фæстæмæ аппæрста, хъæрæй ныххудти, æмæ йæ бæзджын хъæлæс агъуысты анæрыди:

– Гъеуый дын лæг! Гъер мæ æцæгдæр бауырныдта, йе уæнгты мæ туг кæй æхсиды, уый! Афтæ куы архайа, уæд дзы мæнæй фылдæры 'рмыдул кæндзæн!

– Дæ Хуыцаумæ скæс, дæхицæн дæр чызг куы и, уæд цытæ дзурыс? Уыцы æнамонд куы фæхудинаг уа, уæд дзы дæ лæппу дæр сойтæ не смæрздзæни.

– Чи у, чи? Кæй дзæггæлдзуаг у? – Андинайы коймæ йæ худын баурæдта Аркади.

– Габола æмæ Зариффæйы.

– Цъымарайæ сыгъдæг суадон нæ гуыры. Гъер ма уыцы 'взæртимæ дæр нæ бахæстæг кодтон.

– Фидисмæ чи фæразæй уа, уый у. Зæххыл дæхицæй сæфтдæр

адаёймаг куына и, уæд ма ды дæр искауыл худыс?

– Дæ дзыхыл хæц! Над дын не 'ййафы æмæ бынтондæр суæгъд и!

– Мæ дзыхыл ныххæцдзынæ, фæлæ хахуыргæнджыты та куыд бауромдзынæ? Цалынмæ нæ цъыфимæ нæ сызмæстой, уæдмæ уыцы чызджы нæхимæ 'рбакæнæм.

– Ды цы фосы кой кæныс, уыдон мæнмæ нымады дæр не сты, се 'дылы ныхæстæ та мæм хъаргæ дæр нæ кæнынц!

– Уый зонын, фæлæ...

– «Фæлæ»-тæ мауал кæ! Ацы хæдзары нырма æз дæн хицау æмæ йæм мæ удæгасæй родтæмдзог сылы не 'рбауадздзынæн!

– Дæ зæрдæ дзы ахæм ныхæстæ кæнын куыд комы? Дæ лæппуимæ куы уыди 'рмæст...

– Тагъд ма кæ. Нырма йæ хъуыддæгтæ разæй сты.

– Цæмæн афтæ зæгъыс? Исты дзы зоныс?

– Сывæллонай йæхиуыл хæцын чи нæ фæразы, йе 'ппæты 'мбæхсинагдæр бынат гомæй чи дары æмæ йæм рæузонд лæппуйæн æнцонæй фæндаг чи дæтты, уымæн лæгимæ цæргæйæ дæр зынгæнæн ницы уыдзæни. Æз ахæм сылгоймæгты хорз зонын. Сæ уромæнтæ бынтон лæмæгъ сты.

– Мады гуыбыны дæр ма хъулаæттæ куы вæййы, гормон, уæд сæ иу барæнай куыд барыс?

– Цæмæй сæ барын, уый мæхи хъуыддаг у! Æз уыцы лæппутусæн мæ фырты æнамонд кæнын нæ бауадздзынæн!

– Кæрæдзи бирæ уарзынц, æмæ сæ ма хъыгдар. Хуыцау дын сæ тæригъæд нæ ныббардзæн.

– Хуыцау уымæй стырдар тæригъæдтæ бары!

– Иу та ма дзы 'фсарм и... Дæхи дзæгъæлзад лæппу кæйдæр хæдзары хъомыл кæны, ныр та хъуамæ дæ...

– Хъуыддаг алыг и, æмæ йыл мауал дзур!

– Афтæ 'нцонæй куы лыг кæнид, уæд бæргæ...

– Уымæй цы зæгъынмæ хъавыс?!

– Дæ фырт дæр дæхи хуызæн æнæбасæттæ у, æмæ йæ кæрдæм куы æрæвæрай, уæддæр дæ коммæ нæ бакæсдзæн.

– Мæ фæсаууон баныхас кодтат, нæ?!

– Ницы баныхас кодтам, фæлæ йын йæ зæрдæйы уаг зонын. Уый йеддæмæ йæ ничи хъæуы æмæ де 'вастæй йемæ бацæрдзæн.

– Уæдæ ма бавзæрд!

* * *

Дунейы 'мбахст ницы и. Къуыбылой цасфæнды куы тула, уæддæр искуы йæ кæрон æнæ разынгæ нæ фæуыдзæн. Бирæ фæдфæливан миты фæстæ Изетæйы сусæгдзинад дæр раргом и. Йæхи фæнд куына атардтаид, уæд, йæ размæ чи фæрæдыди, уыдоны аууон æндæргау зына-нæзына фæлмæй баззадаид, æмæ йæ худинаг змæст донау дардыл нæ анхæвзтаид, фæлæ йæ мадмæ нæ байхъуыста. Уый йæхи зæрдæцъæхæй иу нæлгоймагыл дæр не 'ууæндыди, йæ чызг кæй байсæфдзæни, ууыл дызæрдыг нæ кодта æмæ ма йæм, фæстаг фæлварæнтæ куыд лæвардта Изетæ, афтæ ноджыдæр иу хатт æрхатыди:

– Дæ фидæныл бæстон ахъуыды кæ, мæ къона. Адæмæн ды куыд æнхъæл дæ, афтæ зæрдæхæлар не сты. Цы уавæры дæ, уый куы базоной, уæд ма дын дæ хорздзинæдтæ дæр ферох кæндзысты æмæ дæ пълсæрфæн хæррæгъау бырæттæм аппаратзысты. Фырбуцæй дæ былтыл кæй дарыс æмæ авгау æрхæуынай кæмæн тæрсыс, уыцы 'мбæлттæ дæр дыл сæ къæхæй ахæцдысты æмæ дын дæ зæрдæйы фаджыс ныккæндзысты.

– Хъæзыбег мæ уырдаем не 'руадздзæн.

– Æгæр æвзонг у æмæ дын дæ намыс бахъахъхъæнын нæ бафæраздзæн.

– Нæ йæ зоныс æмæ уымæн афтæ дзурыс.

Йæ ныхæстæ йæм кæй нæ бахъардзысты, уый Зариффæ бамбарста æмæ йæ уæрджытыл æрхаудта.

– Мæ коммæ бакæс, науæд мæхи амардзынæн!

– Дæ сызгъæрин доны ма кал, мамæ. Мæ риуы бын цы удгоймаг равзæрди, уый мын дунейы хæртæй адджындæр у, æмæ дын æй марын нæ бауадздзынæн.

Йæ сывæллоны бæсты карз тæрхон йæ мадæн рахаста, йæ астæуыл æй дыууæ дихы акодта, æмæ тыхст сылгоймаг зæрдæсастæй стыр бæллæхмæ 'нхъæлмæ кæсын райдыдта. Худæгмæ нал худти, дзурæгмæ нал дзырдта, афтæмæй сæргуыбыр, уæнтæхъилæй хатти. Рæхджы йыл æвирхъау цæф кæй сæмбæлдзæн, æмæ йыл йæ дуне кæй баталынг уыдзæн, уый йе 'ппæт буарæй дæр æнкъардта æмæ бынтондæр баруади. Æрцауинаг цы хъуыддаг уа, уымæн æнæ 'рцаугæ нæй. Зæххæнкъуыстæй тынгдæр цы æгъатыр зæйæ тарсти, уый йыл цыбыр рæстæгмæ, гыбар-гыбургæнгæ, хохы цъуппæй ракалди. Йæ хивæнд хъæбулы худинаг хъæуыл куы ахæлиу, уæд ын сылгоймагтæ йæхи

заронд фæлхæрдтæ хурмæ ракалдтой æмæ та йыл фыдбоны халæттау суасыдысты:

- Сындызы бынæй дæр ма сындз æвзары.
- Сау хохæй урс дур нæ тулы, нæ.
- Цы йыл дис кæнут? Цы байтыдта, уый æркарста.

Йæ конд къæбæр ын адджынæй чи хордта, уыдон дæр ыл нæ бацауæрстой:

- Туг, туг, йæ мард фесæфа, туг авд фæлтæры хæссы.
- Сывæллоны хъомыл кæнын куына зонай, уæд йæ бæрны ма цу, куы бацауай, уæд та йæ цæстыгагуйау хъахъхъæ.
- Æз ын арæх дзырдтон: «Дæ чызгæн йæ рохтæ ’рбалхъив. Æгæр тагъд арæгъæд æмæ лæппутæм йæхи нæ бауромдзæни». Нæ мæм байхъуыста æмæ ныр йæ сæр хойы.

Изетæмæ цыбæлгæнгæйæ, сæ комы дæттæ кæмæн уадысты, æмæ салам раттынмæ дæр кæуыл не ’рвæссыди, уыдоныл стыр хорз æрцыди, æмæ кæрæдзийæн æхсызгонæй дзырдтой:

- Æгъгъи, уый йын кæй федтам!
- Афтæ йын хъуыди! Æгъдауджын лæппутæй дæрдты лыгъди æмæ йæхи хуызæн æнæгъдауыл сæмбæлди!
- Хъæуыхицауы фыртмæ смой кæнын æй фæндыди æмæ йыл гъер хæцæд! Ракурдзæн æй, куыннæ!

Æрæджы дæр ма скъолайы йæ фæдыл кæй ласта, æмæ йæм фырхæлагæй йæ былыцъæрттæ чи хордта, уыцы чызджытæ та йыл бынтон ахæцыдысты. Се ’мбалы тыххæй сæм «хъахбай» æмæ «гацца»-йæ хуыздæр дзырдтæ нæ разынди. Лæппутæ сæ йемæ куы феной æмæ сыл уый хуызæн хæлд æнхъæлæй сæхи куы атигъ кæной, уымæй тæрсгæйæ йæм хæстæг нал цыдысты. Цæмæй сын адæм сæ сыгъдæгдзинадыл тынгдæр æууæндой æмæ сын фылдæр аргъ кæной, уый тыххæй ма йыл цъыф дæр фæкалдтой:

– Æдзухдæр нæлгоймæгты ’рдæм здæхт уыди. Йæхи сыл тыххæй ныхæста, æмæ сæ цы агуырда, уый ссарда.

- Хъязыбегæн дын ахæм авæрай! Йæ фыды фырт нæу?!

– Зулкъ – æлгъæй мард. Ницы уæвгæйæ, тынг схъæлæй цыди! Немæ йæхи афтæ дардта, цыма не ’ппæты дæр йе ’ккойы хаста, æмæ æнæ уымæй фесæфтаиккам!

- Уæлозты таhti æмæ дæлоз æрбадти!

Сæ райст-бавæрд хæрзæгъдау чызг йæхи бар кæй нал у, уый ахуыргæнджытæ куы базыдтой, уæд æрвдзæфау фесты. Сæ уæлныхты кæй хастой æмæ, цингæнгæйæ, кады гæххæттытæ

камæн лæвæрдтой, сæ зæрдæ кæуыл дардтой æмæ сæхи хъæбулау кæй рæвдыдтой, уыцы фæзминаг ахуырдау сæ афтæ тынг фæфыдæнхъæл кæндзæн, уый сæ фæсонархæджы дæр нæ уыди æмæ фырдиссагæй дзурын дæр нал фæрæзтой. Æрæджиау се 'муд æрцыдысты æмæ сæ зæрдæты 'лхынцъытæ райхæлдтой:

– Æппындæр æууæнк куыд никæуыл и, æвæдза. Изетæйы хуызæн зондджын чызг йæхицæн ахæм ми бакæнæд.

– Йæхимæ иу нæлгоймаджы дæр æвналын кæй нæ бауадздзæн, ууыл мæ сæр лыгмæ радтаин.

– Æвæццæгæн ын уыцы уæгъуырсызд кæлæнтæ скодта, æндæр йæ фæдыл афтæ 'нцонæй куыд ацыди?

– Разæй дæм бæллиццаг фидæн æнхъæлмæ кæсæд, æмæ йæ цалдæр æхсызгон уысмый баив, ныр уымæн цы загъдæуа?

– Æнæ ахуырæй баззайынæн æгæр æвгъау у. Скъола ма каст уæддæр куы фæуыдаид.

Сæ кабинеты 'ндæр кой нал уыди. Мæнг оххытæгæнгæ-иу кæрæдзийæн сæ загъйнагтæ талф-тулфæй адзырдтой æмæ-иу сæ уроктæм æвæндонæй ацыдысты, фæстæмæ-иу, сывæллæтты фыдгæйттæгæнгæ, æрбаздæхтысты æмæ та-иу ногæй Изетæйыл æрæнцадысты. Кæй фæрæдыди, æмæ йæ цард кæй фехæлди, ууыл сæ иу дæр гуырысхо нæ кодта. Къулбадæг æмæ йæ цъæхæй рæгъæд дæр ма рахуыдтой, фæлæ сæ йæ судзгæ уарзондзинады тыххæй иу ныхас дæр никæмæй схаудта. Иу адæймаг иннæмæн йæ цард кæй снывонд кæндзæни æмæ зындоны арты басудзынын кæй сразы уыдзæни, уыцы хъуыды сæ иуы сæрма дæр не 'рцыди, уымæн æмæ сæ иу дæр искæмæн йæ уд раттынмæ цæттæ нæ уыди. Ахæм адæймаг та искæй удыскъуыд бамбарынхъом никуы суыдзæни. Уымæ гæсгæ, былдауæн ныхæстæй дарддæр нæ ацыдысты. Иуварсырдыгæй бакæсгæйæ, афтæ зынди, цыма се 'хсæн ахæм цау фыццаг хатт æрцыди. Цыма сæхицæй дæр æмæ сæ ахуырдаутæй дæр никуы ничи басывæрджын и, о, фæлæ-иу горæты сæхи асыгъдæг кодтой æмæ-иу фæстæмæ, æнæкъæмæй æрыздæхтысты.

Изетæ дæр уыцы над фæндагыл куы ацыдаид æмæ абарты фæстæ йе 'мбæлтты 'хсæн былсæрфтæй куы 'рбадтаид, уæд ын йæ рæдыд сæ зæрдæмæ афтæ хæстæг нæ айстаиккой. Уыдоны хуызæн æгъатыр кæй нæ разынди æмæ йæ сывæллоны кæрдын кæй нæ бауагъта, уымæ дæр се 'ргом нæ аздæхтаиккой, фæлæ йæ худинаг бамбæхсынын кæй нæ бацархайдта æмæ сын се скъола

адæмы цæсты кæй бафтыдта, уымæй сæ амардта, æмæ йæ се 'рдæгтынд рувасы 'нгæс тæппуд директор тæрыныл куы ныл-лæууыди, уæд йæмæ сразы сты. Йæ уынаффæ сæм хорз кæй фæкасти, уый тыххæй нæ. Æнæгъдаудзинады фарс рахæцынæй сæ куы фæазымджын кæна æмæ сыл йæ маст куы акала, уымæй дзы тарстысты. Директорæн йæхи дæр уыцы тас схуыста размæ, æндæр йæ фæстæзад скъолайы цы æнæнтыст Ромео æмæ Джульеттæ рахъомыл и, уыдоныл йæ къух ауыгътаид æмæ сæ фароны митау æрбайрох кодтаид, фæлæ тæсзæрдæйæн сæдæ цæсты и, æмæ сæ иуæй дæр раст нæ уыны. Цæмæй йæ районы ахуыры хайады сæргълæууæг æмæ министр йæ куыстæй ма сисой, уый тыххæй сын сæ хъуыды рагацау базыдта æмæ æнæдызæрдæгæй загъта:

– Дыууæйæ дæр тæргæ сты, худинаггæнджытæ!

Йæ ахуыргæнджыты бæстон бацæттæ кодта, цы дзурын хъæуы, уый сын æнæмбаргæ сабитау, лыстæг луаргæйæ, фæстаг къæдзыджы онг лæмбынæг фæцамыдта æмæ узал кæрты стыр æмбырд сарæзта. Паддзахад ын йæ бæрны цы сывæллæтты бакодта, уыдонæй рухс фиданы 'гъдауджын, зондджын æмæ фидар цæджындзтæ аразыныл удуæлдайæ куыд кусы, уый равдисыны охыл ма сын сæ ныййарджыты дæр æрбахуыдта æмæ, йæ арæхстджын разамындæй фæлтæрдджын ахуыргæнджытæ бирæ азты хъазуатонæй сæ хæс куыд æххæст кæнынц, ууыл иуцасдæр, æхсидгæйæ фæдзырдта, сæ фæрцы царды стыр фæндагмæ чи рацыди æмæ ахъаззаджы 'нтыстытæ кæй къухы бафтыди, уыцы сæрæнгуырдты номæй-номмæ фæнымадта, стæй, йæ лæгуын сæрыл, сыф-сыфгæнгæ, цы лыстæг зæгъы гагата абадти, уыдон йе 'нцъылдтæ къухмæрзæнæй биноныг ныссæрфта, йæ танæг хуыздзыд æрфгуытæ нылхынцъытæ кодта æмæ йæ сæйраг ныхасмæ рахызти:

– Фæлæ ма нæм, хъыгагæн, ис, ныхас кæмæ нæ хъары æмæ иудадзыг йæхи фæнд чи тары, хорз æмæ 'взæр кæрæдзийæ чи нæ иртасы æмæ скъоламæ зонд райсыны бæсты æнæуаг митæ кæнынмæ чи цæуы, йæ цæсгом чи хæры æмæ ма йæхи æдде йе 'мбæлтты дæр адæмы цæсты чи 'фтауы, ахæмтæ. Мах семæ æнæрынцойæ кусæм, цæмæй æхсæнады закъæттæ 'мбарой æмæ цардимæ æмдзу кæной, цæмæй нæ уæздан фыдæлты 'гъдæуттæ зоной æмæ сæхи, куыд æмбæлы, афтæ дарой, ууыл архайæм, фæлæ уый адæймаджы æппæт бæллæхтæй бахъахъхъæнынæн

фаг нæу. Сывæллон йæ ныййарджыты айдæн у. Йæ хæдзары цы уыны æмæ йæ хистæртæй цы хъусы, йæ зæрдæйы æмæ йæ сæрымагъзы уый æвæры, æддæмæ дæр уый хæссы. Уымæ гæстæ уæ зæрдиагæй курын: уæ цæст сæм хуыздæр дарут æмæ сæ æгад митæ кæнын ма уадзут. Уæхимæ куы фæрæдийой, уæддæр сæ худинаг махмæ хауы. Хъазыбег æмæ Изетæ скъолайы не 'рмуд сты. Ам сын ахæм фадæттæ нæ уыди, фæлæ цæф махыл æрцыди. Куыддæр сын нæ хицæуттæ сæ хабар базыдтой, афтæ нын алывыдтæ акалдтой, стæй нын карзæй загътой: «Адде сæ кæнут! Скъола сыгъдæг кувæндон у, æмæ дзы ахæм чъизи æнаккæгтæн бынат нæй!» Æз, зæрдæрисгæйæ, бардзырд ныффыстон æмæ уын æй хъусын кæнын. Абонæй фæстæмæ Аркадийы фырт Хъазыбег æмæ Габолоайы чызг Изетæ нæ ахуырдаутæ нал сты. Æз ма ныхасæн кæддæриддæр хицау ваййын æмæ уын æй фидарæй зæгъын, сæ бафæзмынын ма кæй бафæнда, уыдон дæр æвæстиатæй тард æрцæудзысты.

Йæ фæстаг ныхæстæ тынгдæр сывæллæттæм арæзт уыдысты, фæлæ уыдон узал ирдгæйæ баргъæфстысты, æмæ сæ нæдæр йæ зондамонæнтæ хъуыдысты, нæдæр йе 'рхъирантæ. Кæстæртæ, гæртт-гæртгæнгæйæ, сæ салд къæхтæ кæрæдзиуыл хостой æмæ, ныхас цæуыл цыди, уый æмбаргæ дæр нæ кодтой, хистæртæ та, сусу-бусугæнгæйæ, сæ мидбылты худтысты æмæ 'нхъæлмæ кастысты, кæд сæ ауадздзæн, уымæ, фæлæ директор йæ къуымых ахуыргæнджытимæ цалдæр боны уый тыххæй нæ фæкуыста, цæмæй йæ рæузонд ахуырдауты бæллиц сæххæст кæна. Хъуамæ сын сæ сæры йæ арф хъуыдытæ бауадза æмæ сæ æвирхъау рæдыдтытæй бахиза, науæд æй хицæуттæ йæ бынатæй фæсурдзысты, дæ бæрны дын цы куыстуат бакодтам, уымæй гаккырисдон сарæзтай, зæгъгæ.

Куыддæр уый йæ ныхас фæци, афтæ ахуыры хайады сæргълаууæг, хъæбысæйхæцæджы хуызæн лагойарæзт бæзæрхыг ус, йæ ныхмæлаууæджы 'рбырсынаввонгæй размæ рахызти, æмæ йæ барджын хъæлæс кæрты азæлыди:

– Æз разы дæн Гаги Бедоевичимæ. Кæй уын фæдзырдта, уыдон иууылдæр куырыхон хъуыдытæ сты, æмæ сæ хъуамæ зынаргъ хæзнатау уæ зæрдæты бавæрат, уæ царды сæ 'нтыстджынаы пайда кæнат æмæ уæ цотыл хъæддыхдæр хæцат. Махæн нæ сæйрагдæр хæс сывæллæттæн зониндзинæдтæ дæттын у æмæ нæ иннæ фарстатæ лыг кæнынмæ уыйбæрц не 'вдæлы, уымæ

гæсгæ нæм хъуамæ сымах хæстæгдæр æрбалæууат. Ардæм уæ хъуамæ архъанæй ласын ма хъæуа, фæлæ нæм уæхæдæг барвæндæй цæуат. Ныййарджытæ æмæ ахуыргæнджытæ кæрæдзиуыл хæлардзинады тæгтæй баст куы уой æмæ сæ хъомылгæнинæгты рухс фидæнмæ саразыныл æмзонд-æмвæндæй куы кусой, уæд сын чъизи фæндагыл ацæуæн нæй. Сымах уе 'ппæт дæр зæхкусджытæ стут æмæ йæ хорз зонут. Æнæниз картæфтæм цалдæр æмбыд картофы куы бахауы, уæд се 'ппæты дæр бамбийын кæнынц. Хъазыбег æмæ Изетæ уыцы 'мбыд картæфтæй тæссагдæр сты æмæ сæ нæ сыгъдæг ахуырдауатæй фæхицæн кодтам. Хъотырджынтау сæ фервæзтыстæм, фæлæ нын сæ рæдыд зонды хос фæуæд, кæрæдзимæ 'нгомдæр æрбалæууæм æмæ иннæты уыцы æвирхъау бæллæхæй бахъахъхъанæм.

– Ирон адæм æдзухдæр æфсарм æмæ уæздандзинадæн стыр аргъ кодтой. Цыфæнды зын уавæрты дæр се 'гъдау нæ сæфтой, – йæ ныхас сойæ сæрстау лæгъзæй уафын райдыдта мæрдтæйдзæуæджы хуызæн æнæфыдæрхъис ацæргæ сылгоймаг æмæ йæ тых-йæ бонæй æрæхснырста. Дæсæм къласы ахуырдаутæ «Хайыр, хайыр», зæгъгæ, схор-хор кодтой, æмæ сæ разамонæг ныфсæрмы и. Цыма Хъазыбег æмæ Изетæйы йæ хуыссæнмæ уый баласта æмæ фырфæсмонæй йæхи хæры, уыйау йæ зæронд цырыхъхъытæм аххосджынхуызæй нымдзаст и æмæ иуцасдæр хъусæй фæлаууыди. Æрæджиау йæ гыццыл сæрыл зына-нæзына схæцыди, æмæ та йæ мæнгуд хъалæс хæрзмынагæй райхъуысти: – Нæ фыдæлтæн кад æмæ намыс сæ удрухсгæнæн цырагътæ уыдысты, уыдоны тыххæй мæлæтмæ цыдысты, ныр та сæ хъуыдыгæнæг дæр нал и. Рæстæг куыд ивы, йæ домæнтæ дæр афтæ ивынц, фæлæ адæймаг хъуамæ цыфæнды рæстæджы дæр адæймаг уа æмæ йæхиуыл хæцын фæраза. Нæ зæрдæ цы агуры, уыдон иууылдæр куы кæнæм, уæд нæ цы рауайдзæн?

– Ацы æнæлæг усæн йæ зæрдæ миты сæрыл æргъæфстæй цы агуры, цымæ? – йæ хинхудт æмбæхсгæйæ, йе 'мбæлтты ницымбарæг-хуызæй бафарста жирафы хуызæн даргъкъубал сылæнгæс ахуыргæнæг Бадджерæ, æмæ иууылдæр чыр-чыр кæнын райдыдтой. Сылгоймаг сæм зулцæстæй бакасти, цыдæр зæгъынмæ сын хъавыди, фæлæ та йæ 'хснырсæг ацахста æмæ пыррыччытæ кæныныл схæцыди.

– Узалæн æппындæр нæ быхсы, мæгуыр. Сæрдмæ куы нал ахæсса, уæд Макаренкоы цæхæркалгæ фæдонæй бавдалон уыдзыстæм, æмæ ныл нæ хур аныгуылдзæн.

Сылгоймаг тыхамæлттæй сулæфыды æмæ ма йæ цъæх-цъæхид тæнæг былты 'хсәнæй цалдæр ныхасы магуыры кьултæгәнæгау, зыр-зыргәнгæйæ, ралæмæрста:

– Мæ къласы ахуырдаутæ нырма сывæллæттæ сты. Нæ йæ 'мбарын, уыцы кары ахæм митæ гәнән куыд и?

– Цы кары сæ гәнән и, уый сын хуыздæр бамбарын кодтаис, æмæ сæхиуыл хæцыдаиккой, – райхъуысти та Бадджерийы 'лхыскъæмхиц хъæлæс, æмæ кæрт хъæлдзæг кæл-кæлæй байдзаг. Адæймагән æрыгонæй йæ сыгъдæгдзинад бахъахъхъæнын куыд ахсджиаг у, уый тыххæй ма хъуамæ цалдæр ахуыргәнæджы сæ хъуыдытæ загътаиккой, фæлæ йын йе 'мбырдæй хынджылæггаг куы саразой, уымæй тæрсгæйæ, директор дзурын никæйуал бауагъта, æмæ адæм сæ хæдзæрттæм, цингәнгæйæ, ацыдысты. Уæлдай тынгдæр радысты хистæр ахуырдауты ныййарджытæ, сæ цот сын сæ цæсгæмттæ кæй нæ фæчъизи кодтой, æмæ сæ бон кæрæдзимæ комкоммæ кæсын кæй уыди, уый тыххæй.

* * *

Хъæбулы мастæй уæззаудæр ницы и. Мады зæрдæ риссы æмæ риссы, цыма йæ исчи згæхафæны хуызæн дæрзæг къухтæй лемары. Уæвгæ ма, цы 'вирхъау бæллæхтæ баййæфта, уыдоны фæстæ афтæ дæр куыд у. Йæ чызг иуæй æнамонд фæци, иннамæй йе 'гады кой айхъуысти. Æмæ ма 'лгыстаг гак æрмæст йæхиуыл куы сæвæрдтаид. Худинаг мыггагән иумæйаг у, æмæ æнæхъæн бинонтæй дæр æддæмæ ракасын нал уæндынц. Габола зынгæ фæгуыбырдæр и. Арахъхъ æнцъухы æмæ 'нцъухы, иу махоркæ иннæйы фæдыл дымы, йæ артæнбынтæй хуыфы æмæ йæ маст йæ риуы 'нхъызы, цæхæрадонæй кæрты астæу æнæсæрфат рацу-бацу кæны æмæ йе 'дзæсгом сæгъты 'лгъиты. Пецы фарсмæ тъахтинын куы 'рхуыссы æмæ йе 'нахъинон хуыр-хуыр куы ссæуы, уæд Зариффæйы зæрдæ иучысыл фенцайы. Мæстджын – фæрæтджын. Расыгæй куы сæрра уа æмæ Изетæйыл йæ пырх куы акала, уымæй тæрсы æмæ йæм æнæрæнцойæ йæ цæст дары.

«Фыдбылызæй дæхи хъахъхъæ, фæлæ куы 'рцауа, уæд хъæбæр лæуу». Ацы ныфсæвæрæн ныхæстæ йæ ныййарджытæй иу æмæ дыууæ хатты нæ фехъуыста. Сæ загъын æнцон у, фæлæ сæ сæххæст кæнынæн бирæ хъарутæ хъæуы, æмæ сæ лæмæгъ

сылгоймаг кæцæй райса, йæ ныфс бынтондæр куы асасти, уæд? Фыдгул йæ кæстæры хъызæмæртæ уынад æмæ йын йæ бон баххуыс кæнын ма уæд. Æнæбайрайгæйы токсикоз æй йе 'гъатыр дзæмбытæй уæддæр куы суадзид. Куынна стæй! Æхсæвæй-бонæй йæ 'ргæвды, æмæ йæ тæригъæдæй дур скъуыйы. Изетæ куыд кæуы, Зариффæ дæр афтæ, æмæ сæ уромæг уромын нæ фæразы.

Искуы иу хатт сын исчи сæ дуар куы 'рбахойы, уæд сылгоймаг йæ цæссыгтæ ныссæрфы æмæ йæм æвæндонæй акæсы, æнæбары салам ын радты, судзаггаг марды уæлхъус дзурагау йемæ рохстæй аныхас кæны æмæ та йæ рынчынмæ, каттайгæнгæйæ, æрбаздæхы. Иу минут дæр æй цух нæ уадзы. Йæхи кæуыл мары, уыцы 'лгыстаг гуыр д фесæфти, æмæ æвæлтæрд чызгæн зæрдæсастæй йæ сæры цы фæкуыси уыдзæн, Хуыцау – йæ зонæг. Зариффæ кæддæр йæ ингæны уæлхъус, удхаргæнгæйæ, куыд дзынæзта, уый дзы нæ ферох и, æмæ Изетæмæ дæр йæ зæрдæ уымæй æхсайы. Йæ намыс дæр æй нал хъæуы, йæ цард дæр, æрмæст йæ удылхæцæг йæ зындзинæдтæй фервæзæд. Йæ дзæгъæлзад сывæллоны дæр ын хæсдзæни, адæмы фидистæ æмæ былысчыл кæстытæн дæр быхсдзæни, æрмæст ын æгасæй баззайæд. Ахæм уавæрма йæ чи 'ртардта, уымæй йæ мæрдты удхæссæг уыны, йæ фыдмæ та йын топпы кæсанæй кæсы, фæлæ сæм уæддæр йæ минавæртты 'рвиты. Хуыздæр ын цы гæнæн и? Бирæгъыл магуыры бон куы акæны, уæд куыдзы бын дæр атулы. Йæ дыууæ уæнгджын æфсымæрæн дæр сæ маст сæ хуылфы чыырау æхсиды, æмæ цæттæ сты сæ хæрæфырты сæрыл стох кæнынмæ. Сæ иу – бæрзонддæр æмæ сырдыддæр, иннæ – ныллæгдæр æмæ сæвджындæр. Ахæм бакаст сын и, цыма, кæмæ фæлæбурой, уый цæстыфæныкъуылдмæ акъабæзтæ кæндзысты. Сæ хойы сидтæ æвæстиатæй фæзындысты, къæбицæ барджынæй бацыдысты æмæ фынгыл æрбадтысты, фæйна арахъхы банызтой æмæ тæрхæттæ кæнын райдыдтой:

– Аркади бæллæхы лæг у. Нæхи йæм фæлмæнæй куына равдисæм, уæд ын æфсон фæуыдзæн, топыхосау фæтæпп кæндзæн æмæ нын нæ пълантæ фехалдзæн.

– Барон-барон – лæджы фырт, æгæр барон – куыдзы фырт. Йæ къуыдипп лæппу нын нæ магуыр чызгæй кæй фæхъазыд, уый тыххæй ма йын лæгъстæ дæр кæнæм?

– Бустæ æмæ уайдзæфтæй ницы рамбулдзыстæм. Зæрдæ фæсæттынаен дæс цæфæй иу лæгъз ныхас хуыздæр у.

– Сабыр хәрәгыл дыгәйттә бады, чыллипгәнагыл иу дәр нә уәнды. Йә хәмхудтә йын фәнәмәм әмә йын йә гәрзтә әрәвәрын кәнәм.

– Тыхы фәдыл куы аңәуәм, уәд дард нә ахәццә уыдзыстәм. Ныртәккә нә сәйраг хәс Изетәйы цард саразын у, әмә хъуама зондәй архайәм.

Хистәрмә цы кәстәр нә хъусы, уый йәхицән фыдбылыз у. Бәрзонддәр ын йә ныхасыл дыккаг нал загъта, әмә Хъарсы фидар басәттынмә уәндонәй араст сты. Аркадийы хәрзәфснайд уәрәх кәртмә куы бахызтысты, уәд сә фыццаг ауыдта дыгәрдыджы йас хъуынджын фәныкхуыз аргъонахъ, салам дәттәгау сын уәзданхуызәй сыстади, әмә йә бәзджын хъәләс йә рәхысы дзыгъал-мыгъулимә баиу и. Йә уәзбын рәйдмә хәдзары хицау әхгәд тыргъы дуарәй ракасти, исдугмә сагъдауәй аздади, стәй йә цәсгомьл әнәрвәссон мидбылхудт февәрди, әмә сә әппындәр кәй ницәмә дары, уый әвдисгәйә, бетон-къәй асинтыл зәхмә хъалхуызәй әрхызти.

– Тарзан, әрсабыр у, – фәлмән хъәләсәй адзырдта йә куыдзмә, тәссаг сырдатә не сты, әмә дә бынаты 'нцад хуысс, зәгъгә, йын сау нымәтмә аңамыдта әмә уазджытәм хәстәгдәр баләууыди. – Цы хур, цы къәвда уә 'рбахаста ма магуыр къәсмә аңы узал бон?

– Хуыцау дын әргъәу галуан саразыны хъомыс раттәд.

– Бузныг.

– Ахсджиаг фарста лыг кәнынмә дәм әрбацыдыстәм.

– Табуафси, хъусын уәм.

Аңы фидиссаг йәхи уәздан ирон ләг куы хоны әмә нә мидәмә дәр куына хоны, зәгъгә, әфсымәртә кәрәдзимә бакастысты. Йә сәрмә сә кәй нә хәссы, уый тыххәй йәм әрбамәсты сты, әмә йә бәрзонддәр тарәрфыгәй бафарста:

– Мах чи стәм, уый зоныс?

– Зонын әмә цы?

– Не уәлә 'фхәрд нә уадзәм.

– Цәмәй уә бафхәрдтон, уый мын куы зәгъиккат, уәд нә ныхас кәрәдзиуыл хуыздәр сбадид.

– Ды нә нә бафхәрдтай, фәлә дә фырт. Нә хойы чызгимә нын фәродтәм цыди әмә йә кәугәйә ныууагъта.

– Уәдә мәнмә цы 'рбацыдыстут? Уымә ныхас кәнут.

- Ёмæ кæм и?
 - Ёфсадмæ йæм фæсидтысты, æмæ нæ хæстæджытыл зилы.
 - Йæ фыдракæндæй йæ ’мбæхсыс, нæ?
 - Ницы фыдракæнд сарæзта, æмæ йæ никæмæй æмбæхсын.
- Йæ афон æрхæццæ, æмæ йæ хæс æххæст кæнынмæ цæуы.
- Цалынмæ нæма ацыди, уæдмæ уæ чындзаджы ’рбахонут.
 - Кæдæм?
 - Уæхимæ.
 - Кæмæн?
 - Дæ фыртæн.
 - Уый æртæ азы ам нæ уыздæн, æз та хæзгулхъуаг нæ дæн.
 - Дуне иннæрдæм куы сфæлдæха, уæддæр ын а дыууæ боны ардæм æнæ ’рбакæнгæ нæй.
 - Гъе, Димыр, æз цæргæбонты кæимæ фæхуыссыдтæн, уыдонны нæхимæ куы кæнон, уæд ма кæрты сылгоймæгтæй азмæлæн дæр нал уыздæн.
 - Немæ ахæм дзыхы уагæй ма дзур, Бодзы фырт, науæд мах æндæрхуызон дæр зонæм.
 - Равдисут æй, æмæ дзы цы рамбулат, уый-иу уæ цотæн радзурут, кæд ма дзурынхъом уат, уæд.
- Димыран йæ мæстæг цæсгом туджы лалымы хуызæн асырх и, йæ дзæккортæ йæс уæзæгджын къухтæ ’рбатымбыл сты, æмæ йæ мидбынаты ныррызти. Сæ ныхас хылмæ куы расайа, æмæ хъуыддаг куы фехæла, уымæй тæрстæйæ, йын йе ’фсымæр йæ цонгмæ бавнæлдта æмæ, йæ маст уромгæйæ, загъта:
- Аркади, бамбар нæ, мах дæр ирон лæгтæ стæм, нæ сæртыл худтæ хæссæм, æмæ нæ дæхиуыл ма ардау.
 - Уæ фыдæх ма уæд, Албег: дæле – уæ бæхджынтæ, уæле – уæ фистæджытæ. Цæмæй ма тæрсын кæныс? Хуыгæсы фырт йеддæмæ ма исты дæ?
 - Цæваг галæн йæ сыкъа сæтты. Нæ хъарутæ ’взарины бæсты фæлтау сабырæй баныхас кæнæм. Нæ кæстæртæ кæрæдзи уарзынц, æмæ сын сæ цард саразæм, фæстагмæ фæсмонгонд куыд нæ фæуæм. Сæ хъуыддаг æгъдауыл кæнын куы бауагътаиккой, уæд хуыздæр уыдаид бæргæ, фæла цы ’рцыди, уымæн раздахæн нал и. Æнæрæдыд адæймаг зæххыл нæма райгуырди.
 - Махиуыл уæ ардаугæ дæр нæ кæнын, уæ зæрдæтæ дæр уын нæ къахын, ма фырт цалынмæ ’фсадай ссæуа, уæдмæ йын ус дæр нæ курын.

– Кæй цæсгом фæчъизи кодта, уымæн та цы уынаффæ кæныс? Хъуамæ адæмы 'хсæн æгадæй цæра?

– Цы уæлдай ма йын у? Куыд фæзæгъынц; донласт хуылыдзæй нæ тæрсы. Лæппуйы фарсмæ куы 'рхуыссыди, йæ цæсгомыл æй уæд хъуыды кæнын хъуыди.

– Чи йæ фехæлдта, уымæ дзы æппындæр ницы азым хауы?

– Сымахæн ницы куыст и æмæ дзæгъæл бæр-бæр кæнут, фæлæ мæн дзæнгæда цæгъдынмæ не 'вдæлы! Ахъуытты ут ардыгæй, науæд уæм мæ куыдзы рауадздынæн, æмæ уе 'рбацыдыл фæфæсмон кæндзыстут!

Цæмæй йе 'фсымæр мацы фыдбылыз сараза, уый тыххæй йын Албег йæ цонгыл хъæддыхдæр æрхæцыди, фæлæ дзы уый йæхи арæмыгъта, хъæуыхицауы йæ быны афсæрста æмæ йын йæ хурхмæ фæлæбурдта. Тарзан фæгæпп ласта, æмæ, йæ рæхысимæ хъуырдухæнгæнгæ, уазджытæм йæ бæттæнтæ тонын райдыдта. Албег йе 'нæуаг фысымы Димыры къухтæй тыххæйты скъахта æмæ йæ иуварс аласта. Аркади сыстади, иуцасдæр, схуыфсхуыфгæнгæ, гуыбырæй фæлæууыди, стæй сæм йæ тызмæг хъæлæс райхъуысти:

– Мæ мады 'хсыр мын хæрам фæуæд, æз дæу Сыбырма куы нæ ахæссын кæнон!

– Æртхъиран дæр ма мæм кæныс, гадзайы къæбыла?! – мæстыйæ срæцыгъта Димыр æмæ та йæхи арæмудзыныл афæлвардта, фæлæ йæ Албег нал ауагъта.

– Æз дын лæг æнхъæл уыдтæн, Бодзы фырт, æмæ дæм уымæн æрбацыдтæн, фæлæ дæм лæджы миниуджытæй ницы ис! Ме 'фсымæр дæу аххосæй иу бон дæр ахæстоны куы фæбада, уæд дæ æз мæнæ ам, дæхи кæрты, фысы 'ргæвст скæндзынæн! – загъта фидарæй æмæ Димырыл уынджы 'рдæм ахæцыди. Аркади йæ куыдзмæ атындыдта, фæлæ йæ суæгъд кæнынмæ йæ ныфс нæ бахаста æмæ 'рдæгфæндагыл йæхи тыхамæлттæй барæдта.

* * *

Ныр йæ кусæнуаты 'рхуымæй бады æмæ йæ даст сæр цыхт ахсæгау дыууæ къухæй лæмары. Кæд æй æнæрай хъуыдытыл йе 'нæрхъæц байзæддаджы æнæгъдау ми бафтыдта, мыййаг, кæнæ, кæй цард фехалынмæ хъавы, уыцы мæгуыр чызджы хъысмæт? Иу дæр нæ æмæ иннæ дæр. Уалдзæджы райдиан

бәләстыл цы мәнгуд сыфтәртә рахәцы, уыдоны әнәбары змәлдәй уәлдай йәм сә сагъәстә нә хъарынц. «Мә азтыл мын цәмә бафтыдтай әмә мә 'фсадмә 'мгъуыдәй раздәр цәмә 'рвитыс, уый әмбарын. Изетәйә мә фәхицән кәнынмә хъавыс, фәлә дә фәндәй ницы рауайдзән! Мә риу мын куы акъәртт кәнай, уәддәр әй дә бон мә зәрдәйә сисын нә бауыздән! Әртә азы фәстә ссәудзынән әмә йә, әнә дәу бафәрсгәйә, әрхәсдзынән!» Ацы 'хсидгә ныхәстә дәр ыл уалдзәджы рог уддзәфы фәлмән әндзәвдәй тынгдәр нә сахадыдтой, уымән әмә, адәймагән йә миддунә йә уавәртәм гәсгә куыд ивы, уый йә хъуымыздзых фыртәй хуыздәр зоны.

Әдзәллаг куы уайд, уәд ын йә размә иу цәлхдур дәр нә сәварид. Габола әмә Зариффәйә сәфтдәр бинонты чызджы дәр ма йын ракурид, фәлә әрдз йә хъыджы ницәмәй бацыди. Хәрзконд, хәрзуынд, ныфсхаст, мәлгъәвзаг. Кәмә бауләфа, уый йын «нагъ» зәгъын нә бафәраздзәни. Адәмы 'хсәнмә куы ацәуа әмә алыхуызон әвзаргә сылгоймәгтимә куы фәбәгъдуләг кәна, уәд дзы әнәфенд хъәуккаг сывәллончызджы әнарәхст әвнәлдтытә кәй ферох уыздысты, ууыл Аркади дызәрдыг нә кәны. Уәдә афтә тынг цәуыл тыхсы? Цәрынай кәм не 'фсәды, уыцы рухс дунә йәм сау мылазонай цәмә зыны? Ау, хуыгәс Алийы кәстәр фырт дзы уыйбәрц маст бауагъта? Әнәхъән хъәу әмризәджы кәмәй ризы, уыцы карз ләгән уый гыццыл ныхкъуыр дәу, фәлә уәддәр...

Барын әрмәстдәр тыхджын адәймаджы бон у, әмә иу әфхәрд йә къахы бын куы акәна, уәд ыл уымәй ницы 'рцәудзән. Нә, тәппуды ном ыл сбадыны бәсты фәлтау йә туг ныккалыныл сразы уыздән. Кәм цы гәлхәрд и, уыдон әй сә быны куы әууәрдой әмә йәм гадзайы къәбылайә куы дзурой, уәд ма йә цард циу? Хъәуы царджытә йын йә ләмәгъдзинад куы базоной, уәд ма йәм чи байхъусдзәни әмә йын йә ныхасән чи саргъ кәндзәни? Ничи. Хәрдмә скәсын әм чи нә уәнды, уыдон дәр ыл әргомәй худын райдайдзысты. Нә, нә! Уыцы әбуалгъ хъуыддагән бауадзән нәй! Цыфәндыйә дәр әй Димырай йә маст райсын хъәуы, фәлә куыдәй? Албег әм нырма йә хойы чызджы тыххәй йәхи уәзданәй әвдисы, фәлә әдылыы бынаты куы баззайа, уәд әнәдомд богъау фезнәт уыздәни, әмә йын тыхгәнәг тых нал ссардзәни. Цы хъару йәм и, уый Аркади йәхи цәстәй

федта, колхозы фос давджыты нартхоры куыристау уаенгса-стытæй кæрæдзиуыл куы самадта æмæ сæ бæндæнæй куы сбаста, уæд.

Лæг йе стьолы уæлхъус æдзæмæй бады æмæ дывыдон арты судзы. Димырæн цыфæнды къæйных ми дæр ныххатыр кæнид, фæлæ йын йæ мады гадза кæй рахуыдта, уый ныббыхсын йæ бон нæу. Кæд искæмæй исты фехъуыста, мыййаг? Æнæ мигъæй арв нæ нæры. Йæ хъустыл куы ницы 'рцыдаид, уæд дзы уыцы фидис тыххæй ласгæйæ дæр не схаудаид. Буар куы слæмæгъ вæййы, уæд ыл алы низ дæр тых кæны. Кæддæр иу ацæргæ ус, йæ чъылдыммæ лæугæйæ, йе 'мбæлттæн æрдæг хъæлæсæй кæй загъта, уый дæр йæ зæрдæйы сног и: «Цы йыл дис кæнут? Ахæм æнæуаг мадæй хиуылхæст лæппу куыд хъуамæ райгуырдаид? Йæхæдæг куыд æнæфсæрмæй хатти, йæ фырт дæр афтæ æнæфсæрмæй хæты». Уæд уыцы ныхæстæ æппындæр ницæмæ 'рдардта. Зæххыл хæтаг ныййарджытæ æмæ цотæй фылдæр цы ис, æмæ се 'ппæты кæйттæ дæр хъуамæ йæхимæ 'мбара? Ныр дæр сæ ницæмæ 'рдарид, фæлæ сæ Димыр цавæрдæр æнахъинон маргæй фæхъæстæ кодта, бырауæй зилæгау йæ риуы иннæрдæм хизынц æмæ йæ туханæй марынц. Кæд йæ мад æцæгдæр ахæм уыди, уæд Аркади йæхицæй æнæлаз зæд цы аразы æмæ йæ хæлд фыртæн фырнымд ус ракурынмæ цы тырны? Йæ уарзоны йын æрхæсс æмæ дæхицæн æнæмæтæй цæр!

Йæ мады лæппутус ничи хоны. Кæй риуыл схъомыл и, уый мысгæйæ, цыфæнды удмарæн æнкъарæнтæ дæр йæ зæрдæйы суадонау арæсуг вæййынц. Æцæгæлон сылгоймаджы чъизи тауыс йæ ныййарæгмæ исты бар дары, уый йæ нæ уырны, Димырыл та æппындæр не 'ууæнды. Сонт адæймаг мастьйæ цына зæгъдзæн, ахæм нæй, æмæ хъуамæ алкæмæ дæр лæмбынæг хъуса? Куыдз райы æмæ йæ дымгæ хæссы. Саджилзæрдæ лæгæн ницы 'нтысы. Ацы æнæхсæст дунейы домбай уæвын хъæуы, науæд дыл ницæйаг хуыгæстæ сагъуыйдзысты æмæ дæ хъазæнхъул сараздзысты. Цы абада, уый абадæд! Йæ хæдзары къæсæрæй чындзы номыл чи 'рбахиза, уымæй хъуамæ йæ бон ард бахæрын уа, йæ тых æвзарынмæ йæм чи 'рбацæуа, уымæн та дыууæхстон æмæ Тарзан – йæ хос. Æнахуыр хъыррыст ын йæ хъуыдытæ фескъуыдта. Дуар фегом и, æмæ лæг тарстхуызæй фæгæмæл и. Афтæ банхъæлдта, цыма йæм Алийы фырттæ 'рбабырсынц, æмæ йæхи бахъахъхъæнынæввонгæй фестæди,

фæлæ йæ уарзон каисы бинойнаджы 'фсæрмдзæстæй куы ауыд-та, уæд æрсабыр и æмæ йын йæ къух æхсызгонæй райста.

– Дæ бон хорз, Байци.

– Кæй бон у, уый хорзæхæй бафсæд, Аркади.

Сылгоймаг йæ акомкоммæ 'рбадти æмæ, йæ дæрдджын кæлмæрзæныл цы миты гæлæбутæ 'рбахаста, уыдон йæ куыст-домд, зæххæнгæс, зылын æнгуылдзтæй пьолмæ аивæй цæгъды. Йæ ныхас цæмæй райдайа, уый нæ зоны æмæ хъусæй лæууы.

– Ахæм тымыгъы мæм дзæгъæлы не 'рбацыдаис. Цы дæ хъæуы, уый мын зæгъ, æмæ дын дæ курдиат сæххæст кæнон, – ныфсæвæрæгау æм фæлмæнæй дзуры Аркади.

– Æнæмæнг æй сæххæст кæндзынæ? – æнæууæнкхуызæй йæ фæрсы Байци.

– Кæд мæ бон бауа, уæд...

– Дæ бон бауыдзæн, фæлæ дæ куына бафæнда...

– Ахæм зæрдæимæ мæм куыд æрбацыдтæ уæдæ?

– Адæймаг æппындæр цы хъуыддагыл нæ феууæнды, уый дæр иуæй иу хатт фæрæстмæ ваййы. Цы бæрæг и, уæд та дын ме 'рбацыд æвдадзы хосау фæци.

– Сцымыдис мæ кодтай. Уагæр дæм цы курдиат и?

– Рагон æмбисонд уал дын радзурон, стæй уымæ дæр бахæцца уыдзынæн.

– Табуафси, æз уарзын æмбисæндтæм хъусын.

– Иу æгъатыр лæгмар цæргæбонты æнаххос адæмы фæцагъта. Зæрондæй йыл йæ тæригъæдтæ 'ртæфстысты, æмæ тыгъд быдыры мæлыны къахыл ныллæууыд. Æнусон тулдзы бын уæлгоммæ хуыссы æмæ хъæрзы. Уыцы рæстæг кæсы, æмæ иу барæг йæ уадсурыл удаистæй æрбатахы. Уæддæр мын уæлдай нал у, зæгъгæ, йæм лæг йæ хъримаг фæдардта æмæ йæ багæрах кодта. Куыддæр фæдисон зæхмæ 'рхаудта, афтæ рынчын, цы уыди, уымæй авд ахæмы хуыздæр фестæди, йæ амæддагмæ бацыди æмæ йæм дзуры: «Дæ хабар мын раргом кæ, дæ хорзæхæй. Афтæ тагъд кæдæм кодтай?» «Дыууæ 'взонг уды кæрæдзи уарзынц, æмæ се 'хсæн бацæуынмæ хъавыдтæн», – загъта барæг æмæ йæ уд систа, марæг та йæ тæригъæдтæй ссыгъдæг и.

– Уымæй цы зæгъынмæ хъавыс? Исты фыдгæнæг мæ куы амарид, уæд йæ тæригъæдтæй ссыгъдæг уайд, нæ?

– Хуыцау дæ уыцы бæллæхæй бахизæд. Мæнæн мæ хъуыды 'ндæр у. Æрдз хорздзинадæй цыдæриддæр сфæлдыста, уыдонæн

сæ тæккæ тыхджындæр уарзондзинад у. Мæ фыдгул иу бон дæр æнæ уарзгæйæ фæцæрæд. Уарзондзинад цы зæрдæйы нæ гуыры, уый хус быдырæй уæлдай нæу. Мæ кары сылгоймагæн ахæм ныхæстæ кæнын не 'мбæлы, фæлæ цы гæнæн и? Рынчынæн йæ низы кой – йæ дзуринаг. Æрыгонæй иу лæппуимæ кæрæдзиуыл æрхæцмæ дæр нæ хъæцыдыстæм, фæлæ мæ мæ фыд дæ расыггæнаг каисæн радта, æмæ мæ цард йемæ, удхаргæнгæйæ, арвыстон. Ахæм бон мыл не скодта, æз уыцы лæппуйы хъæбысы амæлынмæ кæд нæ бæллыдтæн æмæ фырфæсмонæй махи кæд нæ хордтон. Цæмæн байхъуыстон мæ фыдмæ, мæ цæсгом цæуыннæ суагътон æмæ мæ уарзоны фæдыл цæуыннæ алыгътæн?

– Æз дын дæ уавæр хорз æмбарын...

– Æфсæст æххормаджы рис нæ зоны. Искæй утæхсæн дæм куы хъарид, уæд фыццагдæр дæ лæппуйы бамбарис.

– Уый дæр æмбарын, фæлæ йын фидиссаг бинонты родтæмдзог чызджы æгадхуызæй куыд æрхæссон æмæ йæ мæ хæдзары, æлгъгæнгæйæ, куыд дарон?

– Уый кæмæддæрæгон у, æмæ мæ йæ хъысмæт уыйбæрц не 'ндавы, фæлæ дæ фыртмæ мæ хъæбулы цæстæй кæсын æмæ мын хъыг у, йæ цард ын кæй халыс, уый. Уарзондзинад, æргуыбыр кæн æмæ йæ сис, уымæй нæу. Хуыцау æй адæймагæн уæларвон лæвары хуызы 'рмæстдæр иу хатт дæтты, æмæ йæ цæстыгагуыйау хъахъхъæнын хъæуы. Лæппутæ чызджыты куы фехалынц, уæд сын фенад вæййынц æмæ сæ уынджы къæйыл сæ удхор сагъæстимæ ныууадзынц, Хъазыбег та Изетæйыл æнувыддæр фæци. Уый æцæг уарзондзинад у, æмæ йын æй йæ зæрдæйæ ма къах. Æрхæмæй баззайдзæни æмæ ихдзагъд диднагау йæхимидæг бампылдзæни.

– Ма йын тæрс. Кæд æм мæ тугæй исты уа, уæд нæ фесæфдзæн. Йæхиуыл хæцын чи фæраза æмæ йæ быны 'нцонæй чи нæ хуысса, ахæм ус ын æрхæсдзынæн.

– Æмæ уымæ амондджындæр уыдзæн? Куына йын фæаджын уа æмæ дæ цыфыддæр ныхæстæй куы 'лгъита, уæд та?

– Нæ мæ 'лгъитдзæн. Адджын буарæй сæйрагдæр цы у, уый куы бамбара, уæд ма мæ бузныг дæр фæуыдзæн, рæдиин æй кæй нæ бауагътон, уый тыххæй.

– Æз базæронд дæн æмæ мæ дунейы хæртзæй ницыуал хъæуы. Æрыгонæй мæм кад, намыс, уаг, æгъдау, сыгъдæгдзинад æмæ 'фсарм бæрзонд æвæрд уыдысты. Адæмы цæсты бафтынай

тынгдæр ницæмæй тарстæн, фæлæ сын сæ дыдзæсгомдзинад куы базыдон, уæд сæм мæ цæстæнгас аивтон. Уыцы афтид ныхæстæ та мæм æппындæр нал хъуыстысты, уымæн æмæ сæ æппæтæй арæхдæр дзурынц, алайæ саудæр чи у æмæ йæхиуыл къæм абадын чи нæ уадзы, уыдон. Сæтæлджытау сæ хъуызжыты сæхи 'мбæхстæй дарынц æмæ сыгъдæг хуыз æвдисынц, йæ гыццыл хабар кæмæн раргом ваййы, ууыл та сæ сæт фæкалынц. Хуыцау адæймагæн цард дæтты амондджын уæвынæн, зæххы хорздзинæдтæй пайда кæнынæн æмæ йæ алæмæты æрдзæй удæнцой исынæн, мах та нæ чъизидзинæдтæ 'мбæрзынæн алыхуызон рæсугъд дзырдтæ 'рхъуыды кодтам æмæ сæ, кæрæдзийæн хъаргæйæ, удхарæй мæлæм. Хъуыддаг нæ кæм нæ ваййы, уым дæр нæхи батъыссæм æмæ æвæлтæрд уарзæтты æддæг-мидæг ауайын кæнæм, уымæн æмæ мах хуызæн сыдывд нæ ваййынц, æмæ сын уый нæ фæбарæм. Искæмæн хорздзинад фæуыны бæсты йæ быны бабырæм æмæ йын йæ зонд сдзæгъæлтæ кæнæм. Алчидæр йæ цард йæхæдæг аразы, æмæ йæ хъуамæ æппындæр мачи хъыгдара. Раст æмæ зылын Хуыцау куынæ зоны æмæ зæххыл æгъдау сæвæрын куынæ фæразы, уæд сæ бамбарыны хъару махæн дæтты? Ацы дунейы æппæтæй сæйрагдæр зæнæджы амонд у, амонд та цъырыхснаг кæсаг у æмæ алкæй къухы не 'фты. Куы йæ ауадзай, уæд фурдмæ аирвæздзæни, æмæ йæ кæлæнгонд хызæй дæр нал æрцахсдзынæ...

Сылгоймаг йе 'рбацыдыл фæсмонгæнæгау дæлиауæй ныуулафыди, йæ уæрджытыл æрæнцойгæнгæйæ, уæзбынæй сыстади æмæ дуарырдæм сабыргай араст. Аркади йæм кæстгæйæ баззæди. Ау, йæ зынаргъ каисы фырнымд бинойнаг æм уадтымыгъы 'рмæстдæр уыцы ныхæстæ зæгъынмæ 'рбацыди? Иннæтæ дзы бирæ цыдæртæ куы фæдомынц, уæд ай йæхион куы у. Кæд дзы йæ курдиат рох фæци, мыййаг? Йæхиуыл схæцыди æмæ йæ фæдыл ахъæр кодта:

– Мæнæй дæ цы хъуыди, уый мын куынæ загътай!

– Дæуæй – ницы. Цæмæй, дæ фырты æнамонддзинадмæ кæстгæйæ, æрæджиау дæ сæр къултыл ма хойай, уый тыххæй дæ Хуыцауыл бафæдзæхсынмæ хъавыдтæн, фæлæ, мæнмæ гæстæ, фæрæдыдтæн, – йæ фындзы бын багуым-гуым кодта Байци æмæ ацыди.

«Мæнмæ гæстæ та адæм иууылдæр рынчын сты. Алчидæр дзы йæхицæн пехуымпар æнхъæл у æмæ йæ зонд мæ сæры тыссы, цыма, мæ фыртæн цы гæнгæ у, уый мæнæй хуыздæр зоны»,

– дзуры йæхинымæр Аркади. Ныртæккæ арв куы ныннæрид, уæд ыл афтæ тынг нæ бадис кæнид, йæ къæсæрыл кæй уыны, ууыл куыд дис кæны. Цыфæнды хъызæмæрттæ ’взаргæйæ дæр æм Зариффæ йæхи къахæй æрбацæудзæн, уый йæ йæ фыны дæр нæ бауырныдтаид æмæ йæм циркмæ кæсæгау кæсы.

– Мæ уынд дын дæ игæртæ кæй цæгъды, уый дыл арвы хъугæй бæрæгдæр у. Мæнæн дæр æхсызгон нæу, мæ къæхтæ мæ дæумæ кæй æрбахастой, уый, фæлæ мын хуыздæр гæнæн нæй. Карк дæр ма йæ цъиуты сæрыл цæрддзу куы кæны, уæд æз мæ иунæг хъæбулы рыст куыд быхсон? Кæуынаы йæхи мары æмæ мын мæ риу фæйнæрдæм рæдувы. Дæ фыртæй йæхи бар кæй нал у, уый куы базыдтон, уæд æй бамбæрстон, цы стыр бæллæх ыл æрцыди, уый. Фыццаг бонæй фæстæмæ йын хъуырыцъарæй лæгъстæ кæнын, Аркади дæ йæ хæдзармæ нæ бауадздзæн, æмæ дæхи асыгъдæг кæ, зæгъгæ, фæлæ мæм нæ хъусы. Йæ сывæллоны йын мæхæдæг схъомыл кæндзынæн, æцæг æй мæнг æфсонæй уæхиуыл ныффыссут, уæ байзæддаг дзæгъæлзад куыд нæ уа æмæ адæмы ’хсæн æгадæй куыд нæ цæра, афтæ.

– Сывæллоны мæт дæ нæй, дæ чызджы чъизи цæсгом ссыгъдæг кæныныл архайыс. Кæд ын йæ кадыл афтæ тынг тыхсыс, уæд ын уал азы кæйдæр мыггаг куыд хæссын кæныс? – хынджылæггæнагау æй фæрсы Аркади æмæ йыл былысчъылæй худы.

– Уы... уымæй цы... цы зæгъынмæ хъавыс? – тарстхуызæй фестъæлфыди Зариффæ æмæ цикъæйау афæлурс и.

– Дæхицæй мын зæд ма араз. Кæмæй йæ ныййардтай, уый дæр ма зонын. Уайтагъд дæ де уæнтыл кæй авæрдзæн, уый тыххæй мемæ хæснаг скодта æмæ мæ дæхи аргъ тохъхъыл рамбылдта. Дæу хуызæн рæсугъд чызг цавæрдæр æнæзонгæ горæтаг къуыдиппæн афтæ ’нцонæй сразы уыдзæн, уый мæ нæ уырныдта æмæ æнæхъæн афæдз мæхимæ ’рцæуынаен нал уыдтæн. Ныр мæм æнæфсæрмай æрбасхъæл дæ æмæ мын дæ рæузонд хæзгулы æнæгъдау къæбылайы мæ роны тъыссыс. Дæ хъуыдагæй ницы рауайдзæн, æмæ дæ рæстæг дзæгъæлы ма саф.

– Æз кæй фæрæдыдтæн, уым мæ чызг ницы аххосджын у æмæ йын батæригъæд кæ... Хуыцауæй курагау дæ курын... Йæ гуыбыны дæ фырты хъæбулы куы хæссы...

– Æз ахæм гаццатæн нæ тæригъæд кæнын. Сæхиуыл хæцæнт æмæ сæ цард, хъуыдыгæнгæйæ, аразæнт.

– Ма кæ, Аркади, ма мæ къах.

- Куы дæ ракъахон, уæд мын цы дæ бон у?
- Мæ сау цæсгом сыхалдзынæн æмæ дын дæ лæппуйы æрцахсын кæндзынæн, мæ сывæллонæн мын кæй батых кодта, уый тыххæй.
- Дæу хуызæн æнæгъдау сылгоймаджы сияхс суæвыны бæсты ахæстоны сбадæд.
- Тынд æлвыдыл худы. Хъæуы кæй нæ басгæрстай, ахæм дын куы нал баззад, æмæ дæ фырт дæр дæхи халдих куы рауад, уæд искæй кой кæнын куыд уæндыс?
- Нæлгоймаджы æмæ сылгоймаджы кад иу не сты..
- Нæлгоймаг хæлд туг йæ мадæй куы райса æмæ йæ йæ цоты буары куы бауадза, уæд та?
- Хъæуыхицауæн йæ масты дзæкъул атыдта, йæ бынатæй фестади, æмæ уаты йæ тыхджын хъæлæс анæрыди:
- Цы?! – Йæ амонæн æнгуылдз джебогъау дуармæ фæцарæзта æмæ йæ тых-йæ бонæй нытътъæлланг ласта: – Адде у ардыгæй, æмæ дæ мæ цæсты кæронæй дæр куыд нал фенон, афтæ!
- Зынгджын стъæлфаг у, нæ?
- Фесæф мæ разæй, цалынмæ дæ нæ амардтон, уæдмæ!
- Афтæ фехъуыстон, Андинайы дæхицæй фылдæр уарзыс.
- Уарзын æй æмæ цы?! Дæ дзæгъæлзадимæ йæ барыс?!
- Æз кæлæнгæнаг нæ дæн, фæлæ мæ арфæтæ дæ зæрдыл бадар. Мæ хъæбулы таригъæд дæ бинонтыл æфтыд фæуæд! Цы зындзинад ын сарæзтай, уый Дунесфæлдисæг дæ чызджы удæй сисæд æмæ дын, адæммæ хæлæггæнгæйæ, фæцарæд, дæ фырт та, кæй æрхæсса, уымæ амонды цъыртт ма фенæд! – зæрдæбынæй йæ ралгъыста Зариффæ, хъыррыстытæгæнгæ дуарыл ахæцыди æмæ миты фæлдзæгъдæны цæстылуайгæ ныуа атади.

Уыдзæн ма

КОКАЙТЫ ТӨТРАДЗ: 70 АЗЫ

КОКАЙТЫ Тотрадз

ЦАРДВÆНДАГ ФЫДЫУÆЗÆГЫЛ ХИЗЫ

ЦАРД

Лæг цалынмæ цæры, уæдмæ æууæнды,
Йæ райсомбон кæй уыдзæни хуыздæр.
Хъысмæты цалх æй кæд зыдæй æууæрды,
Кæд æй ныккæны сау куыдзæй куыдздæр,

Уæддæр кæсы, фæлгæсы царды сæрты,
Йæ ныфс, йæ хъару н' асæтты уæддæр,
Уæддæр лæгдыхæй фидæнмæ лæгæрды, –
Йæ тыхст, йæ рыстæй разыны уæлдæр.

Æлгъыст æмæ фæлдыст у ацы цард,
Уæддæр дзы ис цыдæр æнахуыр рухс
Æмæ лæджы йæ фæдыл сайы бонгай,

У а дуне æлгъаг æмæ мæнгард,
Фæлæ зæххыл куы фæцæрай æнус,
Уæддæр ма дæм цæрын æрцæудзæн ногæй.

* * *

Цыдтæн æз арф комы рæбынмæ,
Мæ алфамбылай – афтид, хаст,
Фæлдæхт æрварынгæй сæрбынмæ
Æрмæстдæр иунæг стъалы каст.

Кæмдæр ма дон хæл-хæлæй уади,
Кæмдæр ма тары уасыд уыг,
Фæстагмæ къахвæндаг кæм радих,
Уым цавддур сау цыртау лæууыд, –

Мæ риу дзæнгæрджытæ ныххоста,
 Мæ дзыхæй сирвæзти: «Фæдис!»
 Кæм агурон дæ хъыгæн хос та,
 Цы хуызы фесафон дæ рис?

Мæхæдæг цавдурау лæууыдтæн,
 Дæ риуыл бакъул и мæ сæр,
 Æз агуырдтон фæлмæндæр дзырдтæ, –
 Куыд-иу сæ агуырдтон кæддæр.

Æмæ фæстагмæ дур æртæфсти,
 Сындæггай бахуызæн, æрхъарм.
 Æмæ дæ цæст кæй онг æххæсти,
 Уым нал уыд маст æмæ хæрам.

Сæуæхсид дард æрвгæрон хъазыд,
 Хур цъитимæ æрвыста тын.
 Æмæ та загътам: «Хорз у уарзын,
 Хуыздæр та – уарзонæй цæрын...»

МАДИМÆ НЫХАС

О нана, цæмæй тæрсыс дæ фыртæн? –
 Буцхаст дын куы нæ уыдис, мыййаг?!
 Дысон та мæ тарф фынмæ фæзындтæ,
 Агуырдау мæ бонты цыдæн уаг.

Арæх, арæх, кæртастæу лæугæйæ,
 Ды фæуыныс æртæхы тæлфын:
 Уый мæ хид фæхъазы уæд сæумайæ
 Хурмæтындрæг кæрдæджы сыфтыл.

Дардæй дæр вæййын, нана, дæ цуры, –
 Уый мæ артæй у нæ къона хъарм!..
 Æмæ ма лæуу алы хатт сæркъулау
 Устыты раз. Ма сæм кæн хæрам.

Дзурæнт уадз: ысхæтæнхуаг дæ бындар,
 Нал ары йæ ардзæстмæ фæндаг..
 Хъарм бæстæй æрбатæхы дзывылдар,
 Хи хъæдæй нæ цæуы дардмæ саг.

Дзурæнт уадз! Дзырдæй къæдзæх нæ ризы.
 Аздæх-иу, ыскæн-иу пецы арт:
 Цардвæндаг фыдыуæзæгыл хизы,
 Æмæ нал дæн, нал, æз уырдæм дард.

Иу изæр куы скувай Лæгтыдзуармæ,
 Хъарм базыл куы атайа дæ мæт, –
 Æз лæудзынæн рох хæдзары дуармæ
 Д’ адджын фынтæ хъахъхъæнæгæй уæд.

* * *

Æрвдидинæг мæ хуымгæнды æрзад,
 Æрвон рухсæй цæхæр-тæмæнтæ калы.
 Æз æй æнусон худгæ хурыл барын,
 Фæлæ у хурæй кадджындæр йæ кад.

Ыссæуы арвыл хуры цæст – фæлмæн,
 Фæлæ изæрæй ахуыссы йæ цырагъ...
 Æрвдидинæг – мæ удлæууæн, мæ зынаргъ –
 Æхсæвæй-бонæй рухс кæны мæнæн.

О дидинæг! Мæ зæххон хур, мæ цин,
 Дæ зæнгыл макуы, ма бандзæвæд зин,
 Дæ уидагыл та ма ‘ркæлæд хъæстæ сой,

Мæ дыргъдоны æвæлмон удæй рæз,
 Дæ сæр æдзухæй хуры æмвæз хæсс, –
 Мæ цæстытæ дæм диссагæн куыд кæсой!

ДЫ АЦЫДТÆ

Ды ацыдтæ,
 Ды ацыдтæ мæнæй...
 Фæцауыс ды æнæзынгæ мæ цардæй.
 Дæ фæсонтыл дæ сау дзыккуты зæй
 Фæстаг хæрзбон мæнæн зæгъы æнкъардæй.

Ды ацыдтæ,
Фæлæ уæддæр, мæ хур,
Фыццагау æз дæ къахвæдтыл цæудзынæн.
Ды ацыдтæ,
Ды ацыдтæ,
Уæддæр
Цæргæбонты дæу мысгæйæ цæрдзынæн.

Ды ацыдтæ
Æмæ ныууагътай мæн,
Æмыр кæсагау аздадтæн æз сурыл.
Æрмынæг арвыл рухс хуры тæмæн,
Мæ риуы та æрмынæг ис дæ сурæт.

Ды ацыдтæ...
Кæдæм æмæ цæмæн?
Нæ дæ фæрсын, нæ мæ хъæуы йæ зонын.
Æнæ мæн абон амондджын кæд дæ,
Мæхи уæд уымæй амондджын æз хонын.

ÆЛГЪЫСТ ХЪЫСМÆТ

(Атиллæ Йозефы мотивыл)

Урс уæрыккау сабыр цардтæн,
Уыд мæ удыконд рæсугъд,
Фæлæ бирæгътау мæнгардæй
Нозтой ме ‘мбæлттæ мæ туг.

Хастой мæ æдзух нывондæн,
Дардтой мын мæ хурхмæ кард.
Ахæм судзаггаг фыдбонтæй
Иухатт алыгътæн æз дард.

Æмæ ног æрцыдтæн мæнæ
Ме ‘мбæлтты æхсæнмæ ныр:
Бирæгъы цъæх царм мæ уæлæ,
Бирæгъау – æлвæст мæ гуыр.

Уадзын туджы фæд маæ фæстæ
 Тугдзых бирæгъау æз дæр,
 Æмаæ бахудынц маæ цæстмæ,
 Чи маæ хъазыди кæддæр.

* * *

Нæ цард у æгъатыр, у рæстæг тызмæг, –
 Сæ кæрдтæ фæлварынц маæ сæрмæ.
 Йæ амонды барцыл фæхæст, зæгъгæ, лæг,
 Уæд рæстæг ныззины цæхгæрмæ.

Цы дын зæгъон, уастæн, æгъатыр хъысмæт? –
 Маæ цард маæ æрмыдулы хъазы! –
 Фæуыдзæн маæ рæстæг, – фыдбоны мæлæт
 Цæвæгимæ слæудзæн маæ разы.

Фæлæ уын цы зæгъын, хæлæрттæ, уæддæр:
 Йæ дуæрттæ куы рахгæна карзæй
 Маæ фæдыл Аминон, уæд хъуысдзæн маæ хъæр:
 «Цыфæнды зынай дæр цард уарзут!»

* * *

Бонтæ размæ æхстуадæй ызгъорынц,
 Цард та мидбынат цоппай кæны,
 Æмаæ рæстæджы хæлддзаг уæрдоны
 Абон сау бон ныккодта мæныл.

Амонд ризы фæззыгон сыфтæрау, –
 Кæд æм баххæст дæлимоны къух? –
 Мастæфхæрдæй æррайы æндæргæу
 Æз махиуыл фæхудын æдзух.

Зæрдæ сагъæссаг мæтæй ныхъхъæрзы,
 Фæлæ никамæ хъары маæ зын.
 ...Нал дæр ивгъуыды цинмæ æххæссын,
 Нал дæр фидæны рухсмæ бæллын.

МÆ ФЫД

Кæддæр ныссагътай диссаджы дыргъдон, –
Æвзонг талатæ айрæзтысты уайтагъд.
Дæ цæстыты цы сусæг цин уыдтон,
Уый абон дæр мæ зæрдæйы нæ батад.

Мæ уарзон фыд, куыд мазура уыдтæ! –
Фæлæ куыд зыдтай бæлæстæ рæвдауын! –
Æрвылбон-иу сæ сатæгмæ цыдтæ
Æмæ нæ уагътай дыргътæ зæхмæ хауын.

Дыргъы хорзæй нæ уыд нæ хæдзар цух,
Рæдауæй ма сæ сыхбæстыл дæр уæрстай.
Сæ хæрзаддæрты ме ‘рцыдмæ æдзух
Дæхицæй дæр нæ мæкъуылы æмбæхстай.

Дæ цин-цæссыг-иу сусæгæй сæрфтай:
«Уыд рагзымæг, йæ хъызт уыди ахъаззаг,
Фæлæ, кæсыс, куыд аирвæзт дæ хай,
Нæ сæм бахъардта хосы бынмæ уазал...»

Нæ дыргъдонмæ ныр иунагæй цæуын,
Дæ сагъд бæлæстыл ног мæ цæст æрхæссын, –
Æнкъарын æй, кæй баззад ам дæ уд,
Æмæ мæ фæдыл аивæй кæй кæсыс.

Куыд кодтай ды, кæнын æз афтæ ныр:
Хуыздæр дыргътæ нæ мæкъуылы æмбæхсын
Æмæ дын сæ, зæрдаивæй, мæ фыд,
Æмбисзымæг фынджыдзагæн æрхæссын.

* * *

Цыма дуне мæ цæфтæй хъæрзы,
Цыма сау марг йæ хуылфмæ æз тадзын,
Уыйау зæхмæ сæркъулаæй кæсын
Æмæ дудгæ цæстысыгтæ нуазын.

Цин ма зæрдæйы арфæй фæхауд,
 Масты уылæнты иугæндзон руайын,
 Нал ис раст удæн раздæры кад, –
 Хæйрæг хин у – Хуыцауы дæр сайы.

Æз ма хæйрæджы митæ уынын,
 Фæлæ пъæззы ма уæнгтæ ныббаста
 Æмæ, цыма æнæкарон фын,
 Мæн зындонмæ йæ фæдыл нылласта.

Цæрдтæй мæрдты ‘хсæн хитын куырмæй.
 Кæд ма нывонд Хуыцауæн нæу хъабыл,
 Кæнæ баци æнæмæт фынæй,
 Æмæ хæйрæг ма кувинаг давы?

Охх, ма зæрдæ йæ мæты нынкъард,
 Охх, ма зæрдæ йæ масты дзыназы.
 Уый кæд дунейы амарди цард,
 Æви нал зонын раздæрау уарзын?

ФЫНДЖЫ «ХЪÆБАТЫРТÆ»

Дзаг фынгыл куы рабадынц рæгъæй, –
 Карз нозтæй нæртон сидтытæ сисынц,
 Феппæлынц сæ райгуырæн зæххæй,
 Сæфт хъайтартыл удуæлдайæ риссынц.

Басгуыхы æгуызæг дæр уым нарт,
 Ракалы дзырдарæхстæй йæ монцтæ.
 Уымæн дæр ирон æгъдау – йæ уарт,
 Кадджындæр – нæ фыдæлты фæлгонцтæ.

Фæлæ, гъæтт! Фæдисы хъæр фæцыд:
 «Не знаг нын нæ гæнæхтæ рæмудзы»,
 Уæд æрдæгыл фескъуыйы сæ дзырд, –
 Алчи дæр сæ абыры йæ хъузджы.

ЗЫМÆГ ХÆХТЫ

Урс бонтæ ивылынц радыгай,
Абузы доныл цъæх их.
Рудзынджы фарсмæ та расыгæй
Рабадт мæ иударон сих.

Урс бæстæ хорз зыны ардыгæй,
Урс митыл иу æндæрг нæй,
Фесхойы урс хохы фадыгæй
Урс коммæ урс-урсид зæй.

Не ‘фсæдынц тъыфылтæ кафынæй,
Цас ма фæуардзæни, цас?!
Уартæ йæ сырх къахыл бафынæй
Урс митыл урсбазыр хъаз...

* * *

Сабыр æдзæм цин
Арвæй æрхызти:
Цыма мæ риуы
Бацард Чырысти.

Зæрдæ фæрогдæр,
Нал зыдта риссын, –
Тахти уæлæрвтæм
Уарзты фæдисы.

Æмæ фырцинæй
Райдыдтон кувын,
Гъеуæд фыццаг хатт
Базыдтон курын.

Скуывтон Хуыцаумæ:
Цардмондаг чи у,
Царды ныфс бауадз
Уымæн йæ риуы.

Скуывтон ма ноджы:
 Саузæрдæ чи у,
 Уый дæр æрхудæд
 Иу хатт йæхиуыл.

Загътон ма:
 Курын
 Мæнæ мæ тыхсты –
 Алкæйы риуы
 Зарæд Чырысти...

Арвæй æрхызти
 Сабыр æдзæм цин.
 Касти мæм: адæм
 Уарзынц кæрæдзи...

УРС...

Урс æхсæрдзæн урс фæрдгуйтæй хъазы,
 Урс зарæг мæ зæрдæмæ цæуы.
 Урс сагъæс мыл бафтыдта йæ азым, –
 Урс халонау урс тары кæуын.

Урс тымыгъ йæ урс зарæг ныззары,
 Урс цинтæм у урс зæдау рæдау.
 Урс æндæргау адзæгъæл мæйдары
 Урс фæдыл мæ урс хъуыдыты нау.

Урс ихтæ мæ риуы гуыдыр хойынц,
 Урс быдыргъау урс мæтæй хъæрзын.
 Урс бонтæ мæ урс сæрыл ызгъорынц,
 Урс цæстытæй урс коммæ кæсын.

Урс зымæг мæ урс бæстæмæ хоны,
 Урс рæхыстæй урс фынтæм дæн баст.
 Уалдзæг та æрцæудзæни, уый зонын,
 Фæлæ хатын: нал раздæхдзæн уарзт.

ÆНХЪÆЛДТОН

Æнхъæлдтон æз: мæ амонд мæм фæхудт.
 Æнхъæл уыдтæн: мæ хурты хур фæзынди.
 Мæ рухс цинай уæларвтæм тахт мæ уд,
 Фырцинай арвыл хурты хур ныззылди.

Кæд уарзондзинад а зæххыл нæ уыд?
 Кæд у, мыййаг, æрра лæджды æрхъуыды?
 Уæдæ фæдис цæмæн цагъта мæ уд?
 Уæдæ-иу дæ цæмæн уыдтон мæ фынты?

Фæлывд митыл æнцайы кæд нæ цард?
 Уæларвтæ кæд нæ уыдысты зæдбадæн?
 Мæ цастытæн æрмынæг и сæ арт, –
 Цæрынæн дæр, мæлынæн дæр куы нал дæн.

Манай ма дæ уæлдай хорзæн цы хъуыд?
 Дæ зæрдæйы æрæджиау цы фæнд уыд?
 Æнæ мæн дæр уыдтæ кæд фаг рæвдыд,
 Уæд ма мæн та цæмæн сайдтай дæ фæдыл?

* * *

Чырыстийы цъуппыл мæ уды дзæгæрæг
 Дзыназы ‘мæ ниуы, фыртыхстай хъæрзы,
 Мæ игæрай дунейы хъыгтæ мæрзын,
 Мæ тарст зæрдæ фестад фæдисы дзæнгæрæг.

Уый нал ис зæххон лæгты астæу лæгбæрæг,
 Уый сау тыхты карзæй æвзарæм мах зын,
 Уый зонæм кæрæдзийы уындæй тæрсын,
 Уый дунейы скондыл ныммарди цъæх хæрæг,

Уый нал хатæм барвæндæй кад æмæ рад,
 Уый расты зонд нал у фыццагау нымад,
 Уый сау калм æууæнкæй нæ риутæм ныххызти,

Уый кафы нæ амондыл хæйрæджды къах,
 Уый райстам æлгъыстæн зæххон фыдты уаргъ,
 Æмæ нын цы кæна нæ мæгуыр Чырысти?..

* * *

Мæ зарæджы æрвон амонд хæссын,
 Куывддон лæгау æрзоныг дæн дæ разы,
 Дæ фæлмæн къухтæй хуры тынтæ нуазын
 Æмæ дæм хурмæ кæсæгау кæсын.

Дæу хонын æз мæ амонды мæсыг,
 Дæ цæстыты æрдзон рæстдзинад хъазы,
 Дæ риуы та мæ сыгъдæг уарзты азым
 Фыццагау калы урскъуыбар цæссыг.

Ныр миты бын цы урс малусæг ссардтон,
 Мæ урс цæссыгтæй уый сыфтæ ныхсадтон
 Æмæ йын радтон сусæгтæй дæ ном.

Дæ уарзты руаджы рухс бонты поэтæй
 Мæ урс æмдзæвгæ раивтон сонетæй,
 Æмæ ныррухс мæйдар æхсæвы ком.

ФЫДОХЫ ХЪАРÆГ

Зæрдæ риссы абон. Зæрдæ, мастæй атон.
 Зæрдæ, мастæй атон, – бабын ис Гæналгом.
 Бабын ис Гæналгом, – цъити ихтæ фехста,
 Цъити ихтæ фехста, – ком æдзæрæг фестад.
 Ком æдзæрæг фестад, зæйы бын – нæ мæрдтæ,
 Зæйы бын нæ мæрдтæ, – их-зæй сæ нæ дæтты.

Зæрдæ риссы абон. Зæрдæ, мастæй атон.
 Зæрдæ, мастæй атон, – бабын ис Гæналгом.
 Бабын ис Гæналгом, – саударæг дзыназы,
 Саударæг дзыназы, – нæй чырын йæ разы.
 Нæй чырын йæ разы, ингæн дæр у афтид.
 Ингæн дæр у афтид, – зæрдæ мæтæй рафтыд.

О ныйарæг, ма ку. Доны былмæ рацу.
 Доны былмæ рацу, – аргъау та мын радзур.
 Аргъæутты бæстæйы их-бæлæггы бадын,
 Их-бæлæггы бадын – аскъæфы мæ дардыл.
 Аскъæфы мæ дардыл... Уалæ арвы астæу
 Стъалыйы тæмæнæй æз дæ удыл баст дæн.

* * *

Мæ ныфс, мæ удлæууæн, дæ номæй
Æз кодтон сомы, хордтон ард,
Фæлæ мыл хинæй рацыд цард, –
Фæлыгъдтæ адæргæй нæ комæй.

Фæлæ, зæгъын дын æй æргомай:
Манæй нæ фæцæудзынæ дард, –
Фæдисмæ дæм тындзы мæ зард,
Дæу агуры æхсæвæй-бонæй.

Æмæ, мæ зарæджы зæлтæ
Куы 'руайой иуафон дæ хъустыл,
Уæд, зонын, де 'намонд зæрдæ

Зæгъдзæн: о сау лæппу, кæм дæ? –
Цы фæтарстæ мæ сусæг бустæй, –
Æрцу, куыд æрцыдтæ кæддæр...

ХЪÆБУЛ, ÆВИ АРДБАХÆРД..

ДЗ

ирæ нæ мæрдтæй уыд, нæ удагæстæй... Уыцы сау хабар сæм сау халон рудзынгай куы æрбауасыд, уæдæй нырмæ йæ зонд фæцæуæгау кодта. Сæр сафтид, хъуыдыйы æртау дзы нал баззад. Æдзæрæг быдыры æрмæст дзæгъæл дымгæ куыд хæта, уыйау ын йæ сæры хъæбæртæ иудадзыг хойынц æмæ хойынц, цы тел райстой, уый фыццаг цалдæр дзырды: «Ваш муж Дудар погиб...»

«Погиб, погиб», – сфæзмыдта йæхинымæры фыдуацхæссæг телы дзырдтæ. «Æмæ Фыдыбæстæйы Стыр хæст дæс азы размæ куы банцад, уæд ма Дудар кæм бæллæхы хъуамæ бахаудтаид?..» Йæ зæрдæ ныддур, мастæй байдзаг, ныддæнгæл æмæ уынæргъы. Тæхуды, куы нылæууид, куы атонид. Нæ, нæ!.. Цалынмæ Дудары мæрдонвæлурс цæсгом фена, уæдмæ нæ! Уæд та мæнг тел у. Æфсæддон комиссарадæй дæр сæм æрбацыдысты. Загътой сын, йе ‘мслужбæгæнджытæ, дам, æй сласынц. «Гъе, мæ фæрстæ дын фехæлой, ласгæ мард мын куы фæдæ! Уæд нæ бæллицтæ та? Митæй мæсгуйтæ мын куы амадтай!..»

Дзирæ ныууынæргъыдта, ныдздзойтæ кодта, æмæ йæ, зæгъгæ, йæ ходыгъд Зæли нæ ацахста, уæд пъольыл йæ цæлхъ фæцыдаид. Хъæргæнаг устытæй йæм иу асгомау

сылгоймаг æрбауад, йæ хъæбысы йæ æрбакодта, æмæ иумæ диваныл æрбадтысты.

– Дзирæ, уый цы кæныс?.. Дæхи фæуром... Дæ зæрдæйы бын цы уд тæлфы, ууыл уæддæр ахъуыды кæн. Уый Дудары хъæбул у! Дæ кæуын ма уром, ма йæ ныхъуыр. Кæугæ кæн... Кæуын зæрдæйы рис къаддæр кæны. Мастæй ницыуал раздахдзынæ. Дæ хъæбул!.. Дæ хъæбулæн цард радт. Дзæбæхæй йæ райгуырын бауадз...

Уыцы æхсæв Дзирæ куыдæй арвыста, уый мачи бавзарæд. Дударимæ иу къласы ахуыр кодтой, бадгæ дæр – кæрæдзи фæстæ партæтыл. Дудар йæ хæдфæстæ. Æмæ-иу ын йæ дзыкку хъавгæ куы аивæзта, уæд ын цы зонын хъуыд, йæ фенын та йæ кæй фæнды. Дзирæ йæм-иу хатт мæсты дæр раци – ахуыргæнæгмæ йæ хъусын нæ уагъта, æмæ-иу æм йе ‘рфгуйтæ фелхынцъ кодта.

– Фæрысти дын? Дæ дзыккуйыл дын æгæр тынг рахæцыдтæн? – йæхицæн-иу бынат нал ардта Дудар.

Кæрæдзийыл афтæ æнுவыд уыдысты, æмæ скъолайы фæстæ, сæ дыууæ дæр сæ гæххæттытæ хъæуонхæдзардон техникуммæ радтой. Каст æй куы фæсты, уæд хъуамæ чындзæхсæв скодтаиккой. Дыууæрдывгæй дæр сæм бинонтæ æнхæлмæ кастысты, разы уыдысты сæ уарзондинадимæ. Æмæ «нæ!» чи хъуамæ загътаид Дудары хуызæн æгъдауджын æмæ сæрæн лæппуйæн? Сыхы фидыц, хъæуæн номгæнæг йæ ахуыр æмæ куыстæй. Кæй нæ бафæндыдаид уый дæр, æмæ Дзирæйы хуызæн хæрзаив æмæ хæрззонд чызг ын йæ къонайы Сафайы рæхысмæ, Сæры зæд æмæ Бынаты бурдуагмæ куы æркуывтаид, уый. Фæззæгмæ æнхæлмæ кастысты. Уæдмæ та уал Дудар колхозы быдыртæй нæ цыд, Дзирæ – фермайæ. Техникумы сæ цауыл сахуыр кодтой, уый фæлвардтой куысты, амьдтой сæ хъугдуцджытæ æмæ быдырдзаутæн.

Æрлæууыд фæззæг дæр – хорæфснайæнты рæстæг. Уæдмæ æрхæццæ æфсадмæ лæппу фæсивæды кæныны афон. Фæдзырдтой Дудармæ дæр. Æртæ боны æмгъуыд ын радтой. Æртæ боны фæстæ дæм цæттæйæ æнхæлмæ кæсæм æфсæддон комиссарары кæргты, зæгъгæ.

Æртæ боны æмæ æртæ æхсæвы дзæнæтон рæстæг Дудар æмæ Дзирæйæн. Кæрæдзийæ нал хицæн кодтой. Куыстæй сæ суæгъд кодтой, ничи сæ ницы домдта, ницы хæс æвард сыл уыд. Иудазыг иумæ. Хиуатты, хæстæджыты, æцагæлатты зæрдæ сыл ницæмæй худт. Кæд нæма бафидыдтой, нæма баиу сты, уæддæр

кæрæдзийы аккаг кæй сты, абон уа, райсом иумæ кæй уыдзысты, уый сæ зæрдæйæ уырныдта.

Фæхицæн-иу сты æрмæстдæр фæсæмбисæхсæв. Æмæ та бонныцæхтæй фæстæмæ – иумæ. Мæйрухс æхсæвтæ скодта æмæ æндæргтау зылдысты хъæугæрæтты, цæугæдоны былтыл, æрулафыдысты-иу цъæхдзаст суадоны фарсмæ хъæдабæ цъæх нæууыл. Æххормаг нæ кодтой, фæллад нæ зыдтой, кæрæдзийы уындæй не ‘фсæстысты. Царды иумæ цы цыбыр фæндагыл рацыдысты, уым алы чысыл цау дæр сæ зæрдыл æрлæууыд.

– Хъуыды-ма кæныс, уалдзæг-иу хуры тынтæм дæ цæстомы дзыгъуыртæ тынгдæр куы разындысты, уæд дæ-иу куыд мæстæймардтон? – иуахæмы йæ афарста Дудар.

– Нæ фæзтæ та дидинæг калыңц. Фæлæ ма «мæ къаппакъуппа» та цæмæн хуыдтай?

– Куыд цæмæн? Бурсæр хъуымбылдзыкку дидинæг нæ дæ? Уалдзæг дын-иу æртонынæй тарстæн, – хъазынмæ аздæхта сæ ныхас Дудар.

Æмæ сæм цæй фæдыл нæ рауад ныхас уыцы æртæ æхсæвы. Сæ дарддæры цардыл. Цин ыл кодтой, сæхи дзы рæвдыдтой.

– Хъусыс, Дзирæ, афæдз бафæраз. Æз хорз службæ кæндзынæн. Отпусчы ма æнæмæнг рауаддзысты. Æмæ рагацау нæхимæ фехъусын кæндзынæн, цæмæй уæм минæвæрттæ барвитой. Куы ссæуон, уæд чындзæхсæв куыд скæнæм.

Фæндтæ, хъуыдытæ, ныхæстæ бирæ фæкодтой. Кæрæдзимæ ма сæ фыстæджыты дæр фæфыстой. Уыдис дзы Дударæй æмдзæвгæ «Иунæг хорзæх»:

*А дунейыл ницы ис æнусон –
Азты цыды бастъæлы æппæт.
Цард-цæрынмæ райгуыры сывæллон.
Кæс æмæ та азæронд ис. Кæд?!*

*Ацы зæххыл ницы у æнусон –
Азты цыды баихсийы хох.
Хъуамæ дзы ма уарзты цæхæр ссудзон!
Зæрдæтæй куыд никуы фæуа рох.*

*Рæстæгæн нæ бакомдзæни сурын,
Хъуамæ дзы уый ысуа æнусон!
Æрмæст дæуæй стыр амондау курын:
Макуы уæд дæ уарзтæн дæр кæрон!*

*Æз дауыл мæ бæллицтæ нывæндын –
Уарздзынæн дæ, цалынмæ цæрон!
А дунейыл иунæг хорзæх курын:
Макуы уæд дæ уарзтæн дæр кæрон!*

Дзирæ йæ æдзухдæр йемæ хæссы. Ныр дæр æй йæ дзыппы асгæрста. «Уый йæ ныхасæн хицау разынд: «Уарздзынæн дæ, цалынмæ цæрон!» Æз та цы фæуон? – Ныссагъæс кодта. «Ныр ма куыд хъуамæ цæрон? Ард куы бахордтам: æнæ кæрæдзинын цæрæн нæй, иуыл нæ исты куы æрцæуа, уæд хъуамæ иннæ дæр йæ фæдыл ацæуа. Цæмæй мæрдты бæсты баиу уæм».

Уыцы ардбахæрд ноджы тынгдæр сфидар, сæ чындзæхсæвы фæстæ. Уыдон кæрæдзийыл куыд иузæрдион уыдысты, уымæ кæсгæйæ, уарзын чи нæ зыдта, уый дæр искæй бауарзтаид. Дæс боны сыл куыд тагъд ацыдысты, раст цыма тæхгæ акодтой, уыйау сæ нæ банкъардтой. Сæ уаг, сæ тыхст сын хъæуыхицау бамбæрста, æмæ хорзы тыххæй адæймаг цы нæ бакæндзæн. Сæрмагондæй районы æфсæддон комиссармæ ацыд, æмæ уый Дудары отпускыл фондз боны бафтыдта.

Уыцы бонты æхсæв хуысгæ дæр нæ кодтой, сæ рæстæгæй хуыссагæн радтын, атонын сæ цæст нæ уарзта. Сæ уарзтыл, цардыл, сæ фидæныл тæрхæттæ сæ-иу арвы тыгъдадмæ, стъалыты фарсмæ систой, æмæ дун-дуне дæр уыдоны уыд. Уарзты суадонæй нуæзтой æмæ сын дзы бафсисы хъомыс нæ уыд.

Уæд æцæг ард бахордтой кæрæдзийæн, иуæн дзы æнæ иннæ цæрæн кæй нæй, ууыл. Маргъы базыртау дыууæ сты, æмæ маргъæн иу базырæй тæхæн куыд нæй, афтæ уыдонæн дæр иугæйттæй цæрæн нæй. Фæла цард йæхионтæ домы.. Кæд адæймагæн зындзинæдтæ æвзарын кæны, уæддæр дзы æрмæст нæлгоймаг æмæ сылгоймаджы, дыууæ уды 'хсæн уарзондзинад кæй райхæлы, уый тыххæй дæр адджын у. Ноджы ма йыл хъæбулмæ уарзт куы бафты, уæд ма йæ уый та бæрнондæр кæны. Уыцы мыдамæст æнкъарæнты æхсæвты сæ нæ ферох сæ фидæны фæдон дæр. Лæппу уа, чызг – уæлдай нæу: æнæкæрон адджын сын уыдзæн! Куыд æй хъомыл кæндзысты, кæй хуызæн сæ уыдзæн, чи йæ фылдæр уарздзæн..

«Ныр ын йæ мард сласынц, мæ фæрстæ йын фехæлой», – ныккатай кодта æмæ ныккуыдта.

Фæссихор уынджы сæ кулдуары акомкоммæ æфсæддонты

егъау машинæ æрлæууыд. Æмæ уайтагъд устыты кæуын райхъуыст. Адæм кæртмæ ракалдысты. Кулдуары дуæрттæ тыгъдæй лæууыдысты, æмæ Дзирæ салдæтты зæхмæ хизгæ куы ауыдта, уæд устытæм хъарæгау бакодта: «Æрластой мæм æй. Мардæй, мæ бон бакæла. Æз сæм æй хъазгæ æмæ худгæйæ куы арвыстон».

Устытæ цалдæрæй йæ фæйнаварс балæууыдысты. Цардыл æй æфтауынц сæ ныхæстæй, бæрнондзинад дзы домдтой. Кæугæ кæн, кæугæ, зæгъгæ, йын дзырдтой, дæ маст суадз. Хъахъхъæнынц æй, йæ сывæллоны ныййарынмæ бирæ рæстæг кæй нал хъæуы, ахæм æнхъæлцау сылгоймагæн фыдохы тæссаг та куыд нæу.

Кæртмæ æрбахызтысты хъæуыхицау æмæ афицер. Лæгтимæ цæуылдæр аныхæстæ кодтой. Хæдзармæ бахызтысты. Стæй уынгмæ ацыдысты. Салдæттæ сæрæмбæрзт чырын машинæйæ райстой æмæ кæртмæ æрбараст сты. Устытæ ныддзынæзтой, сæ уæрджытæ æрхостой.

Дзирæ цы фæци, уый нал базыдта. Йæхи æрæмбæрста диваныл. Рабадт æмæ устытыл фæйнардæм ахæцыд, цыма, а-ма, кæм ис, фенон æй, зæгъынмæ хъавыд, уыйау. Æмæ йæ фæндгæ дæр афтæ кодта. Дыууæ æрыгон усы йæ дæлæрмтты бацыдысты, афтæмай йæ бакодтой Дудары марды уæлхъусмæ. Уæдмæ чырыны сæр систой, æмæ табæты æнцад-æнцойæ хуыссыд Дудар. Раст цыма фынай кодта, уыйау зынд. Дзирæ йыл ныддæлгом, кæугæйæ ныхас кæны йемæ, цæмæн мæм схæццæ дæ, дæ службæ куы нæма фæци, уæд, зæгъгæ, æз дын дæ фыстæг нырма знон куы райстон.

Устытæ йæ кæуын, хъарæг кæнын иудзæвгар бауагътой, стæй йæ чырыны рахизфарс къæхты æрдыгæй бандоныл æрбадын кодтой.

Дзирæ æхсæвбадæнтæ дæр уыцы бандоныл арвыста. Ацу искуы æрулæф ын-иу исчи куы бакой кодта, уæд-иу йæ кæуындзæг фемæхст. Æдзухдæр æй Дудары цæсгоммæ кæсын фæндыд. Афтæ йæм каст, цыма йæм уый дæр каст, уый дæр æй уыны, æмæ-иу æй хатт бафæндыд йæ мидбылты бахудын. Удæгасы хуызæн æм каст. Афицер та, дам, афтæ дзырдта: «Он геройски погиб. Погиб, спасая товарища». Нæ йæ уырны, сысты æмæ та йæм æдзынæг ныккæсы, стæй йæ хъарæг райхъуысы: «Мæнæ мыл цы фæззæг скодта. Фывæззæг! Сау бон мыл акодта,

Дудар, дæ мæрдæй. Дуне мыл куы баталынг, хур мæ куы нал тавы, ныхас мæм куы нал хъары. Уæд куыд цæрон æнæ дæу?!»

Куыд сбæрæг, афтæмæй хæстон ахуырты рæстæг хæдтæхæгæй гæпп кодтой. Иу æрыгон салдатæн дзы йæ парашют нæ байгом. Æмæ, йæ уавæр куы банкъардта, уæд цъæхахстгæнгæ зæхмæ дурау тахт. Уæдмæ Дудар зæхмæ феввахс. Салдат Дудары фæрсты æрцæйтахт. Уый йын йæ хъæр куыддæр айхъуыста, афтæ йæ парашют уыйæрдæм сарæзта. Лæппу йæ куыддæртæй ацахста, æмæ дыууæйы уæзæй парашюты цыд зæхмæ фæтагъддæр. Ноджы ма цылау зилæгау. Зæххыл Дудар æрыгон салдаты бын фæцис... Æмæ дæ фыдгул – афтæ.

Салдæттæ, дам, æфсæддон комиссарады бахсæвиуат кæндзысты. Райсом йе ‘варæн боны йæ фарсмæ уыдзысты. Райсом?.. Райсомæй фæстæмæ дæ никуыуал фендзынæн, Дудар?.. Дæ цæстыты малы-иу куы ныххаудтæн, уæд ма-иу мæнæй амонд-джындæр чи уыд. Ныр сæ ныцъцъынд кодтай, нал сæ гом кæныс. Йæ худгæ былтæ нылхъывта, йæ дзурæн дзых бамыр.

Дзирæ боньцъæхтæм йемæ бирæ фæныхас кодта. Сæ мæйрухс æхсæвтæ, цъæхдзаст сæумæтæ, зæрæхсидты хъазт æмæ сæ зæрдæты уарзты, кæрæдзийыл се ‘нувыддзинады алы къæхдзæф дæр ын йæ зæрдыл æрлаууын кодта. Стæй йын ныфс бавæрдта, уыцы бæстæмæ йæ иунæгæй кæй нæ ауадздæн...

Уыцы ныхæстæ æмæ-иу хъуыдытæ куыд кодта, афтæ та-иу æй, йæ зæрдæйы бын цæрæг йæ къæхæй куы рацафта, уæд-иу фæхъус, фæкуыддæр. Кæд мын йæхи зонын кæны, æз та уын цы кодтон, зæгъынмæ йын хъавы. «Цы дын кæнон, мæ ардбæхæрды сæрты куыд ахизон, Дудары зæрдæхудт куыд райсон, мæ бон бакæла! Мæнæ дыууæ арты æхсæн куыд судзын. Хъæбулы ад нæма базыдтон, фæлæ мын айдагъ йæ базмæлд дæр амондау куы у».

Дзирæ фæтох кодта йæхиимæ, дызæрдæг хъуыдытæ йæ йæ уды нарæгмæ скодтой. Мæ хъæбул, мæ хъæбул-кæнгæ ма бирæ фæкуыдта... Стæй боньцъæхтыл Дудары иунæгæй фæуагъта, фенынмæ, зæгъгæ, ма йæм иу каст бакодта æмæ цыдæр æрбаци. Хуыссæгхъæлдзæг устытæй йæ фиппайгæ дæр ничи бакодта, уынджы куыд февзæрд æмæ хъæугæронмæ йæ ных куыд сарæзта, уый.

Уыцы сæумæрайсом хъæугæроны æфсæнвæндаджы ‘рдæм тындзыдта Дзирæ. Поездтæ йыл арæх цæуы, æмæ дзы кæд искæцы

разынид йæ марæг. Тындызы, тагъд кæны, цалынмæ йæ ничи бафиппайдта, уæдмæ йæм куы бахæццæ уайд, уый йæ фæнды. Йæхимид Дударимæ дзуры: «Кæсыс, мæ хъæбулы дæр рауæлдай кодтон. Дæумæ тагъд кæнын. Дæу агурæг цæуын. Тагъд дæ баййафдзынæн. Уадз æмæ нæ иу ингæны баныгæной. Уадз æмæ иумæ мæрдон фынаы кæнæм. Нæ ненæ ‘райгуыргæ хъæбул дæр уыдзæн немæ».

Поезды цæлхыты цъæхст-цъæхст ацахстой йæ хъустæ, æмæ фæтагъддæр кодта йæ цыд, згъордта, цас фæрæзта, уый бæрц. Дæрдæй йæ бафиппайдта поездыскъæрæг, фæгуырысхо йыл и: сæумæдæвдæгæй фæндаджырдам цæмæн тагъд кæны. Æмæ йæ уасынаы нал æнцайы паровоз. Фæдис кæнгæ бæстæ йæ сæрыл саста. Хъæу дæр æрыхъал.

«Уæртæ, уæртæ, æрбацæуы мæ марæг – мæ уавæрæй мæ ирвæзынгæнæг. Тагъд дæ баййафдзынæн, мæ удлæууæн Дудар. Æнæ дæу мæн а зæххыл цард нæ хъæуы. Ныртæккæ, ныртæккæ йæ тыхы бацæудзæн нæ ардбахæрд», – лæф-лæфгæнгæ згъоры поезды размæ Дзирæ. Йæ тыхулæфт æмæ згъорын агайынц, йæ зæрдæйы бын цы уд хæссы, уый æмæ йæхи зонын кæны. Дзирæ æрлæууы, байхъусы йæм, бацин ыл кæны. Фæлæ йыл тых кæны йæ ардбахæрд.

Поезд æмæ Дзирæ баиу сты. Йæ хъустæ ма ацахстой цæлхыты хъырыст, банкъардта паровозы фыццæ доны пырхæнтæ йын йæ цæсгом куыд асыгътой. Стæй йæм кæцæйдæр æрбайхъуыст сывæллоны кæуын. Æмæ цыдæр æрбаци, ницыуал бамбæрста.

ÆВЗАГ

Элеги

Адæймаг æмæ æрдз... Бæстыфарн сæ цыма кæрæдзийы амондæн сфæлдыста. Æрдз, йæ æнусон фæндæгтыл цы хæзнатæ фембырд кодта, уыдон адæймагыл бафæдзæхста. Адæймаг ссардта дæггæл æрдзы зæрдæмæ. Байгом ын кодта йæ минмырон къæбицы дуæртгæ æмæ дзы рахаста æвзæгты æргъом.

Æвзæгтæ – дзурынæн, æвзæгтæ – бастдинады фæрæзæн, æвзæгтæ зæрдæйæ-зæрдæмæ фæндаг арынæн, æвзæгтæ – фидæны фæлтæртæн æвидигæ лæварæн.

Æвзæгты хуынай алæматæ хай æрхаудта Иры дзыллæмæ дæр. Ирон æвзаг Нарты бæстæй æнусты сарты æрхастой нæ фыдæлтæ. Куывтой йыл уæларвтæм, ард ыл хордтой сау зæхх æмæ æмгары номæй. Ныйарджытæ алолайы зарæг кодтой сæ сабитæн. Фидæны фæлтæртæн ныууагътой «Нарты каджытæ», «Даредзанты æмæ Царциаты таурæгътæ». Æнусты фæстæ та ирон æвзаджы къæбицмæ йæ фыццаг хуынтæ бахаста Мамсыраты Темырболат.

Æцæгæлон Турчы зæххыл йæ судзгæ сагъæстæ æмæ зæрдæйы æгæрон рыстыл æмбисонды иронау фыста Мамсырыфырт. Цы кæйдæр зæххыл цыд, цы æцæгæлон æвзаг хъуыста, ирон адæм амонд, ног цард æмæ фарнагур цы бæстæм афтыдысты, уыдон ын уды сау

хъызæмар йеддæмæ ницы бавзарын кодтой. Мысыд Фыдыуæзæг, Иры удæнцойæфтауæг сæрыстыр хæхтæ, дымгæ-иу комæй-коммæ, хъæуæй-хъæумæ цы парахат ирон зарæджы зæлтæ хаста, уыдон; ирон къонайы хъарм, ирон ныхасы æхсызгон мыртæ – лæджы цæрæццаггæнæг мыртæ.

Темырболат æцæгæлон бæстæйы йæ хауæццаг адæмæн ирон æвзагмæ цы уарзондзинады цæхæр байтыдта, уый сын абон дæр хæссы номы цин æмæ йыл архайынц дзурыныл.

Йæ мадæлон æвзаг цыкурайы фæрдыгыл нымадта зæринуд Къоста æмæ йыл ныууагъта æнæмæлгæ уацмыстæ. Хуыцау æмæ ирон адæмы мыггагмæйы кадæн æмæ радæн.

О, фæлæ иу хъуыддаг бынтæ ныууадзын у, иннæ хъуыддаг сæ бахъахъхъæнын. Азтæ рацыд, æмæ цыдæр фæлм æндæргау бадын райдыдта, цæрынæй хæрынмæ нæ адæм хæзнаты хæзнайау кæй æвæрдтой, уыцы ирон дзырдыл. Цæмæдæр гæсгæ сæ удтæн адджындæр ссис æцæгæлон ныхас.

Уайых æрбауат, ирон адæм! Фæсарæйнаг ахуыргæндтæ сæ цæст кæуыл æрæвæрдтой, рагон ариаг къонайы рухс сæм цы æвзагæй кæлы, ууыл сымах та уæ зæрдæ ивын райдыдтат! Æмæ афтæмæй нæ ирон æвзаг куы амæла, нæ сабитæн алолай куы нал зарæм, мæ хур, мæ къонайæ сæм куы нал дзурæм, не 'ртæ чъирийы иронау куы нал кувæм, иронау ард куы нал хæрæм, уæд ма цæй ирæттæ уыдзыстæм? Цы номæй нæм дзурдысты æндæр адæмтæ?

Нæхи сын нæхæдæг та цы ном, цы фыды номæй амондзыстæм?!

ÆРТÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

* * *

Фурдæн йæ дуртæ лæгъз ысты,
Æдзæмай лæууынц.
Исчитæ райсом зæгъдзысты:
«Дуртæ цæуынц!!!»

Арвыл та ахæлиу ахорæн –
Сырхцыбæл цымгæ...
Нæй, мæ хур, аивæн ахуырæн...
Чи уыди раздæр, цымæ?..

Цардæн йæ ерыс, йæ хъазтæй
Нæй алидзæн дард...
Дуртæ дæр буц ысты азтæй, –
Буц уæд йæ райсомæй цард!..

* * *

Мæ цард-лымæнтæ, ме ‘мбæлтæ, æрдхæрдтæ,
Нæ фæндаг раджы алырдæм фæцыд.
Йæ тæссæрттæ, йæ уырдыгтæ, йæ хæрдтæ, –
Нæ балц, æвæдза, иухуызон нæ уыд.

Нæ иу фæндараст иннæмæн нæ загъта, –
Нæ фæци йын йе фадат, йе рæстæг.
Æрмæст-иу мих фæндаггæрон ныссагъта –
Уой йе ‘рдхæрдтæн йæ къахвæдтæ бæрæг.

Уæд-иу ныррухс, ныррайдзаст и нæ цур,
Цыма ыссыгъд нæ сонты бонты хур!..

* * *

Цардуалдзæг фароны баззади, –
Хуры цалх размæ тылдтон.
Уартæ уæ каурæбын бал зади, –
Сусæгæй балтæ тыдтон.

Кастæн цыбæлæй уæ къæсæрма, –
Кодтон лæгъстæтæ, куывтон..
Бакастæн рæстæджы кæсæнмæ
Æмæ дæ сурæт уыдтон.

Сонтад... Æнæрцæф, бæгъæввадæй
Хуры цалх уынгты зылдтон.
Бафсæстæн балтæн сæ хæрзадæй, –
Уарзтон дæ, уый дæр зылдтон.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТӘ

МАМИАТЫ Изетә

ХИВӘНД ЗӘРДӘЙЫ ДУНЕ

(Уарзты темә Хостыхъоты Зинайы
1960-әм азты лирикайы)

XIX әнусы кәрон ирон мады фәндиәгтә әмә бәллицтә уымән йәхи номәй дәсны райхәлдта Хетәггаты Къоста («А-лал-лай!..»), уый фәстә – Гурджибети Блашка («Мади зар авдәни сәргъи»), уыдоны размә Турчы әцәгәлон бәстәйы та – Мамсыраты Темырболат («Авдәны зард»). Ирон сылгоймаджы удыхъәд уәлдай арф әмә арәхстджынай равдыста Малити Геуәрги. Йә чындздзон кары чи бацыди әмә әвиппайды уарзты уацары чи бахауди, уыцы әрыгон улы катай хъусәм поэты шедевр «Әлхуйна»-йә; амондәй цух сылгоймаджы хъарәгәмхәццә хъаст зәлы йә «Кизги зар» әмә «Скъәвди гъарәнгә»-йы¹. Гъе фәлә фыццаг хатт сылгоймаджы дуне әнә «искай әххуысәй», мидәрдыгәй, раргом и бирә фәстәдәр, 1960-әм азты. Уыцы рәстәджды нә поэзийы әрбәстон ис, нырыккон терминты системәйы гендерон цәстәнгас кәй хонынц, уый: нәлгоймагты барджын дзырды әмрәнхъ дзы уәдәй абоны онг хъуысы әнкъарәнтәй ифтыгъд ирон сылгоймаджы хәләс. Сәрәварән ын систы Хостыхъоты Зинайы әмдзәвгәты әмбырдгәндтә «Сәууон әртәх» (1967) әмә «Әрвгъуыз сагъәстә» (1970). Поэтессәйы лирикон герой цәры ног дуджы, әндәр уавәрты, нәлгоймагимә у әмбар, зоны йәхицән аргъ кәнын әмә кад кәнын дәр, йә царды вазыгджын нысан, йә зәрдәйы цин әмә мастыл дзуры әргом әмә уәндонәй.

Зинайы уыцы азты сфәлдыстады царддых нерв у уарзты драмә. Райдианы уал арәхдәр әвдыст цәуы барст ныхәстәй, цыппаррәнхъоны фәлгәты. Лирикон «әз»-ы улы тырнәнтә

¹ Нәлгоймаг-фыссәг сылгоймаджы номәй куы фәдзуры, уәд уымән ис ролы архайды нысаниуәг (уырыссагау ацы фәзынд хуыйны «модель ролевой дистанции» [кәс: Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов. 2-е изд., испр. СПб.: Паритет, 2006, 320 ф.].)

сты сыгъдæг æмæ æвæлтæрд; «уарзтæй базырджын æвзонг чызг, йæ судзгæ æнкъарæнты, цин æмæ рисæй хæкъуырцгæнгæ, йæ зæрдæйæ дзурынты фæцис, æмæ чиныгкæсæджы раз арвы дуарау байгом æнахуыр чызгон дуне...» Бестауты Г. («Мах дуг», 1995, № 7–8). Уыцы дунейы Уарзт у иузæрдыг æмæ сæрнывонд, æрдымæ æмдзыд-æмуаг:

*Тар æхсæв, æххуысмæ нæм æрцу,
Мæйы стух дæ сау уæйлаг нымæты.
Терк, ды та мын уарзонадыл дзур,
Мæн ныртæккæ атайын куы фæнды
Уæртæ уыцы ‘мбисонды цæстыты..*

Уацмысы субъекты ацы хиуарзон фæндиагæн ис психологион æгъдауæй уырнинаг бындур – йæ зæрдæ йын уацары чи айста, уыцы нæлгоймаг, сæхимæ аздæхгæйæ, хъуамæ «цырæсугъддæр чызджытæм» кæсынтыл мауал уа, – йæ цæстыты раз лаууа («бацæра» сæ) æрмæст амæн йæхи сурæт!..

Æндæр ран тæхуды кæны, зæгъгæ, дæ уарзоны фынайæ баййаф, йæ разы æрзоныг кæн:

*Ризгæ къухæй андзæв дыл æмæ,
Ды, мыййаг, куы фехъал уай, уæд ралидз,
Бахуд ма дæм къæсарæй фæлмæн.*

(«Бонварноны рухсдыд пæр-пæр арвыл...»).

Ирд æмæ динамиконæй ныв цæуы чызджы мидуавæр: уарзонимæ фембæлгæйæ, æппын нæ зоны йе ‘нкъарæнтæ æмбæхсын. Зина ссардта диссаджы поэтикон абарст, сæ хицауыл комдзог чи цæуы, уыцы цæстыты афысты:

*Мæ цæстытæ дын дамдургæнаг устытау
Раргом кодтой ме ‘вастæй мæ зæрдæ:
Нæ дæ уынынц, уæд сæ нæ вæййы рухсы тау,
Акалынц дæ иу уындæй цæхæртæ.*

(«Мæ цæстытæ дын дамдургæнаг устытау...»).

Дырыс рифмæ (устытау – рухсы тау), зæлты фæлхатæнтæ, хъуыдыйы æлвæст райхæлд ацы цыппаррæнхъон исынц афоризмы æмвæзмæ, рахонæн æй ис æнæхин уарзты цыбырфыст æххæст сурæт.

Ацы æмдзæвгæты лирикон персонаж æнæхъанæй дæр у æнувыд уарзты удæгас цæвиттон. Фæлæ йæ рухс бæллицтæй фæфыдæнхъæл и, зæгъгæ, уæд ын йæ чызгон сæрыстырдзинад

уыцы бар нæ ратдзæнис, æмæ йæхи хæрз лæмæгъæй равдиса. Афтæ уый тыххæй зæгъы: «Ма банхъæл, нæ хицæныл кæуын». Æмæ уыйадыл йæ равгæн ссары фæлгонцджын уæздан æфсон: «Уый мæ уарзт мæ рыст зæрдæйы тайы, / Тайы ‘мæ цæсты-сыгæй кæлы» (æмдз. «*Æз кæуын. Мæ цæссыг донау уайы...*», 1961). Темæйы райхæлды фæстæдæр фæзыны «дидинаджы урс базырты» метафорæ. Ассоциативон хъуыдыйы æбæрæг уагыл цæмæйдæр зæрдыл лæууын кæны Дзугаты Георгийы «Мæ чысыл малусæг»-ы. Зинæмæ дæр æрдз, йе ‘мсис хистæр фыссæгау, у æмæнкъарæг субъект: балбæлас йæ æнæнхъæлæджы узæлдæй кайы чызджы зæрдæйы мастæй. Ис ам, уарзонимæ фæхицæны рис ыл æцæгдзинадæй куыд тынг фæзынди, уымæ здахæг сусæг абарст дæр – чызджы сæрыл дидинджыты урс сыфтæ – урс хилтау (æмдз. «*Банцой кодтон балбæласы зæнгыл...*»).

Поэтессæ арæх пайда кæны (чи зоны, æгæр арæх) уарзты мæтæй æнафоны сурсы метафорæйæ. «Мæн дæуæй цы фæндаг хоны, уый рыг / Сахордзæн мæ сæры хилты урс», – фыссы йæ иу æмдзæвгæйы («*Æз цæрынмæ не ‘рбацыдтæн ардæм...*», 1960). Иннæ ран дидинсыф-«базырты» раивы «миттъыфыл». Карз зымæг æрцарди лирикон геройы зæрдæйы – йæ уарзон равзæрста æндæры. Чызг æнхъæлы, æгас Дунейы бын æрмæст уый уд æййафы æфхæрд. Уавæр æвдыстæуы, поэतिकон фантазийæ чи равзæрдис, ахæм æнæрцæугæ хабары хуызы. Чызгмæ афтæ кæсы, цыма лæппу а уалдзæг йæ къайæн цы кæлмæрзæн балæвар кодта, уый арвæй раскъуыдта, æмæ ныр:

*Уыцы скъуыд зымæгон бонтæн дуар у,
Æмæ ‘рмæстдæр уыцы иунæг ранæй
Миттъыфыл мæ сау дзыккутыл уары.*

(«Афтæ мæм фæкасти, цыма арвæй...», 1961).

Авторы уацмыстæй нæм зыны Иунæгдзинады æнтъыснаг фæлгонц йæ алы хуызты. Уынæм æй, цыма, амонд дард кæмæй лидзы («Миттъыфылтæ амондау мæ сæрты, / Зилдугæнгæ алырдæм тæхынц»), уыцы чызгæн рудзгуыты аууæттæй хъахъхъæны йæ алы къахдзæф (æмдз. «*Кинойæ та здæхын а изæры...*»); цыма æрныгъуылди мæйы фæсчъылдым, æнхъæлмæ кæсы, чызгыл атыхсыны фадат ын кæд фæуыдзæни, уымæ. Иунæгдзинады мотивыл амад у æмдзæвгæ «*Бахызт гæдыйау мæ*

уатмæ...» дæр. Поэтессæйы æнтыстыл банымайæн ис гæдыйы – кьонайы тавс æмæ зæрдæнцойы символы – хуызы «бургуыбын мæйы» нывæндын: уатмæ рудзынгыл бахызти,

*Азылди кьуымты, мæ фарсмæ
Бафынæй, заргæ, фæрнæй.*

Хи зонды уынаффæтæн дæр ком чи нæ дæтты, ахæм æгæнон зæрдæйы хицауæй уынаæм Зинайы лирикон субъекты æмдзæвгæ «Мадымайрæм, ацы хатт дæм дзурын», зæгъгæ, уым. Зæрди-агæй куры ус-бардуагæй, ног уарзт-ног сагъæстæй мæ бахиз, зæгъгæ:

*Сусæгæй цы уды барын хурыл,
Уый мын ды мæ судзгæ риуæй сыскъуын.*

Фæлæ уайтагъд кьух ауигъы йæ куывд-лæгъстæйыл. Ацы хатт дæр та зæрдæ зондыл кæй фæуæлахиз и, уый цæстуынгæ кæны синтаксисон паузæ:

*Ехх, æниу...
Цы ма курон æххуыс дæр,
Раджы мыл куы бафтыди æрхæндæг.*

Æмæ та дарддæр æнæнхæлæджы пассаж – чиныгкæсæджы улафт кæмæй ферхæцы, ахæм:

*Мадымайрæм –
ус-хуыцæутты рухсдæр,
Батаис йæ иу фендæй дæхæдæг!*

(«Мадымайрæм, ацы хатт дæм дзурын...»).

Æнкъарæнты традицион ранывæстимæ йæ æрæмных кæнгæйæ, къæйных у Зинайы æндæр цыппаррæнхъоны иу ирд абарст дæр (эротика хъодыгонд уыди æрæджыйы онг нæ поэзийæ):

*Хохы скъуыдæй уазал суар цæуы,
Æз йæ разы дзуццæджы æрбадтæн,
Нуазын дзы, мæ зæрдæ мын цæвы,
Рагбонты дæ судзгæ уарзты батау.*

(«Хохы скъуыдæй уазал суар цæуы...»).

Лирикон æнкъарæн авторы поэзийы арæх райхæлы хуымæтæг цардуагон афысты, хицæн психологион æрхаххыты руаджы. Ус æмæ лæг фæзулдзых сты, ныр дыккаг бон кæрæдзимæ нæ дзурынц. Хъæрмуд бинонтæ сты, уый бæрæг у, æрыгон сылгоймаг фæсаууонмæ йæ къайæн цы фæлмæн буц уайдзæфтæ кæны, уымæй:

Уаих уай, нәдзурынтә куыд зоньс!
Цас зәгъинаг, цас хабәрттә сәмбырд
Зәрдәйы уәдәй нырмә, куы зонис...

(«Нал дзурәм дыккаг бон ныр»).

Әмә, әцәг, ахсджиаг цаутә сарәх сты уыцы нымад дыууә бонмә: саби йә мадмә фыццаг хатт сдзырдта «гыцци»-номәй, мад йә хъәбулы цинәй ныффыста зарәг, фәлә йә кәмән бакәса, чи йын дзы раппәла, уый нәй. Уәдә, әнәуый дзуринәгтә дәр цас сәмбырд ис, әмә сылгоймаг катыйы бахауд. Ахәм у әмдзәвгәйы лирикон мидис, рог мидбылхудт дзы аив ахъардта әмә йә срухс кодта мидәрдыгәй.

Уәд уый фыццаг къәм ныххаудис әрыгон бинонты мыдыкъу-сау царды. Фәлә цадәггай рәзы зәрдәхудтыты хал. Райсом боны цъәхтыл лирикон субъекты мой араст уыдзәни хъәдмә. Дә къахы фындзтыл-иу ацу, кәннот та «нә фыдуаг» дә фәдыл сагъуыйдзәни, әрхәсс-иу ын демә фат әмә әрдын – сылгоймаджы уыцы ныстуанты дәр ис фәрнәйдзаг царды бәрджытә. Гъе әрмәст фәлхатгонд фразә – «афтә тынг цы уарзтон» – зәрдәхсаинаг кәны әмкъайон амонд. Әнкъаранты цәхәр кәй әрмынәг ис, ууыл дзурәг у сылгоймаджы «хинымәры курдиат» дәр: фәнды йә, цәмәй уымән та хъәдәй әрхәсса «буц лаварән уалдзәг» әмә дидинджыты баст:

Әмә ма ноджы...

Афтә тынг цы уарзын, –

Дә кәддәры зәрдәсудзән фәкаст.

(«Куы цәуай хъәдмә»).

Фәстәдәр Зинәйы әмдзәвгәты сылгоймаг-персонаж «фәмадзурадәр» и, йә уавәр, йә зәрдәйы әнкъарантә нал нывәнды йә мидныхасы, раргом сә кәны фәсномыгәй, әрдзон параллелизмы фәрәзтәй:

Цыма зәхмә стъалытә ызгъәлди, –

Бәстә иууыл миттъыфыл ысси.

Бәласән йә дадали ысурс и,

Рудзынджы бын дидинәг сыди.

Әрыгон әфсин әнхәлмә кәсы йә сәрыхицаумә, тыхсы йыл: фәскуыст хъәмә здәхдзәни узал әмә стонгәй. Уый та фәзынди тынг әрәгмә, «уасәджы хъәләсәй бонрухс калди», афтә. Цыди, «ногуард митыл рог къахдзәфтә уадзгә» (зәрдәрухсәй әви, хәдзармә куыд тагъд кәны, уый равдисыны охыл²).

Де 'хсæвар дын авæрдтон дæ разы,
Де 'нгасы къæмдзæстыг фæд зынди..

(«Цыма зæхмæ стъалытæ ызгъæлди...», 1961).

Ацы «къæмдзæстыг» комдзог разилы лæгыл, нæ цæстæнгас нын аздахы, дурын пецы «салд лыстытæ» кæй æндзæрстæуыди, суанг уымæ; æмæ уæд æфхæрд удты – «йæ дадали» кæмæн ысурс и, уыцы бæлас æмæ рудзынджы бын сийæг дидинæджы – номхыгъдмæ бахæссæм «хæдзармæ раджы цæуаг» мойы æд-зонд æмæ хиуылхæцгæ бинойнаджы дæр.

Царды алцыдæр рауайы, цавæрдæр аххосæгтæм гæсгæ дыууæ уды иумæйаг хъысмæт нæ фæрæстмæ ваййы, фæлæ Зинайы персонажтæ кæрæдзийы зæрдæ не скъахдзысты, иумæ цы амонджын уысмтæ бавзæрстой, уыдон сын ферохгæнæн нæй, уымæн æмæ сæ, физикон уарзты уæлдай, иу кодта сæ удты хæстæгдзинад:

Уадз, дæуимæ ахицæн дæн абон,
Зонын рох нæ кæндзысты дæуæй:
Хъарм сæрды нæ гомрудзынг изæртæ,
Хохы сæр сыгъзæринсыкъа мæй.

Райсомæй-иу д 'адджын фын куы скъуыйа,
Алы хатт кæркуасæнтæм хæстæг, –
Мысдзынæ, æмдзæвгæ дын куыд кастæн..

(«Уадз, дæуимæ ахицæн дæн абон...»).

Сылгоймаг дзуры поэтикон фæлгонцтæй, ары сæ йæ фантазион дунейы, уырдыгæй исы цæрыны ныфс дæр, кæд хорз зоны йæ ныхæсты тæссонд бындур, уæддæр. (Мæнг æнхъæлмакасты мотив фæстæдæр ноджы цъæхснагдæрæй райхъуысдзæни Зинайы æмдзæвгæты циклай «Æмгары рухс ном мысгæйæ».) Уыцы ныфсæй куы схицæн уа, уæд йæ цард фестдзæни зындон. Ахæм уавæры уынæм «Рухс ыссудз»-ы персонажы. Ам рухс свæййы равдыд ныхасы, аудыны сих. Сылгоймаг «хаты», «куры», «табу каны». Мивдисджыты рæнхъ, стæй дзурæджы ныхасы ахаст («ныллæг хъæлæсæй дзуры», «æнæнцой лæгъстæ хъуысы», «зæрдæбынæй дæ куры») ирдæй æвдисы уымæн йæ равг, йæ ныфссаст, къуындаг уавæр. Рухс, бæргæ, ссыгъди, фæлæ йемæ, зæрдæ цæуыл фæлæууа, ахæмæй ницы æрбахаста. Тар æмæ æнтъыснаг у æмдзæвгæйы кæронбæттæн ныв, чиныгкæсæджы æфтауы амæй-ай уæззаудæр хъуыдытыл:

*Рухс ыссыгъд,
Хæлуарæгау дæ аууон
Цармæ стахти,
Бамыр и, ныхъхъус и.*

(«Рухс ыссудз...»).

Ахицæны темæ поэтессæмæ арæх баст у æнкъарæнтæ сног кæныны мотивимæ. Æвзонджы бонтæ растынц лирикон геройы мысинæгтæй. Сæ мидæг – хуымæтæг, цардуагон нывтæ, уæлæн-гай дзырдæппарæнтæ, фæлæ зæрдæ æлхæнынц сæ æрдзон уагæй. Уым алы сныхас, алы æрдæгбахудт æмæ буары фезмæлдæн дæр уыди йæхи æмбæхст нысаниуæг, алы лыстæг деталь дæр кæны «дзургæ». Хуымæтæджы нæ базадысты зæрдæйы арф æвæрдæй.

Уынджы æрмæст – Зинайы сылгоймаг-персонаж æмæ йæ цардæмбал(?) дыууæйæ. Зымæгон «аргъауы изæр» («*Арв йæ пакъуы зæххыл зæры, / Урсхил фестæди цъæх наз*») æрыхъал кодта ивгъуыды равг, зæрдыл æрæфтыдта кæддæры тавиц узæлд:

*Цæй та, иухаттау мæ расур,
Ацахс тарстхуызæй мæ дыс,
Мидбыл худгæ мæм æрбадзур:
– Зæхх бырынцъаг у, кæлыс!
Асарф ме уæхсчыгæй хъавгæ
Митын пух базыртæ, стæй
Ме ‘ргъæвст уадултæ ысхъарм кæ
Ды æхцон комулафтæй.*

(«Арв йæ пакъуы зæххыл зæры...», 1968).

Гъе æрмæст, иу доны дыууæ хатты куыд нæй бацауæн, афтæ нæй раздахæн азтæн дæр. Худæджы дзæкъулаей цы чызджы зыдтой, уый ныр аивта, «фæззæг æрцард» йе ‘нгасы (æмдз. «*Нырма*», 1969). Нæ йæ фæнды, нырма йын йæ кæддæры «ссæдз азы ронгæй» расыг чи у, уымæ фембæлын («Ды мæ нырма дæр мысдзынæ æвзонгæй, – / Куы сыгъд кæддæр мæ цæстыты цъæх арт»). Фæлæ та æндæр ран Зинаæ рацыди йæ уыцы хъуы-дыйы ныхмæ дæр. Ис, ис, зæгъы, царды уалдзæг раздахæн:

*Æз æнхъæлдтон: царды уалдзæг рафтыд,
Дуне бандзыг, бакъуырма бынтон...
Æрдз ныртæккæ афтæ сног ис, афтæ, –
Ацу ‘мæ та рухс уардитæ тон!
Ацу ‘мæ та ногæй худ кæл-кæлæй,*

*Сай дæ кафтæй хъал усгурты, сай.
Раджыйы ыссæдзаздзыд зæрдæйæ
Тай дæ разы,
сойдзырагъау тай.*

(«Арв мæнау – йæ цъæх амондæй расыг...»).

Æмæ та ног фарстытæ – лирикон геройы равджы ацы ных-мæдзыд ивæнты фæдыл. Цас раст уызæни фæлдурæдждын («æрра») уарзты æууæлтæ сæ агурын? Куыд ис гæнæн, æмæ æд-зонд адæймаг царды фæлварæнты уыцы иудадзыгон æнæивгæ зæрдахасты æвджид баззайа кæрæй-кæронмæ? Йæхицæй æнæгæдыйæ исчи раппæлдзæни: æз мæ раздæры хъуыды (фæнд, цæстæнгас, зæрдæйы уаг) мæ цард-цæрæнбонты никуы аивтон, никуы йыл суæлæхох дæн, зæгъгæ? Æвæццæгæн, нæ. Æмæ нын, уæдæ, поэтессæйы сфалдыстадæн æндæр домæнтæй аргъ кæныны бар чи радта?

Уæлдæр цы æмдзæвгæтыл цыди ныхас, уым Зинайы лирикон герой фылдæр хатт у æфсæрмдзаст, фæлмæнзæрдæ, æмбаргæ, мадзура æмæ барон адæймаг. Фæлæ вайы сæрыстыр, цæхгæрныхас, домаг дæр, куы та – хинæйдзаг æмæ хивæнд кæнæ барджын æмæ дардуынаг; иу дзырдæй – алыхуызон. Йæ зæрдæ барвæндæй хъуамæ ратта – сгуыхтæн каджын лæвары хуызы – хуыздæрты хуыздæрæн. Нæртон рæсугъдтау уый дæр йæхицæн мойагæн æвзарынмæ хъавы, райгуырæн зæххæн ахадгæдæр чи балæггад кæндзæнис, ахæмы (æмдз. «Ирыл буцдæр чи низзара лæгтæй...»). Уæдмæ та «уадз, кæнæд уал иунагæй æрхæндæг» авд лæгæты æдде, авд дуары йыл æхгæдæй, афтæмæй (æмдз. «О, рæудымгæ, хъусгæ бакæ, хъусгæ!..», 1968).

Уарзты апофеоз рахонæн и Зинайы æмдзæвгæ «Евæ». Уый у Фыццаг Сылгоймагæн авторы карз сомы-фæдзæхст, – зæгъгæ, æууæнк æмæ уарзтыл лæууы цард, сæ фесафын у Дунейы сæфт. («Зæхх нæ зондзæн, / Цы йæм кæсы райсом, / Рæхысбаст цырагъау / Хур ауыгъдæй баззайдзæн арвыл...»). Библийы сюжеты фæлгæты Хостыхъон адæмы фидæн кæны Евæйы бæрны æмæ йæм хаты удаистæй: Хæйрæгæн – фыдбылызы удагæн ма бауадз дæхи сайын:

*Ма баууæнд,
Макуы,
Йæ фæхудт,
Йæ дамтыл,*

*Æууæнд æрмæстдæр
Адам æмæ уарзтыл.*

Зинайы 1960-æм азы поэзийы ма иу цымыдисаг фæзилæн баст у, сылыстæджы туджы незамантæй мысинагау чи базади, уыцы уддзæфимæ. Æмдзæвгæйы «*Æз ам царын бæрзонд мигъты хъæбысы..*» поэтессæйы лирикон герой райгонд у йæ замманайы царæн ранæй, хъал – йæ уæлхъомыс æмæ гæнæнтæй:

*Сæуæхсид раздæр ме уæхскыл æртыхсы,
БÏстæй йæ фæндаг акæны дæумæ.
Сæууон уддзæф мын дидинджытæ ‘рхæссы.
Бийын мæхицæн хуры тынтæй рон.
Æз уæлæ арвмæ къухæй дæр æххæссын,
Фæнды дæ, стъалы раскъæфон дæуæн?*

Сылгоймаг-персонаж æлхыскъæмхæццæ афтæ кæй фæрсы: фæнды дæ, арвæй дын стъалы раскъæфон, зæгъгæ, – уымæ кæсы уæле бынмæ, сæрбæрзондæй. Мæстæймарæн фæрæхуыстау сты каронбæттæн строфайы ныхæстæ дæр:

*Æви ды раттис алцыппæт мæ фендыл,
Æрмæст дæм мигътæй бахудон фæлмæн.
Бæллыс? Уæдæ ысразы у мæ фæндыл:
Иннабонмæ фæлæгъстæ кæ мæнæн.*

Ацы рæнхъытæ сахæдæг æнæхъанæй уыдысты провокацион быцаусидт, æмæ сын нæлгоймаг-критик, – ныхас кæмæ хаудта, уыдоны минæвар – радта карз æфхæрæн дзуапп. Фæстæдæр поэтессæ, æвæццæгæн, бамбæрста, «матриархатон идеологиимæ» кæй фегæр ис, уый. Фæлгонцтæ хал кæныны бындурыл рацарæзта фæстаг строфайы мидис: стъалымæ ма бафтыди «кафаг сычъи», «базыртыгъд цæргæс» æмæ а. д. Фæлæ «рæдыдтытыл куыст» уацмысы мидисæн, бынтон хуымæтæгхуыз (примитивон) æй цы скодта, уымæй дарддæр ницы фæахъаз ис. «Хи сраст кæныны» тенденци бæлвырдæй зыны æмдзæвгæ «*Лæджы хъару*»-йы дæр. Автор дзы халы, сылгоймаг йæ æрдзы сконды ныхмæ цæй тыххæй цæуы («*Æрцыди чъепп мæ даргъ дзыкку рабыныл...*»), уый аххосæгтæ:

*Æз ме ‘рдзы скондæн баззадтæн йæ быныл,
Лæджы хъару мæнæй дæр домы цард.*

Ныр, зæгъы, æз дæр, нæлгоймагты æмрæнхъ, «сæттын тайга, ызгъæрдзуан зылын хæхты», «тæхын цъæх арвмæ», «æфсæн бæхæй æгайнаг зæхх фæлдахын». Лæгдых куыст ын канд йæ

уындыл нæ уадзы фæд, ивы сылгоймаджы хи дарыны фæтк дæр. Фæлæ æнæвнæлдæй баззади йæ мидысконд, йæ уарзтæмхиц зæрдæ, рæсугъдзинады æнкъарæн – «уардиты фæхудт». Сæтты йыл йæхæдæг дæр:

*Цыдæр ма ис ма фыццагон ыскондæй,
Æвæццæн, ма сылгоймагон уд,*

æмæ йæ ныхас балхынцъ кæны, æцæгдзинадæй сылгоймаг лæмæгъ æмæ тæнзæрдæ кæй у, уый æвдисæг нывæй:

*...Æмæ дæ уæхскыл,
Уыцы фидар уæхскыл
Лæджы хъару ма цæссыгæй æхсын.*

Гъе ахæм хуызы Зинæ «реабилитаци кæны» нæлгоймаг – сылгоймаджы иерархи. Фæлæ поэтессæ йæ зæрдæ нæ ивы йæ раздæры цæстæнгасыл дæр, фидарæй йæ уырны царды Сылгоймаджы сæрмагонд нысан. Хорз æй æнкъарæм, «Абхазаг куплеттæ» кæй рахуыдта, йæ уыцы æмдзæвгæты циклы. Традицийы барæнæй ам дæр та æргом æгъдаухæлд у, циклы лирикон герой, уазæгуаты уæвгæйæ, фысымты хистæрмæ цы фарст дæтты, уый. Формалон хуызы дзурæг нæ ахызти ныхасы этикеты сæрты, алцыдæр дзы у нывыл:

*Буц хистæр, ыстыр табу дæ фарнæн,
Уазæгæн ма иу дзырды бар ратт...*

Ирон æгъдауы хъауджыдæр, абхазаг фынгыл сылгоймагæн сидт уадзыны бар ис, уый дæр, уæдæ, зонæм. Цы ма нæм дзы хъуамæ фæкаса уæд зæрдæхсаинаг? Кæй зæгъын æй хъæуы, фарст йæхæдæг – уый бындзарæй халы кавказаг менталон арæнтæ: кæстæр-хистæры, сылгоймаг-нæлгоймаджы æхсæн амахастыты фæтк:

*Афтæ тынг куыд ферох кодтай, уагæр,
Зæрдæйыл кæй сирвæзы цъæх арт.*

*Мауал æшпæл, – сæн æрдыгътон фарон,
Диссаджы хорз, нуаз æмæ дзы нуаз!
Уыйфæлтау мын зæгъ, махи куыд дарон
Уæртæ уыцы сау цæстыты раз.*

Цы у къайных фарсты æфсон та? Ма хъуыдыйæ, – чиныгкæсæджы барæй фæуыргъуыйау кæныны фæнд. Æвæццæгæн, рæдыд нæ уыдзæнис афтæ зæгъын: «литературон провокацийы» бындурыл (кæс: эпатаж куыд аивадон фæрæз) амад сты Зинæйы

æнгæс уагыл фыст уацмыстæ се ‘ппæт дæр. Автор ахæм хуызы – нæ æнкъарæнтæ æмæ хъуыдытæ нын «спыхцыл» кæнгæйæ, – хъавы дисыл нæ бафтауынмæ, цæмæй арфдæр æмæ бæстондæр нæ хъус æрдарæм йæ уацмысты ахсджиагдæр зæгъинагтæм. Уый сын дæтты хигъæдон поэтикон зæлынад.

«Абхазаг куплетты» дæр амынд рæнхъытæ сты вазыгджын хабæртты «цырв». Циклы автобиографион «æз» кæддæры успаддзæхтау йæхимæ исы райгуырæн бæстæйы сомбоныл мæт, барджынаы лыг кæны йе ‘мирон чызджыты хъысмæт: фысымты сагсур фæсивæдимæ бахæстæгдзинадæй Ирæн хъуамæ цауд хæрæфырттæ ма рацæуа. Амынд хъуыды, кæд комкоммæ загъд нæу, уæддæр бæлвырд у логикон хатдзæгæй:

*Ацы урсбоцъо бонмæ фæбадти
Фынгыл хистæрæн – гаджидау уагъта.
Ныр сæуæхсид цъæх арвæй куы ‘ртагъди,
Уæд мæ разы йæ къахфындзтæ ‘рсагъта.
Цыма авд уды бацыд йæ уды, –
Цъылау зилы, йæ мидбылты худы..
Сом-иу рарвит уæ сагсур лæппуты,
Хъуамæ ракурой иры рæсугъдты!*

Афтæ гъе! Лирикон субъект ам не ‘мдугон ирон чызг нал у, фæлæ абхазаг урсбоцъо хистæрты æмсæр цыты уазæг, Иры барджын минæвар, дыууæ адæмы æмхицдзинады фарст лыггæнаг. Æмæ йæ фысымтæ дæр уыцы хуызы буц кæнынц:

*Уæлæ фынгыл сæ урссæр зæрæдтæ
Кувынц Иры царæнбоң, нуазынц,
Систы абхаз мæ цинай ирæттæ,
«Айс æй, аназ æй» ме ‘взагыл зарынц.*

Афтæмæй «куплетты» аивадон ранывæсты сиу сты сылгоймаджы уды сконд æмæ зондæн аргъ кæныны, нæлгоймагимæ æмбар уæвыны домæн, адæмты хæлардзинады идейæ; сиу сты историон ассоциатитæ æмæ ныры æцæгдзинад. Фæлæ, мæ хъуыдыйæ, Сылгоймаджы культ иууыл æххæстæй æвдыст æрцыди Зинайы зындгонд æмдзæвгæйы, лирикон герой барджынаы афтæ кæм домæ:

*Æз – сылгоймаг, цардаразæг фарн дæн,
Кувут, лæгтæ иууылдæр мæнæн.
(«Æз – сылгоймаг, цардаразæг фарн дæн...», 1967).*

Уацмысы рæнхъытæй сысты сылгоймаджы бирæнысанон æмæ

иваг сурæт. Уый у бæллиц æмæ фидыцы идеал («дидинаджы тау», «цъæх уалдзæг», «цины зарæг»), бæркад, кад æмæ æфсармы бындур; «бахъуаджы бон кард» – нæлгоймаджы къухы, «царды дугъы» у йе ‘мдзу, йæ дзырды хъомысæй ахуыссы фыдæхы арт. (Нымаинаг сты, æмдзæвгæмæ йæ рæстæджы Джыккайты Шамил цы къухбакæнæнтæ ссардта, уыдон; зæгъæм, йæ фиппаинагтæ дыдзæхсæн ныхасы фæдыл: «Æз ...нуазæн дæн уæ къухы». «Афтæ ахъуыды кæнæн ис, зæгъгæ, ирон адæммæ нуазæн кад æмæ рады нысан у, – фыста Шамил. – Фæлæ йын ис æндæрхуызон бамбарæн дæр. Сылгоймагмæ нуазæны цæстæй чи кæсы, уый йæ æгад кæны. Сылгоймаг та хуыздæр ныхæсты аккаг у, æмæ сæ авторæн хъуыди ссарын» («Мах дуг», 1968, №1)).

Поэтессæ «нæлгоймагты генерацийæн» раргом кæны йæ «кæлæнты» сусæгдзинад дæр. Сылгоймаджы кæд цард йæ «уæззау къухæй» цæвы, уæддæр уый у уарзты равзæрæн, æнкъарæн-ты судзгæ цæхæр:

*Ды йæм æнусты тавдзынæ дæхи,
Дæуæн мæ хъарм тын никаæцы хур ратдзæн,
Æмæ гъе уый у а зæххыл мæ хин.*

(«Сылгоймаг»).

Хостыхъоты Зинайы 1960-æм азты сфæлдыстады иу ахсджиаг къабазы – уарзты темæйы – фæдыл ныхас мæ фæнды балхынцъ кæнын цыбыр хатдзæгæй. Æмткæй райсгæйæ, поэтессæйы лирикон субъектæн ис вазыгджын удиконд. Къæйных куыд у, афтæ зоны къæмдзæстыг кæнын дæр; йæ бæллицтæ куы сты хуымæтæг æмæ тæссонд, куы та – уæларвæмдых. Афтæ зыны, цыма Хостыхъоны сфæлдыстады куыдфæстагмæ æрыхъал вайы рагон ус-хуыцаутты культ. Мифоэпикон фæлгонц – авторы «æз» райсы алы хуызтæ: куы йæхиуыл бары сылгоймаг-пехуымпар æмæ царды фарны «дарæс», куы йæ уынæм уарзты бардуаг-кæлæнгæнæгæй, куы у удæгас æрдзы æппæтхъом ныфсхаст фæлдисонд. Æмæ алкæддæр – царддæттæг, цардаразæг, дуне тавы йæ зæрдæйы рухсæй.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

На равдысты – итайлаг нывгәнаг Эрнестина Галлинайы куыстытæ.

Уый райсы хуымәтәджы дойнаг дуртæ әмә сә йә зонды тых, йә уды рухс әмә йә кьухты фарнәй фестын кәны шедевртæ.

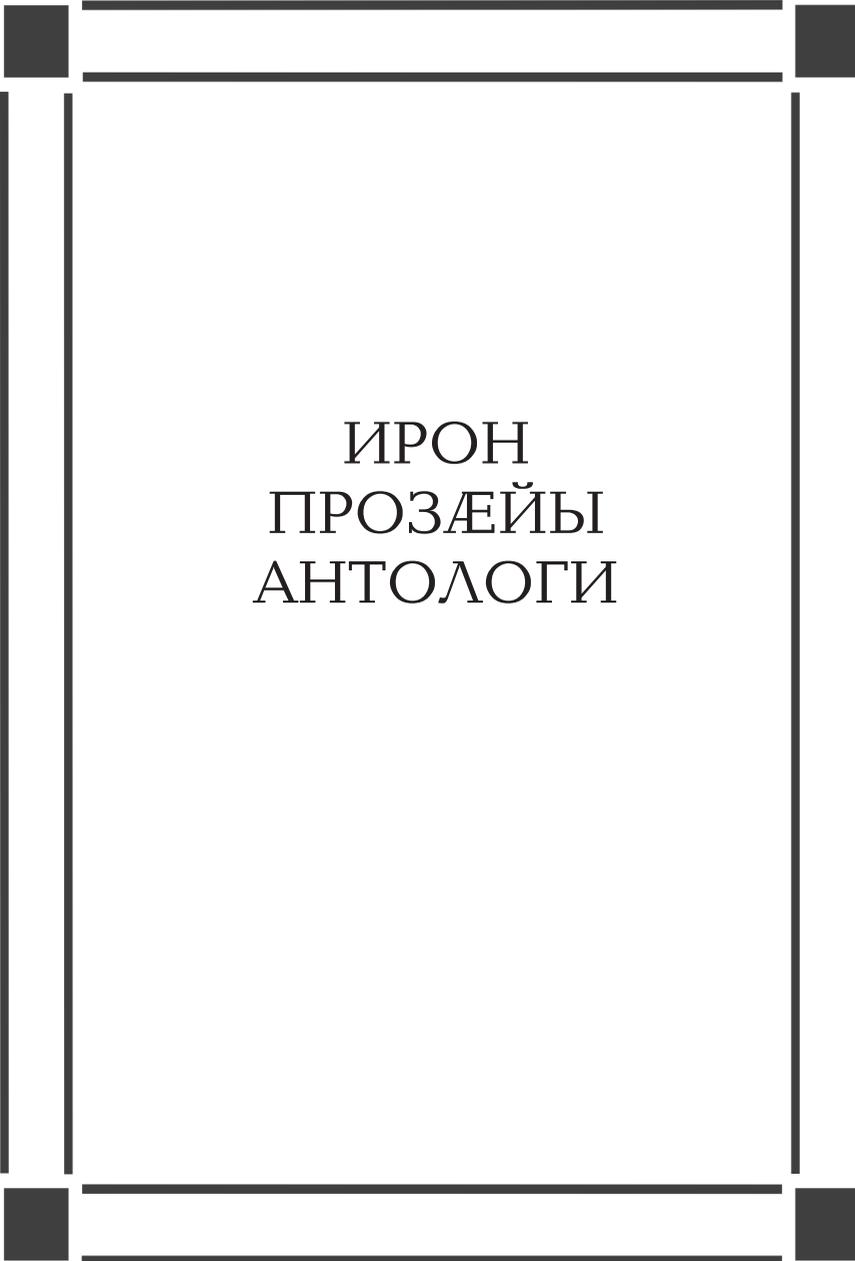

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

БЕКЪОЙТЫ ЕЛИОЗ

(1909–1970)

Кæд къорд уацмысы ныффыссы фыссæг, уæддæр ын дзы кæцыдæр йæ сæйраг чиныг сваййы, йæ номгæнæг. Ахæмæй Бекъойты Дауыты фырт Елиозæн басгуыхт йæ роман – эпопея «Фатимæ». Иу дæс æмæ йæ дыууиссæдз азы размæ бакастæн, æмæ уæдæй нырмæ мæ зæрдыл лæууы..

Елиоз райгуырд 1909 азы Хуссар Ирыстоны Джеры хъæуы. Каст фæци астæуккаг скъола, стæй педагогон институт Цхинвалы.

Куыста алыхуызон бынæтты – скъолайы ахуыргæнæгæй, бæрнон секретарæй раздæр журнал «Фидиуæджы», фæстæдæр та газет «Советон Ирыстон»-ы æмæ Фысджыты цæдисы. Уыд чингуыты рауагъдады директор, фæстагмæ та литературон консультант.

1941–1943 азты Елиоз уыд хæцæг æфсады, йæхи дзы æхсарджынай равдыста – саккаг ын кодтой хæрзиуджытæ, уыдонимæ Сырх Стъалыйы орден.

Бекъойы-фырт сфæлдыстадон куыстмæ бавнæлдта ссæдзæдзæдзæй. Кæрæдзи фæдыл мыхуыры цыдысты йæ уацмысты æмбырдгæндтæ хицæн чингуытæй – «Амондджын сабитæ», «Радзырдтæ», «Фатимæ», «Цæугæ хæзна», роман «Хъуыдыты базыртыл».

Елиоз йæ цардæй ахицæн 1970 азы.

МАДЫ ЦÆССЫГТÆ

Радзырд

Цыбыртæгондæй

Æмбырды бира фæдзырдтой мæн тыххæй. Æппæлыдысты мæ, хорз, дам, ахуыр кæны, йæхи, дам, хорз дары. Суанг ма мæ бафæзминаг скъоладзау дæр рахуыдтой. Уымæй дæр не скъолайы директоры раз.

Уый йæ халас сæрмæ быцæу сæвæрдта йæ тыхджын ар-мытгæпæнтæ, цыма йæ хуыссæг æрцахста, уыйау æрцъынд кодта стыр цæстытæ æмæ лæмбынæг хъуыста ныхасгæнджытæм. Мæнæн мæ зæрдыл æрбалæууыд, иу хатт историйæ мæ урок куы нæ зыдтон, æмæ мын æвзæр бæрæггæнæн куы нывæрдта, уыцы хабар æмæ ма цы акодтаин, уый нал ахста мæ сæр.

Æвæдза, уыцы бон канд истори нæ, фæлæ иннæ уроктæ дæр нæ сахуыр кодтон. Рагацау æй зыдтон, ахуыргæнджытæй мæ чифæнды бафарстаид – æвзæр бæрæггæнæн цæттæ уыди. Мæ уавæргты æндæр исчи бахауди, зæгъгæ, уæд ма, чи зоны, скъолама дæр не ‘рцыдаид уыцы бон. Фæлæ æз æрцыдтæн. Афтæ хъуыды кодтон, зæгъын, ахуыргæнджытæн рагацау радзурдзынæн, цы бæллæх мыл сæмбæлди, уроктæ сахуыргæнæн мын цæй тыххæй нæ уыдис, уый. Дзырд сын ратдзынæн, афтæ кæй никуыуал бакæндзынæн.

Гъе, фæлæ скъолама ‘рцæугæйæ, мæ зæрдыл æрбалæууыди, ме ‘мбал Дудар иу бон æртæ æвзæр бæрæггæнæны куыд райста, уый æмæ ахуыргæнджытæн мæ хабар ракаенын нал бауæндыдтæн. Æмæ уый та уыди афтæ: Дудар иу хатт уырыссаг æвзæджы ахуыргæнæгæн загъта, дысон, дам, мæ мад фæрынчын ис, бахъуыд мæ дохтырма цæуын, стæй йæ рынчындонма куы ‘рвыстой, уæд та йемæ ацыдтæн... Гъе, æмæ мын уый тыххæй мæ уроктæ сахуыр кæнын нал бантыст.

– Дæхи фæндиаг сæнæниз уæд дæ мад, фæлæ, уроктæ кæй нæ сахуыр кодтай, уый тыххæй уал дын æвæрын æвзæр бæрæггæнæн, – загъта ахуыргæнæг æмæ йæ куыст дарддæр кодта. Уый фæстæ ма йын ноджы афтæ бакодтой географийы æмæ математикæйы ахуыргæнджытæ дæр. Не ‘ппæтмæ дæр раст нæ фæкасти уыцы хъуыддаг, фæлæ цы нæ бон уыди. Гъе, æмæ ныр æз дæр нал бауæндыдтæн мæ тыхст сæргом кæнын.

Фыццаг урочы мæ нæ бафарстой. Дыккагæй дæр аирвæзтæн. Фæныфсджын дæн, зæгъын, кæд мæ иннæтæ дæр не ‘рхъуыды кæниккой. Æмæ нырæй фæстæмæ цыфæнды бæллæх æрцæуа, уæддæр мæ уроктæ æнæ сахуыр кæнгæйæ никуыуал ныууаддзынæн.

Фæстаг урок нын уыди истори. Æрбацыди нæ директор-ахуыргæнæг – Инал Хасаны фырт. Салам ын радтам. Уый йæ цæст ахаста къласыл, æркасти журналмæ, стæй ныккомкоммæ мæнмæ. Уазал тæгтæ азгъордтой мæ буарыл, партæйы бын куы амбæхстаин, уый мæ бафæндыди.

– Загъ-ма, Гаги, абонмæ уын цы лæвæрд уыди? – афарста мæ. Æз фестадтæн æмæ йын загътон, уыцы бонмæ нын цы урок лæвæрд уыди историйæ, уый. Æнцонæй сулæфыдтæн, загъын, ууыл ахицæн уыдзæни хъуыддаг.

– Иттæг хорз, Гаги, иттæг хорз, – раппæлыд мæ ахуыргæнæг. Стæй мын загъта, цæмæй урок æнæхъæнæй радзурон. Цы хъуамæ радзырдтаин, урокæй мæ зæрдыл ницы бадардтон йæ номæй дарддæр. Мæ сæр ныллæг æруагътон æмæ лæууын æнæдзургæйæ.

– Дæумæ хъусæм, – сдзырдта ахуыргæнæг. Фæлæ æз ницы зыдтон æмæ ницы дзырдтон, æрмæст тарст цæстæнгасæй кастæн мæ къæхты бынмæ. Инал Хасаны фырт бамбæрста хъуыддаг.

– Сбад, мæ хур, дзæгъæлы лæууынæн æвгъау дæ, – фæлмæн хъæлæсæй загъта уый. – Нæ мæ фæнды, фæлæ æгъдау куыд домы, афтæ уал дын æвæрын «2», стæй, дæ уроктæ куы сахуыр кæнай, уæд та аныхас кæндзыстæм.

Ме ‘мбал ахуырдаутæ ныхъхъус сты. Дисгæнгæ кастысты куы мæнмæ, куы Инал Хасаны фыртмæ. Фæлæ мæн æмæ мæ мадыл цы æнамонд хабар æрцыд, уый нæ зыдтой нæдæр ме ‘мбæлттæ, нæдæр нæ директор. Уый сабыр уайдзæф афтæ анæрыди æгуыппæг къласы, æмæ ма абон дæр мæ хъустæй нæ хицæн кæны.

Гъе, æмæ мæ ныр æгæр куы стыдтой уый раз, уæд мæм мæ зæрдæ афтæ сдзырдта, цыма ныртæккæ сыстдзæн æмæ æмбырдæн радзурдзæн уыцы хабар. Æмæ æцæг дзырды бар ракуырда сæрдарæй.

– Æз бирæ нæ дзурын, – загъта уый. – Мæнмæ гæсгæ, Гаги у фæскомцæдисмæ райсыны аккаг æмæ йæ райсын хъæуы.

Æмæ сæрдар хъæлæсмæ куы ‘рæвæрдта мæн фæскомцæдисмæ райсыны тыххæй фæндон, уæд ма нæ директор йæхæдæг дæр схæцыди йæ къухыл.

Уыцы бон мæнæн уыди дывæр цины бон: фыццаг уый, æмæ мæ бæллиц сæххæст и – сдæн фæскомцæдисон, иннæмæй та мæ цыппæрдæс азы мæхи фесты.

Æмбырд куы фæцис, уæд мын арфæтæ кодтой ме ‘мбæлттæ, фæскомцæдисмæ мæ чи райста, уыдон.

– Фæскомцæдисон кæй сдæ, уый уæлдай ма дын арфæ кæнын, абон дыл цыппæрдæс азы кæй сæххæст ис, уый сæраппонд, – мæ къух мын зæрдиагæй балхъывта Дудар. – Æцæг хонынвæнд нæ кæныс, фæлæ нæхæдæг фæзындзыстæм уæ хæдзармæ.

– Афтæ, афтæ, Гаги, æнæмæнг уæм бауайдзыстæм, – æмдзыхæй загътой ноджы цалдæр лæппуйы.

– Дудар нæ куыд фæхуыдта, фынддæс азы йыл куы сæххæст, уæд, уый ма хъуыды кæныс? – загъта лæппутæй чидæр.

«Федтон æй, уыдтæн дзы, – мæхинымæр ахъуыды кодтон æз. – Федтон æй! Куыд амонджын у Дудар! Уыцы изæр Дудар æрхуыдта йе ‘мбæлтты. Цас фæхъазыдыстæм, цас фæзарыдыстæм! Цына хиирхæфсæнтæ нын æрымысыдысты Дудар æмæ йæ фыд! Раст цыма не ‘мгар уыди, уыйау немæ кафыди, зарыди уыцы ацæргæ лæг. Нæ зæрдæмæ уæлдай тынгдæр та фæцыди, Дудар æмæ йæ фыд иумæ куыд зарыдысты, уый. Сæ иуæй иннæ хъæлæсджындæр, сæ иуæй иннæ арахстджындæр. Хъусынтылиу сæм фестæм. Фыд æмæ фырт нæ, фæлæ цыма дыууæ уарзон æфсымæр сты. Куыд бахæлæг кодтон уæд Дудармæ!»

Ныр мæм ме ‘мбæлттæ уыцы хъазæн дзырдæппарæнтæ куы кодтой, уæд та æваст адæнгæл мæ зæрдæ. Мæлдзгуыты губаккау та сызмæлыдысты мæ сæрымагъзы, рæстæгмæ цы æнкъард хъуыдытæ айрох кодтон, уыдон. Цæмæй ме ‘мбæлттæ мацы бафиппайдаиккой, ма фенкъард уыдаиккой, уый тыххæй мæхи фæхибар кодтон æмæ иунæгæй ацыдтæн хæдзармæ. Æвæдза, хæдзармæ нæ ацыдтæн: кæмæ дзы тындзыдтон? Гыцци уыцы афон куысты ваййы æмæ мын æндæр та уæвгæ ничи ис.

Цыдтæн, цыма мæ цæстытæ баст уыдысты, афтæмæй, зæрдаивæй. Уынджы цы бирæ адæм змæлыдысты сæ хъуыддæгты фæдыл, уыдонæй-иу кæуыл мæхи акъуырдатон, кæмæн йæ къыхыл фæлаууыдтæн. Дзæвгар мæ фæци «цæстуарзон» æлгыстытæ, рæхойгæ уайдзæфтæ, фæлæ мæм уыдон дæр нал бахъардтой. Æппынфæстаг бафтыдтæн паркмæ. Исдуг фæбадтæн цады был. Кастæн, бæлæгътыл чи ленк кодта, уыцы мæхи карæн лæппутæ æмæ чызджыты хъæлдзæг цæсгæмттæм, хъуыстон сæ цъæхснаг хъæлæсты худтмæ. Мæ маст фылдæр йеддæмæ къаддæр нæ кодта, æмæ та мæхи райстон уырдыгæй дæр.

Афтæ мæм касти, цыма уыцы бон æрдз дæр, мæ зæрдæйау, уыди æнкъард, æрхæндæг. Цыма зæрин хуры зынг цæст дæр фæтарбындæр, раздæрау парахатæй нал рухс кæны бæстæ.

Уыцы бон мæ мад афонæй раздæр æрбацыди куыстæй. Цалынмæ мыл æстдæс азы сæххæст уа, цалынмæ астауккаг скъола каст фæуон, уæдмæ нал бæрæг кæндзыстæм мæ райгуырæн бон, зæгъгæ, уый тыххæй раджы бадзырдтам æз æмæ гыцци.

Уый мын нә разы кодта, фәндыди йә ме ‘мбәлтәм фәдзурын, фәлә әз мәхи фәнд атардтон, не сказы дән, уымән әмә уын нырма бәлвырдәй кәй нә радзырдтон, уыцы әнамонд хабар ныл әрцыди мә райгуырән бон, фарон, әртындәс азы мыл куы сәххәст и, раст уыцы бон. Әмә мәм цәйдәр тыххәй мә зәрдә афтә дзырдта, цыма мә райгуырән бонь аххосәй афтә рауади хъуыддаг.

Гье, әмә ныр, уынгты бирә фәлекка кәныны фәстә, нә хәдзармә куы ‘рцыдтән, уәд кьәсәрыл сагьдау аздадтән: фәтарстән, зәгьын, кәд гыцци рынчын фәци әмә раджы уымән ныууагьта йә куыст. Ноджы йә цәсгом кәуынхуыз кәй уыди, тынгдәр та мә уый фәтыхсын кодта.

– Мидәмә рахиз, кьәсәрыл цы сләууыдтә? – уайдзәфгәнәгау мын загьта гыцци. Әз бацыдтән хәдзармә. Мә чингуытә сә бынаты куы сәвәрдтон, уәд мә афарста:

– Цәмән әрәгмә әрбацыдтә?

– Әмбырд нын уыди, гыцци. Фәскомцәдисмә мә айстой, – дзуап радтон әз. Мад әнәдзургәйә әрбацыди мә размә, йә хьәбысы мә атыхта, мә уадулән мын апьа кодта, стәй та сдзырдта:

– Тынг әхсызгон мын у, мә хьәбул! Фәлә әмбырд раджы фәци, әмә уәдәй нырма кәмдәр кәй хьеллау кодтай, уый та мын хьыг у. Де ‘мбәлтә ам уыдысты чысыл раздәр. Бакәс-ма, цы ләвәрттә дын әрбахастой. Әмә ды та кәмдәр бадтә.

Әз әрмәст уәд бакастән стьолырдәм. Уыди йыл цалдәр чиньджы, уәды онг, уынгәдәр кәй никуыма фәкодтон, ахәм чингуытә. Уыди дзы фәскомцәдисы уәнгон билеты цьар мыдхуыз сәракәй, сыгьзәрин дамгьәтәй йыл фыст уыди: «ВЛКСМ». Ноджы ма дзы уыди хәдтәхәджы модель. Әз афтә фенхәлдтон, нә кьласы ахуырдазутә горәты сывәлләтты арәзт дзаумәтты равдыстмә цы хәдтәхәг сарәзтой, уый у. Бауадтән әм, бәстон әм әркәстытә кодтон. Хуызәй уыди уый халдих. Әз әваст амәсты дән, зәгьын, цәмән әй әрбахастой. Ногәй та йәм куы ‘ркастән, уәд ын йә базырыл бынәй фәдтон аив дамгьәтәй фыст:

«Мәймә стәхынмә, космонавт суәвынмә чи бәллы, уыцы зынаргь әмбал әмә хорз ахуырдазу Хацьыкты Гагийән йә райгуырды цыппәрдәс азы бон ацы чысыл ләвар йә хәлар әмбәлтты – әвдәм кьласы ахуырдазуы номәй», зәгьгә, куы бакастән, уәд мә зәрдә ныррухс.

– Иу чысыл дæм банхъæлмæ кастысты, стæй ацыдысты, – загъта та мад æмæ мæм радта цалдæр тель. Уыдон иууылдæр æрвыст уыдысты мæ номыл. Сæ иу сæрвыста мæ фыды хæлар Аслæнбег Мæскуыйæ, иннæ та – Олег Тбилисæй. Уымæ раздæр сыхæгтæ уыдыстæм. Стæй йæ фыд Тбилисмæ куы ацыд кусынмæ, уæд йæ бинонты дæр уырдаем акодта æмæ ныр Олег уым ахуыр кæны. Æртыккаг тел сæрвыста нæ раздæры ахуыргæнæг Зинаидæ Алексейы чызджы фырт Мишæ. Уый дæр раздæр махимæ ахуыр кодта. Хæлæрттæ уыдыстæм. Фæлæ сæ сæ фыд куы ныууагъта, уæд Мишæ æмæ йæ мад ацыдысты æндæр горæтмæ. Уыцы тел мын уæлдай тынгдæр бацагайдта мæ зæрдæ: «...Хъуамæ ахуыр кæнæм, рæзæм нæ мадæлты фæндиаг æмæ не знæгтæ та фæсмон куыд кæной, афтæ», – фыста Мишæ.

«Зна!» – цыргъ судзинау мæ зæрдæйы асагъди уыцы дзырд. Хъуырма схæццæ ис масты дзæкъул, æддæмæ ратонинмæ йæ бирæ нал хъуыди. Цæссыгтæ ныссæх-сæхы æввонгæй лæууыдысты, фæлæ сæ тыхамæлттæй урæдтон. Æмæ, чи зоны, æргом не скуыдтаин, фæлæ мын мæ мад куы загъта, кæсыс, мæ хъæбул, æцæгæлон адæм дын арфæ кæнынц, фæлæ дын нæхион телæй дæр дæ ном не ссардта, загъгæ, уæд фæкъæртт ис мæ кæуындзæг. Суадæттæ фестадысты мæ цæсты бынтæ. Зæрдыл æрбалæууыдысты мæ чысыл царды бирæ нывтæ. Æрымысыдтæн, мæ фыд мæ куыд бирæ уарзта, стæй йæ æз дæр куыд бирæ уарзтон, уый. Афтæ мæм касти, цыма мæнæй хуыздæр фыд никæмæн уыдис. Æмæ йæ иу хатт ахуырма куы арвыстой Мæскуымæ, уæд мæм афтæ фæзынд, цыма нæ райдзаст уæттæ сфыдхуызсты, цыма бынтон афтидæй аздадысты. Тынг æй мысыдыстæм æз æмæ гыцци, æнкъард кодтам æнæ уый. Æвæццæгæн, йæхæдæг дæр ахæм уавæры уыди æмæ нæм уымæн арæх фыста. Фыстæджытæ алы хатт дæр æрвыста мæ номыл. Хæдзары, дам, лæджы номыл уый ныууагътон. Уæд æз кæсын нæма зыдтон æмæ-иу мын мæ мад йæ алы фыстæг дæр бакасти дыууæ-æртæ хатты. Цас циндзинад мын хастой уыцы фыстæджытæ! Афтæ мæм-иу касти, цыма йæхæдæг ныхас кæны мæмæ.

Иу изæр та нæ кæрты æрбалæууыд постхæссæг Хъазыбег, урсбоцъо, къаннаггомау, хъæлдзæг лæг, сæрдæй-зымæгæй кай дары, уыцы цухъхъа, уæлдзарм худ æмæ цырыхъхъыты, йе стыр сæрак хызын йæ уæхсчытыл ауыгъд, афтæмæй. Дуар æрбахоста лæдзæджы бырынкъæй.

– Хацъыкты Сосланы фырт Гаги ам цæры? – йæ мидбыл хинæйдзаг худт кæнгæйæ, бафарста.

– Æгас нæм фæцæуай, нæ циндзинæдты фидиуæг, – постхæссæджы размæ рауайгæйæ, загъта мæ мад æмæ йæ хæдзармæ æрбахуыдта.

– Кæм ис, лæппу, Сосланы фырт Гаги? – худæндзастæй мæ афарста Хъазыбег æмæ мын цæстæнгасæй ацамыдта йе стыр хызынмæ.

– Æз дæн Сосланы фырт дæр æмæ Гаги дæр, – постхæссæг хъазгæ кæй кæны, уый бамбаргæйæ, дзуапп радтон æз.

– Рахæсс дæ паспорт, æмбал Гаги Сосланы фырт, стæй мæнæ уым дæ къух бафысс æмæ дын æхца радтон, – тумантæ нымайгæйæ мын загъта хъæлдзæгзæрдæ постхæссæг æмæ гыццийæн цыдæр ацамыдта йæ цæсты зулæй.

Цы мæ домдта Хъазыбег, уый æз, кæй зæгъын æй хъæуы, нæ бамбарстон. Раст зæгъын хъæуы, фæтарстæн, æхцатæ фæстæмæ куы ахæсса, уымæй.

– Цæй, хорз, Гаги Сосланы фырт, ацы хатт дын хатыр уæд, – загъта та, стæй æхцатæ гыццимæ радта æмæ ацыди.

Уыцы сæрд мæ фыд нæхимæ не ‘рцыди, кæдæмдæр, дам, æй практикæйы арвыстой. Æрæввахс фæззæг. Мæ мад мæ цæттæ кæнын байдыдта фыццаг къласмæ.

Ахуыр райдайынмæ ма дыууæ боны куы хъуыди, уæд нæ хæдзары æрбалæууыд мæ фыд. Схаста мын скъоладзауы дарæс, дзыхъхъынног хызын, чингуытæ, тетрадтæ... фыццаг бон мæ скъоламæ дæр йæхæдæг акодта.

Аивгъуыдта ма ноджы дыууæ азы. Мæ фыд фæци йæ ахуыр æмæ кусын райдыдта. Фæскуыст æмæ улæфты бонты мæ фыдимæ арæх цыдыстæм Леуахимæ. Ахуыр мæ кодта ленк кæнын, куы та-иу парчы ирхæфстам нæхи. Кæм уыди мæнæй амондджындæр уыцы рæстæджы!

* * *

Иу изæр мæ фыд æрæгмæ цыди куыстæй. Дис кодтон, гыцци ацы хатт уымæ куынæ банхъæлмæ касти, афтæмæй æхсæвæр куы ‘рæвæрдта, уæд. «Уый æрæгмæ æрцæудзæн, æвæццæгæн сын æмбырд ис», – мæ фарстæн дзуапп радта гыцци. Æз уайтагъд бафиппайдтон, йæ цæсгом куыд асырхи, куыд фенкъардис, уый, фæлæ цы хабар у, уымæй йæ нæ бафарстон... Схуыссыдтæн, фæлæ æххæст нæма бафынæй дæн, афтæ æрбацыди мæ фыд.

– Цæмæн æрæгмæ цыдтæ? – афарста йæ мад.
 – Æмбырд нын уыди, – цыбыр дзуапп радта фыд.
 – Æмæ цавæрдæр бурдзалыг сылгоймæгтимæ киномæ куы бацыдтæ, мæхи цæстæй уæ куы федтон, уæд мæ цæмæн сайыс?! – фæхъæр кодта гыцци.

– Æмæ, фæдагурæгау, мæ фæдыл цы зилыс? Цæмæн мын бæрæг кæныс мæ алы къæхдзæф? Науæд, кæимæ ацыдтæн, уый уал базон, загъд кæнынæн дын нæ байрæджы уыдзæн. Ме ‘мхæрæфыртимæ ацыдтæн киномæ, уым диссагæй цы федтай?

Æз бафынæй дæн æмæ, мæ мад æмæ мæ фыды фыццаг хъау-гъа цæуыл ахицæн, уый нал базыдтон.

Рацыди ма цалдæр боны, æмæ иу изæр мæ фыдимæ нæ хæдзармæ æрбацыди уыцы бурдзалыг сылгоймаг. Мæ мад æм цы цæстæнгасæй ракастайд, уый, мæнмæ гæсгæ, зын бамбарæн нæу. Фæлæ Зинæ (афтæ хуынди уыцы сылгоймаджы ном) йæ цæст тъæбæртт дæр нæ фæкодта. Бацыди мæ мадмæ, йæ къух ын райста, стæй йе ‘фцæджы ныттыхсти, йæ уадултæн ын зæрдиг пъатæ ныккодта. Уый фæстæ фездæхти мæ фыдырдæм æмæ йыл йæ къухтæ стылдта:

– Æмхæрæфырттæ дзы ахæм куы нæ уа! Æвæццагæн ды ферох кодтай, æмхæрæфырттæ хотæ æмæ æфсымæртыл нымад кæй цæуынц, уый. Ныр дыууæ къуырийæ фылдæр цæрын уæ горæты, мæ чынды, æмæ дæ лæгмæ цалынмæ мæхæдæг фæкъæйных дæн, уæдмæ йæ хъуыдыйы кæрон дæр нæ уыди, кæимæ цæры, уый мын фенын кæнын. Уæдæй фæстæмæ æрвыл-бон дæр махмæ цыди Зинæ. Тынг схæлар сты мæ мадимæ, суанг ма сæ къамтæ дæр систой иумæ æмæ йæ гыцци рæсугъд фалгæты æрцауыгъта тæккæ зынгæдæр ран.

Стæй Зинæйæн йæ уæфты рæстæг куы фæцис æмæ сæхимæ куы ацыди, уæд та нæм æрвыл къуыри фыстæджытæ æрвыста. Зинæйы ацыдæй иу цалдæр мæйы фæстæ мæ фыдæн дæр радтой уæфт æмæ ацыд, йе ‘мхæрæфырт кæм царди, уыцы горæтмæ. Æнхъæлмæ кастыстæм йе ‘рцыдмæ, фæлæ уый бæсты æрбарвыста куырдиат куыстæй йæ суæгъд кæныны тыххæй, гыццимæ та фыстæг сæрвыста, зæгъгæ, мын ам тынг хорз куыст дæттынц æмæ, æвæццагæн, ам баззайдзынæн. Фæлæ ды уым бацархай, цæмæй мæ тагъдæр суæгъд кæной куыстæй. Ам куы ‘рбынæттон он, уæд сыхæм дæр ракæндзынæн æмæ царды дзæбæхæй цæрдзыстæм... Æмæ нæм афтæ канд уыцы хатт нæ фыста, иу-дыууæ хатты нын

сæрвыста æхца дæр, æрмæст иу-хаттау мæ номыл нæ, фæлæ гыццийы номыл.

Фæлæ рæстæг куыд ивгъуыдта, афтæ нæм фыссын байдыдта стæмай-стæмдæр хатт, æмæ нæ, бонифæстагмæ, бынтондæр ферох кодта. Фысгæ ма, æвæдза, иу хатт ныккодта, фæлæ уый тыххæй фæстæдæр. Гыцци ма йæм бæргæ фыста, фæлæ дзуапп нал иста йæ бирæ фыстæджытæн, æмæ уæд уый дæр ныхъхъус.

Цыдæр дам-думтæ кæнын райдыдтой сыхы устытæ, цæйдæр тыххæй æлгыстой Зинæйы, замманай хæлар бинонты цард, дам, халы. Уыцы хабар гыццийы хъусты дæр бацагътой, фæлæ уый нæ бауырныдтой дам-думтæ... «Мæхи Сосланы хорз зонын. Уый ахæм æнæгъдау митæ нæ бакæндзæн, – дзырдта-иу мæ мад. – Æвæццæгæн æй не ‘вдæлы æмæ уымæн нæ фыссы».

Иу хатт мæ мадмæ чидæр бауади йæ куыстмæ æмæ йын фехъусын кодта, Сослан æрцыди, зæгъгæ.

– Æз куы дзырдтон, дзæгъæлы дам-думтæ кæнынц нæ сыхы дзæгъæлдзых устытæ, зæгъгæ. Йæ бинонтыл йæ къух чи сиса, уыдонæй нæу мæхи Сослан, – ныццин кодта гыцци æмæ хæдзармæ згъорыныл фæци. Фæлæ хæдзары мæн иунæгæй куы федта, уæд сагъдау аздади, йæ къухы цыдæр тыхтæттæ, афтæмай.

– Сослан кæдæм ацыди, Гаги? – афарста ма гыцци æмæ цыма хъуыддаг мæн аххосæй афтæ рауади, ахæм уайдзæфы цæстæнгасæй мæм æрбакасти.

– Æмæ кæм ис? – цингæнгæ йæ афарстон æз. Раст уыцы рæстæджы чидæр дуар æрбахоста. Æз разгъордтон, дуар бакодтон æмæ фæсдуар амбæхстæн, цæмай, баба куы ‘рбахиза къæсарæй, уæд йæ размæ рагæпп кæнон æнæнхъæлæджы, раздæр-иу куыд кодтон, афтæ. Фæлæ мæ фыды бæсты æрбахызти гыццийы хæлар сылгоймаг æмæ хъæлдзæгæй сдзырдта.

– Æз афтæ æнхъæлдтон, уæлибыхтæ цæттæ сты.

– Æвæццæгæн, æндæр искай федтай, Азау, æмæ дæм Сосланы хуызæн фæзынди, – æнкъардæй йын дзуапп радта гыцци.

– Кæд æрра не сдæн, уæд уый Сослан уыди. Мæ къух мын райста, цыдæр тындзинаг хъуыддаджы фæдыл æруадтæн, зæгъгæ, мын загъта... Æвæццæгæн, искаимæ афæстиат, æмæ йæ тагъд ардæм хъæуы, фæлæ истытæ ацæттæ кæн...

Æнхъæлмæ кастыстæм суанг æмбисæхсæвмæ, стæй схуыссыдыстæм, фæлæ нæ цæстытыл хуыссæг не ‘рхæцыди.

Нæ нæм æрбацыди дыккаг бон дæр. Фæстæдæр гыццийæн чидæр радзырдта, зæгъгæ, æхсæвиуат кодта уазæгдоны æмæ дыккаг бон фæстæмæ афардæг.

Цыдысты бонтæ, ивгъуыдтой къуыритæ. Мах раздæрау фыстам фыстæджытæ куы хицæнтæй, куы та иумæ. Фæлæ нын дзуаппдæттæг нал уыд.

Фæци ахуыры аз. Скъолайы мын радтой грамотæ, хорз кæй ахуыр кодтон, уый тыххæй. Уыцы æхсызгон хабар куыннæ ныффыстаин мæ фыдмæ, фæлæ та уæддæр дзуапп нæ райстон.

Æнкъард кæнын байдыдтон. Тынг мæ фæндыди мæ фыды фенын (ныр æй цал азы нал федтон!). Ацæуæм, зæгъын, бабамæ, фенæм æй, – ныккъъæйных дæн гыццимæ. Уый йе стыр цæстытæ доны азылдта, афтæмæй мын загъта:

– Махæн ма фыд куы уайд, мæ хъæбул, уæд нæ бирæгъы зæнæджы уагъд нæ ныккодтаид. Дæуæн æй барæй нæ дзырдтон, дæ фыд йе ‘мхæрæфырт кæй хуыдта, уымæ, дам, æрæджы курорты кæй уыдысты иумæ, уый... Фæлæ ацу, мæ хъæбул, æмбал дын ссардзынæн. Ацу æмæ дæхи цæстæй фен, хъуыддаг куыд у, уый...

* * *

Хур аныгуылынмæ хъавыди, афтæ ныххæццæ стæм. Мæ мад мæ цы ацæргæ лæгимæ арвыста, уымæ иудзæвгар куы ауадыстæм райдзаст уынджы, уæд æрлаууыдыстæм æмæ мын загъта:

– Ды бæргæ æрбахæццæ дæ, мæ хур, фæлæ мæн нырма бирæ ауайын хъæуы. Бацу уартæ уыцы уæладзыг хæдзармæ, уым цæры Сослан. Дуар бахойдзынæ, æмæ... дæхæдæг зоныс, цы кæнын хъæуы, уый. Бахатыр кæн, мæ гыццыл хæлар, æз тагъд кæнын. Кæд мын рæстæг фæуа, уæд дæ абæрæг кæндзынæн, – æмæ ацыди.

Дуар мын бакодта иу ацæргæ лæг. Цымыдисæй мæм ныккасти:

– Чи дæ, мæ хур, æмæ кæй агурыс? – афарста мæ уый. Æз ын радзырдтон, чи дæн, стæй кæй агурын, уый. Уайтагъд алхынцъ сты фысымы æрфгуытæ. Йæ зæрдæ йын цыдæр фæцагайдта.

– Рахиз уал мидæмæ, мæ хур, стæй дын дæ фыды дæр фенын кæндзыстæм, – рæвдаугæ хъалæсы уагæй мын загъта уый æмæ мæ разæй фæцæуæг мидæмæ.

Хæдзары байæфтам иу сылгоймаг æмæ мæхи карæн лæппуйы.

– Ай Сосланы фырт Гаги у, – хæдзармæ бахизгæйæ, загъта лæг. Радыгай мын мæ къух райстой мад æмæ фырт.

– Уæ, йæ фыдтæ йын сынтытæ бахæрой ахæм фыдæн! Зæнæг арс дæр куы уарзы, уæд уымæн цæмæй зæрдæ ис, – хъарæггæнагау бакодта ус.

– Сослан махмæ царди, фæлæ фæстаг рæстæджы, æвæццæгæн, нæ цард йæ зæрдæмæ нал фæцыд, æмæ æндæр фатермæ аивта. Дæ фæллæд уал суадз, стæй дæ бахæццæ кæндзыстæм, – æвæццæгæн, цæмæй сылгоймаджы ныхас ма бамбæрстæин, уый тыххæй загъта фысым æмæ йæ цæсты зулæй цыдæр ацамыдта усæн.

– Гагийы йæ фыдмæ бахæццæ кæн, Инал, – æхсæвы уым нæ ныллæудзынæн, уый базонгæйæ, йæ фыртæн загъта мæ фысым, æмæ йын бæстон бамбарын кодта, мæ фыд кæм цæры, уый.

Уыцы хæдзары размæ куы бацыдыстæм, уæд Инал фæстæмæ аздæхти, æрмæст ма мæм дардæй æрбахъæр кодта, ма нæ ферох кæн, æрбауай та-иу нæм, зæгъгæ.

Рудзынг гом уыди æмæ мæм уырдыгæй хъуысти цавæрдæр сылгоймаджы ныхас:

– Ой, Сосик, цæй æдылы ныхæстæ фæкæныс иуæй-иу хатт! – стæй къæл-къæлгæнаг худт ныккодта.

«Æз мæ фыды фатер агурын, ам та цавæрдæр Сосик цæры йæ хъæргæнаг усимæ», – ахъуыды кодтон мæхинымæр æмæ хъуамæ раздæхтаин, фæлæ уыцы рæстæджы æваст фегом и дуар æмæ къæсарыл фæзынди Зина. Æз æй уайтагъд базыдтон.

– Чи дæ хъæуы, лæппу? – нæ мæ базыдта, афтæмæй мæ бафарста уый.

– Афтæ мын загътой, мæ фыд, дам, ам цæры, – сдзырдтон æз æмæ ферхæцыдтæн.

Уый мæм лыстæг ныккаст, стæй йæ ахуырст æрфгуытæ фындзы сæрмæ æрбассывта, йе стыр æфсарыл фæзынд, йæ дæндагтæ кæрæдзимæ куыд ныхъывта, уый, æмæ мидæмæ, хæдзармæ бараст, дуар гомæй ныууагъта, афтæмæй. Цæугæ-цæуын мæм æнæбары райхъуыст йæ ныхас, мидæмæ рацу, зæгъгæ. Бæргæ мæ зæрдæ рацæйтыдта фыр мæстæй, фæлæ мидæмæ бахызтæн Зинайы фæдыл. Уынын: мæ фыд æмæ иу мæн карæн лæппу хъазынц шахмæттæй. Лæппуйы, æвæдза, зыдтон, йæ мадимæ

наем иу хатт уыди – Аслан. Мæн куы федта, уæд мæ уый дæр базыдта, йæ мидбылты мæм æнахуыр худт бакодта, фæлæ мæм дзургæ дæр ницы скодта æмæ йæ бынатæй дæр нæ феккуырсти. Мæ фыд уæззаугай сыстади, мæ размæ рацъд æмæ мын мæ къух райста, стæй комкоммæ ныккасти мæ цæстытæм, цыма уый æцæг æз кæй дæн, ууыл дызæрдыг кодта.

– Гаги! – æппынфæстаг сдзырдта мæ фыд хæрз ныллæг хъæлæсæй, цыма уыцы дзырд Аслан æмæ йæ мад куы фехъусой, уымæй тарсти. – Цы хур, цы къæвда дæ æрхаста? Куыдтæ цæрыс?

– Мæ мад мæ дæумæ рарвыста...

– Æхцамæ, нæ? Нæй мæнмæ уæлдай æхцатæ!

Ноджы ма мын, чи зоны, бирæ уайдзæфтæ фæкодтаид мæ фыд, фæлæ йæм уыцы рæстæджы Аслан сдзырдта:

– Папæ, рацу æмæ нæ хъазт кæронмæ ахæццæ кæнæм.

Æз ныццин кодтон, зæгъын, Асланы фыд ам ис, сæ хæдзары, уæртæ иннæ уаты. Ныртæккæ рацæудзæн уырдыгæй, сбæддзæн йæ фырты цур æмæ хъаздысты шахмæттæй. Æз та мæхи папæимæ ацæудзынæн йæ фатермæ...

– Ныртæккæ, мæ цæугæ хох, ныртæккæ. Мæнæ уал ацы æвзарæн зонд бацамонон, – мæнмæ амонгæйæ, дзуапп радта уый, стæй та ме ‘рдæм фæзылди.

– Бамбæрстай, æнæсмудæн? Де ‘дылы мадæн дæр зæгъ, цыфæнды хин митæ куы мысат, уæддæр мæнæй капекк нæ атондзыстут... Мæн дæр цæрын хъæуы. Бинонты хицау дæн...

Æз мæ мидбынаты лæугæйæ баззадтæн. Аныгъуылдтæн æнкъард хъуыдыты... «Цæугæ хох!» Мæн дæр афтæ хуыдта раздæр. Ныр та Аслан сси йæ «цæугæ хох». Æниу цæй хох у Аслан? Мæллæг карчы цъиуы хуызæн, цыма хор-донæй нæ цæры, уыйау бахус, йæ фæрсты рухс кæсы. Бафу йыл кодтон, зæгъгæ, уæд афæлдæхдзæн, æмæ мын уый дæр «хох»!

Мæ фыд та æрбадти йæ «цæугæ хохы» цур æмæ та райдыдтой хъазын. Зинæ йæхи æруагъта диваныл, бацъынд кодта йæ къуырф цæстытæ æмæ фынаы æфсон скодта. Æз раздæрау лæууыдтæн уаты астæу æмæ хъуыды кодтон, цы бакæнон, ууыл.

– Цæй-ма, уым лæугæйæ цы баззадтæ, лæппу, æви кауы мих аныхъуырдайтæй?! – йæ хъазын фæуадзгæйæ мæм æрбадзырдта мæ фыд. Уыцы ныхас мын мæ зæрдæ афтæ ныццавта, раст мын цыма исчи мæ фарс хъамайæ барæхуыста. Æз, мæ худ мæ сæрыл

акодтон, фәләбурдтон, мемә цы чысыл чумәдан әрхастон, уымә әмә уынгмә разгьордтон. Фәйнардәм аракәс-бакәс кодтон, зәрдәаивәй ацагуырдатон, Иналтә кәцырдыгәй цәрынц, уый әмә йә куы нә уал әрымысыдтән, уәд мә фәндаг акодтон уынджы иннә кәроны ‘рдәм. Фәлә хәрз чысыл куы ауадтән, уәд мә чидәр әрбайяфта әмә мын мә цонгмә февнәлдта:

– Кәдәм цәуыс, Гаги? – афарста мә Инал. Әвәццәгән әй зыдта, хьуыдаг афтә кәй рауайдзән, уый әмә мә кәцәйдәр хьахьхәдта.

– Автобусты станцәмә. Райсом нәхимә хьуамә ацәуон, – дзуап радтон Иналән.

Уый мын мә чумәдан айста, стәй загьта:

– Фыццаг уый, әмә автобустәм уыцырдаем цәуын нә хьәуы, фәлә дәлә уыцырдаем. Дыккаг та уый, әмә уым ныртәккә ничи ис, ацафон әхгәд вәййы. Цәуәм уал нәхимә. Ахсәв дә фәллад суадз, стәй райсом раджы иумә бацәудзыстәм автостанцәмә.

Әхсәв-бонмә рафт-бафт кодтон мә хуыссәны. Әрмәст, бонырдаем куыд афынай дән, уый мәхәдәг дәр нә базыдтон. Райхьал дән, мә фысымты ләджы ныхас мә хьустыл куы ауадис, уәд:

– Абонмә дзы нәй билеттә, фәлә йын райсоммә балхәдтон, – дзырдта уый кәмәндәр.

Аходәны фәстә мә Инал паркмә ахуыдта әмә уырдыгәй та доны станцәмә. Мә зәрдәмә тынг фәцыди ам: цас фәсивәд дзы уыди! Дзәвгар дзы уыд ас адәм дәр. Сә иутә бәләгьыл ленк кодтой, иннәтә сәхи надтой уәрәх цады, әртыккәгтә та бәрзондәй гәпп кодтой цадмә. Чи хурмә хуыссыди, йә сәр истәмәй әрәмбәрзгәйә, чи та тезгьо кодта цады былтыл. Адәм әрвыстой хьәлдзәгәй сә рәстәг. Мәнәй дәр исдугмә айрох ме стыр маст.

Иналимә иу ран әрбынат кодтам әмә нә дарәс ласын куы райдыдтам, уәд Инал цады былмә фемдзасты. Фәуагьта йә дарәс ласын әмә аххосджыны хьәләсы уагәй сдзырдта:

– Ма ралас, Гаги. Нә мә фәнды ацы чьизи доны найын. Цом Теркмә фәлтау. Хәрз әввахс у.

Тынг бадис кодтон мәхинымәры, зәгьын, райсомәй нырма мын ацы цадәй куы әппәлыди, уәд ныр цы кодта? Уыцы

рæстæджы æз дæр фæзылдтæн, Инал кæдæм касти, уыцырдæм æмæ уынын: махæй цалдæр санчъехы æддæдæр бадынц Зинæ, Аслан æмæ мæ фыд, цæуылдæр зæрдиагæй худынц.

Мæстæй та куыд нæ айдзаг и мæ зæрдæ! Афæнд кодтон, зæгъын, съл фæйна дуры ныццæвон æмæ сæ иу чысыл мæ маст райсон, фæлæ мæхи фæурæдтон.

– Цæуæм ардыгæй, – загъта Инал æмæ фестад йæ бынатæй.

Теркмæ дæр нал ацыдыстæм, фæлæ комкоммæ нæ фæндаг скодтам трамваймæ æмæ афардæг стæм Иналты хæдзармæ.

* * *

Дыккаг бон ацыдтæн нæхимæ. Мæ мад мæ куы федта, уæд джихæй аздади:

– Куыд тагъд æрхæццæ дæ, хъæбул, æви дæ сургæ ракодтой?

– Баба уым нæ уыди. Кæдæмдæр æй арвыстой, æмæ, дам, дыууæ къуырийæ раздæр не ‘рцæудзæн. Æмæ дзы æз кæимæ бадтаин? – мæ мады зæрдæ ноджы тынгдæр куы фæрисса, уымæй тæрсгæйæ, сæфсон кодтон æз. Гыцци бамбæрста, хъуыддаг цæй мидæг ис, уый, фæлæ дзургæ ницы скодта, афтæмæй лæууыди, мæнмæ æдзынаг касти æмæ йæ цæссыгтæ сæрфта.

Уæдæй фæстæмæ никуыуал федтон мæ фыды мæнæ хæрзæрæджыйы уонг. Æмæ йæ, æвæдза, бынтондæр куы нæ уал федтаин, уæд мын бирæ æнцондæр уыдаид. Фæлæ уый тыххæй фæстæдæр. Ныр уал уый агъоммæйы хабæрттæ.

* * *

Раздæрау кæрæдзи фæдыл ивгъуыдтой къуыритæ, мæйтæ, афæдзтæ. Рæзыдтæн æмæ хъомыл кодтон æз дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, иу хатт мæм мæ хæлар йæ тæлы куыд фыста, уыйау «мæ мады цинаен, ме знаджы фæсмонæн». Каст фæдæн астæуккаг скъола. Радтой мын сызгъæрин майдан. Уайтагъд кусын райдыдтон заводы. Фæстæдæр та фæсауонмæ ахуыр кæнын райдыдтон институты.

Раст зæгъын хъæуы, райдайæны мæ куыст рæстмæ нæ цыдис, æмæ уый тыххæй тынг тыхстæн, фæлмæцыдтæн. Иу хатт лидзын дæр сфæнд кодтон, фæлæ мæ гыццийы ныхас басаста.

Уый мын æргом загъта:

«Нæ мæ фæндыд, ды кусынмæ бацыдаис, уый. Ницæмæн мæ хъуыдис де ‘хца дæр. Фæлæ мын исчи афтæ бауайдзæф кæна, зæгъгæ, магуса лæппу схъомыл кодтай, мæ иунæг фырты мын исчи тæппуд рахона, ахæм стыр æфхæрд æмæ æгаддзинад нал бауромдзæн мæ фæллад зæрдæ...»

Уыцы бонæй фæстæмæ мæ зæрдæ тынгдæр радтон куыстмæ, стæй мын фæлтæрд кусджытæ дæр баххуыс кодтой, амыдтой мын. Фæрæвдзæр дæн. Æххæст байдыдтон мæ куысты домæнтæ. Дыууæ азы фæстæ мæ хонын райдыдтой раззагон кусæг. Суанг ма мын мæ къам дæр бакодтой «Кады фæйнагыл». Ноджы ма аивгъуыдта æнувыд куысты æртæ азы, радтой мын коммунистон фæллоуы хъазуатоны ном, газеты фыстой мæн тыххæй, æмбырдты мæ æппæлыдысты. Стæй, нæ завод цы стыр цæрæн хæдзар арæзта, уый куы сцæттæ ис, уæддæр мæ нæ ферох кодтой – уым нын гыцциимæ радтой хорз фатер. Уæдмæ каст фæдæн институт æмæ мæ куыст дарддæр кодтон уыцы заводы, армæстдæр æрзæттайынгæнæг нал уыдтæн, фæлæ инженер.

Фæстæдæр нæ заводæй цы цалдæр æрыгон кусæджы арвыстой Мæскуымæ коммунистон фæллоуы бригадты æмæ хъазуатонты Æппæтцæдисон æмбырдмæ, уыдонимæ уыдтæн æз дæр.

Цас диссæгтæ фехъуыстон æмæ фæдтон уыцы æмбырды, цас ног хъуыддæгтæ дзы базыдтон! Куыд мæ зæрдæмæ фæцыди Мæскуы!

Фæстæмæ ссыдыстæм ног хъарутимæ, ног зоньндзинæдтимæ, ног бæллицтæ æмæ фæндтимæ...

* * *

Нæ завод æртæ сменæйы кусы. Гъе, æмæ уыцы къуыри æхсæв куыстон. Иуахамы нæ куыст куы фестæм, райсомæй чи хъуамæ куыстаид, уыдон куы ‘рцыдысты, уæд æз нæ хæдзармæ сфардæг дæн. Мæхи асыгъдæджытæ кодтон, аивтон мæ кусæн дарæс, гыцциимæ аходæн бахордтам, стæй уый йæ куыстмæ ацыди, æз та мæхи æруагътон диваныл мæ фæллад суадзыны тыххæй. Куыддæр мæ цæсты уæлтъыфæлтæ кæрæдзийыл авæрдтон, афтæ чидæр æрбахоста нæ фатеры дуар. Æз сыстадтæн. Дуар бакодтон æмæ бафарстон, дуар чи ‘рбахоста, уыцы лæппуйы, цы хабар у, зæгъын.

– Иу чидæр дæм дзуры, – дзуапп радта лæппу, – дæлæ кæрты бады дадаимæ.

«Чи мæм дзуры ацы сæумæцъæхæй? – хъуыдытæ кæнгæ, ныххызтæн кæртмæ. Кæсын: нæ сыхаг зæронд лæг, нæ заводы цыппор азæй фылдæр чи фæкуыста æмæ ныр стыр пенси чи исы, уыцы Долæтмырзæимæ бады иу æнæзонгæ зæронд лæг. Йæ уæлæ уыди, йæ раздæры хуыз чи аивта, бирæ хуртæ æмæ къæвдатæ чи федта, ахæм дарæс æмæ æмпъызтытæ зылын-мылын дзабыртæ. Сæмпæлтæ худы бынæй æвзист æртгывд кодтой даргъ сæрыхъуынтæ. Бирæ рæстæг сæрдасæн кæуыл нал ауади, уыцы цæсгомыл бæлвырдæй зынд, уромын кæй нæ фæразы, ахæм уазæу æнкъарддзинады фæд.

Райстон уазæджы къух. Салам радтон Долæтмырзæйæн дæр. Стæй æрлæууыдтæн уазæджы раз, хъусын дæм, зæгъын. Уазæг мæм дызæрдыггæнæджы цæстæнгасæй бакасти, стæй ныллæг хъæлæсæй загъта:

– Æз дæумæ нæ дзырдтон. Мæн фæндыди Хацъыкты Гагийы фенын. Æрыгон лæппу, заводы, дам, кусы...

– Махмæ Хацъыкты Гаги ацы лæппуйы хонынц, æрыгон инженер дæр уый у, æрмæст æй ды Сосланы фырт хоныс, мах та йæ Сонайы фыртæй зонæм, – тызмæг хъæлæсæй загъта Долæтмырзæ æмæ уайдзæфы цæстæнгасæй бакасти уазæгмæ.

– Мæнæ диссæгтæ, царциаты диссæгтæ! Мæ хъæбул, мæ цæугæ хох! Æз цæстæй хорз нал уынын, фæлæ мæ ды та куыд нæ базыдтай, ды? – йæ бынатæй сыстгæйæ æмæ йæ цæнгтæ ахъæбыс кæныны æввонг акæнгæйæ, сдзырдта уазæг. – Рауай-ма, мæ цæугæ хох, мæ хъæбысы дæ акæнон.

Раст мæм цыма цæф арс æрбацæйлæбурдта, уыйау фæстæмæ алаууыдтæн. Стыхстæн. Цы ма акодтаин, уый нал ахста мæ сæр. Фæрсæджы каст кодтон Долæтмырзæмæ.

– Цæй-ма, Гаги, цы ныджджих дæ?! – сдзырдта та уый.

– Уый цавæр Гаги у, уазæг, махæн инженер Гаврил Сонайы фырт куы у, уæд? Рæхджы йын чындзæхсæв кæнæм, æмæ ды та «Гаги æмæ Гаги», – загъта Долæтмырзæ.

– Сонайы фырт? Уый та ма дзы цавæр Сонайы фырт у? – дисгæнгæ афарста уазæг. Сона йæ мад у, æмæ йæ фыд та...

– Хъуыддаг æз цæй бæрц зонын, уымæй ацы лæппуйæн йæ мад дæр Сона у æмæ йæ фыд дæр. Мах ын æндæр фыд никуы федтам, – раздæрæй ноджы тызмæгдæр хъæлæсæй загъта Долæтмырзæ.

– Гъе, æмæ йæ ныр фен, кæд дæ тынг æхсызгон хъæуы, уæд,

– йæ лæдзæг æртхъираны тылд бакæнгæйæ, сдзырдта уазæг.

– Нырма кæй нæ федтам, уый нæ ныр дæр нал хъæуы, – мæхи нал баурæдтон æз дæр. Фæлæ дарддæр дзурын мæ бон нал баци, мæнæн мæ зардыл æрбалæууыдысты мæ иухатты балц, Аслан æмæ мæм Зинæ былысчылтæгæнгæ, куыд кастысты, уый. Мæ хъустыл ауади, Асланы «мæ цæугæ хох» куыд хуыдта, уый. Арымысыдтæн, мæ мад цы цæссыгтæ фæкалдта, уыдон. Масты къуыбар та стылди мæ хъуырма, улæфын мæ нал уагъта, æддæмæ ратоныныл архайдта.

– Уый цытæ дзурыс, мæ хур? Дæ фыдыл дæ къух систай, зæгъгæ, дæ чи фехъуса, уыдон дыл худинаджы зарджытæ куы скæной, уымæй нæ тæрсыс?

Мæ масты дзæкъул атонынæн уыцы ныхæстæй фылдæр нал хъуыди.

– Фыццаг уал дын хъуамæ уый зæгъон, уазæг, æмæ дæ хур, дæ «цæутæ хох» сты æз нæ, фæлæ уал азы дæргъы хъаны хаст кæй фæкодтай, уыцы Аслан æмæ йæ мад, де ‘мхæрæфырт кæй хуыдтай, уый. Ныр, куыд зыны, афтæмæй, дæ сой цъырды куы фæци, мæнæ ныртæккæ цы хуызы дæ, ахæм уавæрма дæ куы ‘ртардтой, дæ сæр куы нæ уал хъæуы де «‘мхæрæфырты» æмæ йæ фырты, уæд дæ къæсæры æдде фæкодтой æмæ дыл дуар рахгæдтой. Гъе, æмæ уым цы аххосджын стæм æз æмæ мæ мад? Ницы. Зæгъ-ма æргом, мæнæй дæ цы хъæуы, цы мæ домыс?

– Фыртыл йæ заронд фыды раз цы хæстæ ис, уымæй фылдæр ницы. Цы дыууæ боны ма цæрын, уыцы рæстæджы бæгънæг æмæ æххормаг куыннæ уон, – йæ сæр ныллæг æруагъта, афтæмæй загъта уазæг æмæ æдзынæг ныккасти Долæтмырзæмæ, цыма раст кæй зæгъы, уый тыххæй цæмæй йæ фарс рахаца, уый зæгъынмæ йын хъавыди, стæй ма йæ ныхасмæ бафтыдта: – Зæгъ-ма, уæдæ, цы кæнон? Кусын мæ бон нал у, пенсн нæ исын, æмæ ма мæ ды дæр дзæгъæл куы ныууадзай, уæд куыд æмæ цæмæй хъуамæ цæрон?

– Бахатыр кæн, Сослан, (ацы хатты йеддæмæ йæм йæ номæй никуы сдзырдтон), хъуыды ма кæныс ахсджиагæн дæуæй æхца куы куырдта гыцци, уæд ын куыд загътай? Нал æй хъуыды кæныс? Уæдæ дын æй æз арымысдзынæн. Ды йын загътай: «Дæуимæ загсы фыст не стæм, æмæ дæ катыйтæ дæр мæн не сты». Дæ зардыл æрлæууыди? Гъе, æмæ дын æз дæр дзуапп дæттын дæхи ныхæстæй:

– Нæ мадимæ загсы фыст нæ уыдтæ æмæ йын йæ фыртмæ дæр ницы бар дарыс.

– Ды мын аргъæуттæ ма кæн, фæлæ мæ фарстæн цы дзуапп дæттыс, уый мын æргом зæгъ. Æмæ кæд дæхи фæндæй нæ разы кæныс, уæд та хъаст бакæнон æмæ дæ закъон æрæлхъива. Фæлæ уый та худинаг у. Фыд йæ фыртыл тæрхондонмæ куы бахъаст кæна, уымæй худинагдæр ма цы хъуамæ уа?

– Бахатыр кæн, уазæг, – ныхасы та йæхи фæхæццæ кодта Долæтмырзæ. – Ды худинагæй куы тарстаис, уæд дæ сывæллоны æнахъомæй нæ аппæрстаис. Тæрхондонмæ куы бахъаст кæнай, уæд дын уым дæр афтæ зæгъдзысты. Цы байтыдтай, уый æркæрд.

Исдуг æнæдзургæйæ алæууыд, стæй та мæм сдзырдта:

– Дæумæ хъусын, лæппу, цы мын зæгъыс?

– Долæтмырзæ цы загъта, ууыл разы дæн æз дæр. Фæлæ... Цæуæм нæхимæ. Уым æппæтыл дæр бадзурдзыстæм, – æппын-фæстаг загътон æз æмæ йæ ахуыдтон хæдзармæ.

– Гъе, уый лæджы ныхас у. Науæд уыцы зæронд сæрхъæнмæ куы хъусай, уæд ма дæ, чи зоны, де схæссæг ныййарджыты ныхмæ дæр сардауа. Зонын æй уыцы æнæдæндаг бирæгъы, рагæй зонын, цы æвзаджы асæрфт ын ис, уый, – йæхи фæхъæлдзæгдæр кодта, афтæмæй мæ разæй асиныл ахæм згъорд скодта, цыма, аргъæутты куыд фæдзурынц, уыйау, раджы кæддæр цы уыди, уымæй авд ахæмы хуыздæр фестæди.

Уый зилынтæ систа мæ фатеры. Бацыди алы уатмæ дæр, бæстон фæракас-бакæс кодта къуымты, бауади хæри-наггæнæнмæ, хинайæнмæ, верандæмæ...

Æппæт дæр афтæ биноныг сгæрста, афтæ зæрдиагæй бæрæг кодта, цыма фатер æлхæнгæ кодта æд дзаума, æд исбон, æд царджытæ æмæ дзы исты йæ уагыл куына разына, сайд ыл куы 'рцæуа, уымæй тарсти. Уырзæй æрæсгæрста бандæттæ, диван, рудзынгæмбæрзæнтæ, сынтæджытæ, рафæлдæхта сынтагæмбæрзæнтæ, сгæрста хуыссæнтæ, бакасти дарæсы скъапмæ, ссыгъта рухсытæ, æрзылдтытæ кодта донуадзæн къранттæ æмæ, æппынфæстаг, байгом кодта рудзгуйтæ.

– Хорз у, мæ хур, хорз, тынг хорз у. Æппæт дæр – куыд æмбæлы, афтæ. Фау æрхæссæн дзы ницæмæ ис, – разыйы хъæлæсы уагæй загъта æмæ фæстæдзæг йæхи ауагъта, нырма хæрзæрæджы цы диван балхæдтам, ууыл. – Ахæм фатеры дыууæ сæдæ азы куы фæцæра лæг, уæддæр нæ бафсæддзæни царынай...

Сбадын әй кодтон стыр айдәны раз әмә цас арәхстән, уый бәрц бәстон әй сәлвыдтон. Фароны цъәнутау, ссәст әмә кәрәдзийыл әндәгъд сәрыхъуынтә әз бындзарыл дасынмә хъавыдтән, фәлә мын сә нә бауагъта. Уый фәстә йын, сапоны фынк әмә цыргъ сәрдасәны әххуысәй, йә цәсгом фервәзын кодтон халасәвәрд бурбын хәмпәлы бынәй әмә дзы разынди, уәләнгай әнцъылдтыты фәд кәуыл фәхәцыди, ахәм уадултә, раджы кәддәр әз адджын пьатә цы уарзон рустән кодтон, уыдон.

Уыцы минут мәм афтә фәкасти, цыма әваст фәстадтән дыууын азы размәйы хуызән гыццыл Гаги. Тынг мә бафәндыди, раджы, кәддәрау мә фыды уәрагыл бәхбадт акәнын, мә гыццыл къухтәй йын йә фәлмән уадултә әрсәрфын, стәй сын батә райдайын, фәлә... әваст фемдзаст дән йә дыууә цәстмә. Нә, уыдон нә уыдысты, кәддәр кәсынәй кәмә нә бафсәстән, кәддәр мәм иудадзыг худгә, рәвдаугә чи касти, уыцы әнәфероһгәнгә цәстытә! Уыдон уыдысты әцәгәлон, ныры онг кәй нукуыма фәдтон, ахәм әнәзонгә, каконсындзау, ныхсаг, рәхойаг цәстытә, иу хатт, раджы, мә фыды фенынмә дард балцы куы фәцыдтән, уәд мәм тызмәг, әлгъгәнәджы каст чи кодта, лидзинаг мә чи фәкодта, уыцы цәстытә, ныртәккә мә разы әлвыдсәр әмә булкъдаст рустимә чи бады, уыцы әцәгәлон ләджы цәстытә. Уыдон мәм айдәнәй кәсынц хинәйдзаг, мәнгард, цы расайон, куыд афәливыны цәстәнгасәй. Уыцы дуджы ма (къуләй айдәнмә, әмә айдәнәй та мәнмә) нымдзаст сты гыцци әмә мәхи цәстытә. Афтә мәм фәкасти, цыма уыдон уынынц мән әмә, буц зылдытә кәмә кәнын, уыцы әцәгәлоны, уынынц әмә мыл худы сә зәрдә, уайдзәфтә мын кәнынц.

Ныккәрзыдта мә зәрдә, ныррызти мә къух, атартә сты мә цәстытә. Сәрдасән мә къухәй пьолмә атаhti. Цавәрдәр әнәуынгә тых мә асхуыста фәстәмә.

Мә зәрдә ме 'муд куы 'рцыди, радтон ын уәд дзыхъхъын-ног мидаггаг дарәс, сапон, хисәрфән, барвыстон әй хинайәнмә. Йә рацыдмә йын сцәттә кодтон мә костюмты дзәбәхдәртәй иу, ног итувәрд әддаг хәдон, сә фарсмә сын әрәвәрдтон, әрмәст иунәг хатт цы сау туфлитә скодтон, уыдон, суанг ма шляпә дәр (хорз уыди, әмә гыцци уым нә фәци, әндәра, әвәццәгән, нә дыууәйы дәр дуары әдде

фæкодтаид). Йæхи куы ныннадта, йæ ног дарæс куы скодта, уæд æй хорз фæдтон, гыцци мын сихорæн цы хæринаг ныууагъта цæттæйæ, уымæй, стæй та фæстæмæ кæртмæ ‘рхызтыстæм. Уæддæр ма йæ бынаты бадти зæронд Долæтмырзæ. Уый цымыдисæй бакасти, чысыл раздæр, уалдзыгон фыдхаст сæгъы фистау, йæ бызгъуыртæ кæмæн зæу-зæу кодтой, фароны цъæнуты бынæй кæй уадултæ нал зындысты, уыцы лæгмæ. Исдуг мæм афтæ фæкасти, цыма йæ уыргæ дæр нæ кæны, йæ разы Сослан кæй лæууы, уый. Дисгæнæджы æнкъуыст кодта йæ сæр, афтæмæй мæ фарста йæ цæстæнгасæй, цы хабар у, зæгъгæ.

– Иу ахсджиаг фарста æххæст нæма алыг кодтам, лæппу, – йæ шляпæйыл къуыдипп хæст фæкодта хæрдмæ, афтæмæй загъта æмæ стыр тохы фæуæлахиз уæвæджы каст бакодта Долæтмырзæмæ. Йæ цинхуыз цæсгомыл зынди, цыма ныртæккæ зæгъдзæни зæронд лæгæн: «Уыныс, зæронд къодах, уый та дын «Гаврил Сонайы фырт»! Тæрхондонæй йæ куы фæтæрсын кодтон, къулмæ йæ куы балхъывтытæ кодтон, уæд, æнæуæлдай сыбырттæй, дзæбæх куы сразы ис мæ фæндæттыл».

Уый сæрыстыр худт бакодта зæронд лæгмæ, суанг ма йæм хинайдзаг ныкъуылд дæр æркодта йæ цæст.

– Цавæр ахсджиаг фарста ма уын баззад æнæлыгæй? – мæ разæй фæци Долæтмырзæ æмæ та мæм фæрсæджы каст æрбакодта.

– Дæуимæ мын ницы фарста лыгкæнинаг ис. Æмæ дæ бынаты куы уаин, уæд æз афонмæ ардыгæй мæхи айстаин. Бауадз мæ, гормон, лæппуимæ зæрдæйæ зæрдæмæ аныхас кæнын. Цæсгом дæр ма дзы хъæуы, – мæсты хъалæсæй йын бауайдзæф кодта Сослан.

– Раст зæгъыс, уазæг, цæсгом дæр ма дзы хъæуы. Хуыцау бахизæд, фæлæ æз дæ бынаты дæн, зæгъгæ, уæд ацы кæртмæ не ‘рбацыдаин, исчи мæ архъанæй куы ластайд, уæддæр.

Сослан ма цыдæр рæхойæн ныхас зæгъынмæ хъавыди, фæлæ йæхиуыл фæхæцыди, мæнырдæм фæзылди æмæ фæбæлвырддæр кодта йæ хъуыды:

– Иу, æнгом бинонтæ куыд фæцæрынц, афтæ цæрдзыстæм ацы стыр фатеры, æви зарæдтæн, ома мæнæн æмæ дæ мадæн иу уат ратдзынæ, уый базонын мæ фæнды. Махæн, кæй зæгъын æй хъæуы, хъауджыдæр нæу. Иумæ цæрæм, æви хицæнæй, уæддæр нæ дарын дæумæ кæсы. Фæлæ мæ дæ мæт ис. Иумæ

куы цæриккам, уæд аивдæр уайд. Науæд дын исчи дæ цæстмæ куы бадара, йæ зæронд мад æмæ фыды иунæгæй ныууагъта, зæгъгæ, уæд махæн дæр хъыг уыдзæни...

Уыцы ныхас фехъустгæйæ, Долæтмырзæ йæ цæсгом амбæрзта армытгæпæнæй æмæ, цыма, мæ разы стыр азымджын фæци, уыйау ныккасти йæ къæхты бынмæ.

Цæхæртæ акалдтой мæ цæстытæ. Мæстæй адымсти мæ зæрдæ. Фæлæ зæронд Долæтмырзæйы раз къæйных ныхас зæгъын мæ бон нæ баци. Исдуг алаууыдтæн æнæдзургæйæ, аныгъуылдтæн уæззау хъуыдыты. Уый фæстæ мæ дзыппæй систон æхца æмæ сæ бадардтон Сосланмæ. Уый зыд скъæфт акодта æхца, анымадта сæ æмæ сæ йæ дзыппы атыста.

– Цæй, ныр уыцы иу лыг акæнæм æппæт фарстытæ дæр, – æппынфæстаг загътон мæсты, фæлæ ныллæг хъæлæсæй.

– Афтæ, мæ хур, афтæ, алыг кæнæм æппæт фарстатæ дæр, цæмæй уый фæстæ цæрæм æнцад-æнцойæ, хæлар бинонтæн куыд æмбæлы, афтæ, – сразы уый.

– Уæдæ мæм хъус мæнæ уæздан Долæтмырзæйы раз, уый æвдисæнæй бадзурæм афтæ: ды ныртæккæ ацы уысм, фæстæмæ нæ фæкæсдзынæ, афтæмæй ацæудзынæ ардыгæй æмæ абонæй фæстæмæ дæ къах никуыуал æрбавæрдзынæ ацы кæртмæ, фæндаг ферох кæндзынæ ардæм. Æз æмæ ды æцæгæлонтæ стæм кæрæдзийæн, иумæйагæй нын ницы ис... Æз мæ мады цæссыгтæ никуы никæмæн ныххатыр кæндзынæн, уый дæ зæрдыл бадар. Ныр сæрибар дæ. Фæндараст! – æмæ йын кулдуармæ ацамыдтон.

Уый æваст фæгуыбыр и, фæнычы хуызæн ацис йæ цæсгом. Былтæ ма змæлыдысты, фæлæ дзурын нал сфæрæзтой. Исдуг ма алаууыди, зæхмæ кæсгæйæ, стæй, йæ къæхтæ йæ фæдыл ласæгау арасти кулдуарырдæм. Æз æдзынæг кастæн йæ фæдыл, раст бакодтон, æви фæрæдыдтæн, ууыл æнкъард хъуыдытæ кæнгæйæ.

Мæ уæззау хъуыдытæй мæ фæхицæн кодта Долæтмырзæ:

– Æцæг лæджы лыг акодтай фарста. Лæджы дзуапп ын радтай! Раст бакодтай, тынг раст, мæ хъæбул.

АРВИСТОН

ЭЗОПЫ АЕМБИСАЕНДТÆ

92. Дыууæ куыдзы

Иу лæгмæ уыди цуанон куыдз æмæ хæдзаргæс куыдз. Аемæиу цуанон цы самал кодта, уымæй иннæ куыдзмæ дæр хай æрхаудта. Уæд дын цуанон куыдз куы рамæсты уайд: æз, дам, цуаны мæ удæй арт фæцæгъдын, исты æрцахсон, зæгъгæ, ай та, дам, æввонг фæллæйттæй йæхи хæссы. Хæдзарон куыдз ын ахæм дзуапп радта: «Мæн ма ‘фхæр, фæлæ хæдзары хицауы: уый мæ сахуыр кодта искæй фæллойæ цæрын».

Магуса цоты дæр æфхæрын нæ хъæуы, кæд сæ сæ ныййарджытæ афтæ сахуыр кодтой, уæд.

93. Сау калм æмæ ардуан

Сау калм дын куырдадзмæ куы балæсид, æмæ дзы кусæнгарзæй цы уыд, уыдонæй алцытæ курын куы байдаид. Чи йын цы лæвардта, уыдон йæ къухты куы бафтыдысты, уæд ардуанмæ йæхи баласта, истæмæй мæм фæкæс, зæгъгæ. Фæлæ ардуан ардуан у æмæ цæхгæр ныллæууыди: «Куыд кæсын, афтæмæй æдылыдзæф дæ, кæд мæнæй исты ратоньнмæ хъавыс, уæд: æз дæтгæ никæмæн ницы кæнын, æрмæст исгæ кæнын, исгæ!»

Чъындыйæ исты ратоньнвæнд чи скæна, уыдон зондцух сты.

101. Цъиах æмæ мæргътæ

Зевсы зарды æрæфтыди мæргътæн паддзах сæвæрын. Цы бонмæ сын сæмгъуыд кодта, уыцы бон æм иууылдæр æртахтысты. Цъиах æмбæрста, фыдынд кæй у, уый æмæ алы рæтты зылын байдыдта, уæдæ æппæты рæсугъддæр систæй мæхи саив кæнон, зæгъгæ. Ныссагъта йæхиуыл амæй-ай рæсугъддæр мæргъты систæ æмæ афтæ арæзтæй æрлæууыди Зевсы цур. Зевс æй куы ауыдта, уæд æй хъавыди паддзахи бынаты сæвæрынмæ, фæлæ дын уалынджы мæргътæ алы ‘взæгтæй куы суасиккой: алчидæр сæ йæ сис рарæдыфта, æмæ цъиах гомгæрццæй аздади. Цæвиттон, фæстæмæ цъиах фестад.

Адæм дæр афтæ сты: искæй хардзæй бæрзонд бынæттæ бацахсынц, фæлæ бонифæстагмæ чи цы у, уый рабæрæг вæййы.

102. Гермес æмæ зæхх

Зевс нæлгоймаг æмæ сылгоймаджы куы сфæлдыста, уæд Гермесæн бафæдзæхста, акæн, дам сæ æмæ сын бацамон, хор цы зæххыл зайын кæндзысты, уый. (...) Гермес сæ акодта. Зæхх фыццаг коммæ нæ касти Гермесæн, фæлæ куы базыдта, Зевс ахæм уынаффæ рахаста, уый, уæд ма йын цы гæнæн уыд æмæ загъта: «Гъемæ хорз, хуым кæнæнт, кусæнт, цас сæ фæнды, уыйбæрц, фæлæ-иу цы райсой, уый маройгæнгæ æмæ хъæрзгæйæ дæтдысты фæстæмæ».

Ис ахæм адæймæгтæ: æфстау цингæнгæйæ райсы, фæстæмæ та йæ удхаргæнгæ фæдæтты.

103. Гермес

Зевс Гермесæн бафæдзæхста, æрмæснытæн, дам, бадар, сайыныл сæ чи ацахуыр кæна, ахæм хос. Гермес уыцы хосæй алкæмæн дæр æмхуызон хæйттæ радта. Æрмæст ма йын цырыхъхуыйæг базади, хос та ма йæм дзæвгар уыди. Гъемæ йæ Гермес иууылдæр цырыхъхуыйæгæн баназын кодта. Уæдæй фæстæмæ æрмæснытæ иууылдæр фæлитойтæ систы, фæлæ дзы мæнгтæ дзурынæй цырыхъхуыйæджы ничи æмбулы.

Æмбисонд арæзт у фæлитойты ныхмæ.

104. Зевс æмæ Аполлон

Зевс æмæ Аполлон фæбыцау сты, нæ дыууæйæ фат æхсынмæ хуыздæр чи арæхсы, зæгъгæ. Аполлон фехста фат. Зевс иунæг къахдзæф акодта, æмæ Аполлоны фат кæм æрхауд, уым æрлаууыд.

Тыхджынимæ чи быцау кæны, уый æнæмæнг фæхæрд уыздæн, æмæ йыл адæм худæгæй мæлдзысты.

105. Бæх, гал, куыдз æмæ адæймаг

Зевс сфæлдыста адæймаджы, фæлæ йын бирæ цæрæнбон нæ

радта. Адæймаг æрхъуыдыйæ ифтонг уыд, æмæ куы фæуазæлттæ кодта, уæд йæхицæн хæдзар сарæзта æмæ дзы æрцарди. Хъызтæн царæгойтæ нæ фæрæзтой, æмæ дын лæгмæ æппæты фыццаг бæх куы ‘рбазгъорид, суазæг мæ кæн, зæгъгæ. Лæг ын хорз, зæгъгæ, загъта, æрмæст, дам мын дæ царды бонтæй иу хай ратт. Бæх сразы, уæдæ цы уыдаид. Уалынджы та дын гал дæр æрбахæццæ. Лæг уымæн дæр загъта, æрбауадздзынæн дæ, æрмæст мын дæ цардæй уал æмæ уал азы радих кæн. Галы дæр хуыздæр бон нæ уыд æмæ йын радта йæ азтæй. Фæстагмæ та куыдз æрбазгъордта, уазалæй гæртт-гæртгæнгæ. Лæг уымæн дæр ратыдта йæ азтæй. Гъемæ лæгæн Зевс йæхæдæг цы царæнбон саккаг кодта, уый арвиты зæрдæрухсæй. Фæлæ бæхæй цы азтæ райста, уыдонмæ куы бахæццæ вæййы, уæд схъалæй цæуын байдайы, хиппæлой басгуыхы. Галы азтæ йыл куы ралæууыцц, уæд та йæ куыстæй йæ сæр схъил кæныны бон нал вæййы, хъызæмарæй фæмæлы. Куыдзы азты та бынтон æдзæллагмæ æрхауы: зындзæрæн æмæ дзы хъуырхъуыргæнаг рауайы.

Ацы æмбисонды æвдыстæуы зæронд, фыд-зыкъуыр æмæ фыддзæрин адæймаг.

106. Зевс æмæ уæртджынхæфс

Зевс куыд скодта æмæ царæгойтæй алкæмæн дæр æрæвæрдта хайттæ. Æрмæст уæртджынхæфсыл йæ цæст не ‘рхæцыд фын-джы уæлхъус. Зевс æй дыккаг бон фæрсы, цæуылнæ æрбацыдтæ хуындмæ, зæгъгæ. «Хи хæдзарæн дзы æмбал нæй», – дзуапп радта уæртджынхæфс. Зевс æм рамæсты æмæ йын тæрхон рыхаста: «Уæдæ абонæй фæстæмæ дæ хæдзар де ‘рагъыл хæсс!»

Адæмай дæр бирæтæм искæй хъæздыг хæдзарæй хи хæдзары бонзонгæйæ царын хуыздæр кæсы.

107. Зевс æмæ рувас

Зевс тынг дис кодта рувасы зонд æмæ хин митыл æмæ йæ æнæмбаргæ царæгойтæн паддзахæй сæвæрдта. Фæлæ йæ базонын фæндыди: ног уавæрты йæ ницæйаг удыконд раивта æви нæ? Гъемæ йæ иу ахæмы лæггуыфы куы фæцæйхастой, уæд ын йæ размæ хъæндил рауагъта. Хъæндил рувасы сæрмæ зилдух систа. Рувасæн æм йæ бон кæсын нал уыд, æрбайрох дзы, паддзах кæй у, уый

æмæ йæ намысыл дæр нал ахъуыды кодта, уыцыиу сæррæтт раласта æмæ хъæндилы фæдыл ныййарц, æрцахсон æй, зæгъгæ. Зевс æм тынг смæсты æмæ йæ паддзахы бынатæй расырдат.

Ницæйаг сау лæджы цыфæнды бæрзонд бынаты сæвæр, амæй-ай диссагдæр хæрзтæ-хæзнатæ йыл ныккал, уæддæр йæ чъизи митæ нæ ныуадздзæни, цы уыд, уымæй баззайдзæни.

108. Зевс æмæ адæм

Зевс адæмы сфæлдыста æмæ Гермесæн бафæдзæхста, алкæй буары дæр дзы зонд бауадз, зæгъгæ. Гермес сæрмагонд барæн сарæзта æмæ алы адæймагмæ дæр уагъта æмхуызон хæйттæ. Фæлæ афтæ рауад, æмæ асæй ныллæг чи уыд, уыдонæн сæ буар æнæхъæнæй байдзаг æмæ сæ зонджынтæ рауади, даргъ чи уыд, уыдонæн та хос не сфаг, æрмæст сæ уæрджыты онг схæццæ, гъемæ, магуыр зондæй бынтон æххæст нæ рауадысты.

Æмбисонд арæст у, буарæй хъомысджын чи у, удварнæй та магуыр, ахæмты ныхмæ.

ЦИТАТÆТÆ

* * *

*Чи фæзаны, уый нæ кæны дзургæ,
Чи фæдзуры, уый нæ кæны зонгæ.*

Лао-цзы

* * *

Карк айк куы æрæфтауы, уæд йæ хъуыдаттæй бæстæ байдзаг кæны. Æмæ дзы цы сойтæ смæрзы? Уайсахат фæзыны халон æмæ йын йæ æйчытæ давын байдайы. Уыцы æйчытæй та карк хъуамæ цъиутæ рауагътаид. Дæлимон дæр, раст халонау, йæ хæрзтæ æгъатырæй давы, æнæ исты æфсонæй дзæгъæл дзæнгæдайыл чи схæцы, ахæм адæймагæн. Уыцы хæрзтæ-иу базырджын мæргътау адæймаджы Уæларвмæ сисиккой, дзæнгæда цæгъдыны бæсты хъуыддæгтæ куы аразид, уæд.

«Энкрен Реол» – 1200 азы фыст трактат.

* * *

Хорз рэйы, зæгъгæ, æрмæст уый тыххæй куыдзы хорз ничи схондзæн.

Хорз дзуры, зæгъгæ, æрмæст уый тыххæй адæймаджы хорз ничи схондзæн.

Чжуан-цзы

* * *

Æмæ федта Хуыцау, адæм зæххыл тынг æнæгъдау кæй систы, чъизи митыл, хæтыныл кæй фæцалх сты, иудадзыг сæ хъуыдыты, сæ зæрдæйы фыд ракаеныл кæй ис. Æмæ æрфæсмон кодта Хуыцау, адæймаджы кæй сфæлдыста, ууыл.

Библи. Райдайæн, 6.5 – 6

* * *

Поэтæн хæстæг лæууæн нæй, паддзахы бадæныл чи бады, уыдонмæ.

Джордж Байрон

* * *

Адæймагæн аргъ кæнынц, йæхæдæг йæхи тыххæй цы дзуры, уымæ гæсгæ нæ, фæлæ цы аразы, уымæ гæсгæ.

Владимир Ленин

* * *

Сырдтæ, махимæ цæргæйæ æрмахуыр свæййынц, адæм та, иудадзыг иумæ уæвгæйæ, хъæддæгтæ свæййынц.

Гераклит

* * *

Не ‘цæг знæгтæ нæхи мидæг цæрынц.

Жак Боссюэ

* * *

Юморæй æнæхай куы уыдаин, уæд мæхи раджы амардтаин.

Мохандас Ганди

* * *

...æппындæр гуырысхойаг нæу, алцæмæн дæр, Алкивиады селентау, дыууæ цæсгомы кæй ис, уый. Уыцы цæсгæмттæй иу иннæйы æнгæс нæу. Æддæрдыгæй дæм мæлæты хуызæн зындзæни, фæлæ мидæмæ бакæс, æмæ дзы разындзæни цард. Стæй иннæрдæм: царды фæстæйæ зыны мæлæт, фидауцы фæстæйæ – фыдын, бæркады фæстæйæ – мæгуырджинад, худинаджы фæстæйæ – кад, фендджыны фæстæйæ – æнæфенд, тыхы фæстæйæ – æдых, уæзданы фæстæйæ – æнæджелбетт, цины фæстæйæ – хъыг, æнтысты фæстæйæ – къуыхцы, хæлары фæстæйæ – знаг, пайдайы фæстæйæ – зиан. Цыбыр дзырдæй, силенæн йæ мæнг цæсгом куы рарæдувай, уæд дæм разындзæни, фыццаг цы федтай, уый нæ, фæлæ бынтон æндæр исты.

Эразм Роттердамаг

* * *

Æппындæдзух мулчы мæт цы бæстæйы кæнынц, патриотизм æмæ æфсарм кæм нæй, хицæуттæ æнæбон кæм сты, ронбæгъд политикайы аххосæй æвзæрстыты рæстæг æнæджелбеттытæ, курдиатцух ничитæ ‘мæ мачитæ рæбинаг кæм свæййынц, адæмы æгæрон маст æмæ змæстыты ныхмæ гуымыры тых йеддæмæ цы æрæвæрай, уый кæм нал уа, царды лыстæг хъуыддæгты фæдыл дискуссийæн кæрон кæм нæй, уыцы паддзахадæн цæрынхъом схонæн нал и, капитал хицауы бынат бацахсы, индивидуализм бафтъæрынмæ фæхъавы, йæ алыварс цыдæриддæр ссары, уый, цæттæ вæййы суанг нацийæн йæхи аныхъуырынмæ дæр. Уыцы æбуалгъ эгоизм иуахæмы знаджы къухтæм дæр ратдзæни нацийы.

Оноре де Бальзак

* * *

Рæстдзинад кæм нæ уа, уыцы паддзахæдтæ стигъджыты, æвзæргæнджыты чысыл балтæй уæлдай цы сты? Уæвгæ стигъджыты чысыл балтæ дæр миниатюрон паддзахæдты хуызæн сты.

Августин Аврелий (354–430)

* * *

Сайын, мæнгтæ дзурын цагъарты æмæ æлдæртты дин у. Рæстдзинад – сæрибар адæймаджы Хуыцау.

Максим Горький

* * *

Адаймаг хъуамæ анемæнг удвидар уа, науæд хæрамзæрдæ цъаммартæ фæлмæн, сабыр, æвæлмас адаймагты уарзынц æмæ сæ сæхицæн æнцойгæнæн лæдзджытæ ацаразынц. Уæ зæрдыл дарут: Хæрам къуылых у æмæ æдзухдæр хæрзæджыты лæдзджытыл æнцой кæнгæйæ цæуы.

Михаил Пришвин

* * *

Нæ бæстæйы æмæ Европæйы ныры уаварты Уæрæсе хъуамæ йæ ных сараза мидрæзтмæ, адæмы уавæртæ фæхуыздæр кæнынмæ æмæ хъуамæ æддагон политикæ дæр куса уыцы ахсджиаг хъуыддагæн.

*Александр Горчаков,
1856–1882 азты Уæрæсейы
фæсарæйнаг хъуыддæгты министр.
АиФ, 2014, №26*

* * *

Коррупци æд уидæгтæ куына срадывдæуа, уæд Уæрæсейы модернизацимæ æнхæлмæ кæсæн нæй: либералтæ бæстæйы бынтæ сæ рабынтæм фæхæсдзысты.

*Михаил Деягин,
Глобализацийы проблемæты
институты директор.
АиФ, 2014, №26*

* * *

Аивады ис иу бындурон закъон, бирæтæ кæй ферох кæнынц, ахæм: æдылы æмæ æнæджелбетт сыдывд алы хъуыддаджы дæр уынынц æдылйы æмæ æнæджелбетты миниуджытæ. Æмæ ахæм адаймагты цыфæнды тынг куы фæнда, уæддæр уымæй уæлдæр схизын сæ бон нæу. Иу англисаг зарæджы ахæм ныхæстæ ис: «Зæгъ-ма мын, гино, абон та кæм уыдтæ? Нæ успаддзахы галуаны уыдтæн. Уынгæ та дзы цы фæкодтай, ма гино? Уым гауызыл фæцæйызгъордта мыст».

*Дмитри Быков,
«Собеседник», 2014, №25*

АЛЫХУЫЗОН ХАБÆРТТÆ

Базаргәнәг әмә тути

Иу скәсәйнаг базаргәнәгмә уыди, дзурын чи зыдта, ахәм тути. Гъемә дын уыцы әнәхайыры цъиу иуахәмы зетийә дзаг авг куы афәлдахид. Базаргәнәг әм тынг смәсты әмә йын ләдзәгәй йә сәр ныщавта. Уәдәй фәстәмә тути дзурын нал зыдта, йә сәрыл дәр пакъуытә нал зади, сгәмәх.

Иу бон базаргәнәгмә гәмәхсәр әлхәнәг әрбацыди. Тути йә уыцы хуызәнәй куы федта, уәд химидәг стыхсти. Стәй әваст ныккъәр-къәр ласта, йә базыртә сцагъта әмә ралә-хурдта:

– Ды дәр зетийы авг рафәлдәхтай, әмә дын дә сәр ләдзәгәй ныддаудтой! Дә сәрыл хъуыны мур уый тыххәй нал ис!

Паддзах әмә мәгуыргур

Иу номдзыд паддзах йә фәсдзәуинтимә сахары уынджы куыд фәцәйцыд, афтә йә цурмә базгъордта мәгуыргур ус әмә йәм уәлбәхмә дзуры:

– Де зәд, де зәд, дә фарныстән, мә паддзах! Баххуыс мын кән, мә сабитә сыдәй мәлыңц.

– Ай диссаг нәу, – загъта паддзах. – Әнәхъән стыр бәстә йә бәрны кәмән ис, уый цавәрдәр мәгуыргурмә әвдәлы?

– Кәд дә ахәм мәгуыргуртәм не ‘вдәлы, уәд паддзахи бынатәй рахъуытты у! – фәтъялланг ласта сылгоймаг.

Бабызтә

Иу зәхкусәг доны был бадти. Цавәрдәр фәндаггон йә цуры әрләууыд әмә йә фәрсы, ацы доны, дам, фистәгәй бацәуән ис. Ис, зәгъгә йын дзуапп радта зәхкусәг. Бәлццон доны астәумә куы бахәццә, уәд бамбәрста, дыууә къахдзәфы ма куы акәна, уәд дон йә сарты акәлдзән әмә фәдәлдон уыдзәни. Раздәхти фәстәмә әмә зәхкусәгыл фәхъәр ласта:

– Ам дон тәнәг у, зәгъгә, куы загътай, әдзәсгом!

– Уæллæй, мæхæдæг дæр ын ницыуал æмбарын, – дзуапп радта зæхкусæг. – Бабызтæн ацы дон сæ астæумæ дæр нæ хæццæ кæны.

Амонд

Хуыцау адæймаджы æлыгæй сфæлдыста, фæлæ ма йæм дзы иу къæртт баззади.

– Цы ма дын саразон амæй? – бафарста Хуыцау.

– Амонд, – загъта адæймаг.

Хуыцау ницы дзуапп радта, æрмæст ма йæм æлыгæй цы къæртт баззад, уый йын йæ армы æрæвæрдта.

Трубадуры уарзт

Æрыгон лæппу æхсæвыгæтты лæууыди диссаджы рæсугъд чызджы рудзынджы бын æмæ йæ гитарæимæ зарыди серенадæтæ.

– Ацы чызг кæд дæ зæрдæмæ афтæ тынг цæуы, уæд æй цæуылнæ ракурыс? – бафарста лæппуы йе ‘мбал.

– Ууыл мæхæдæг дæр хъуыды кодтон, – загъта æрыгон лæппу. – Фæлæ мын мыййаг куы сразы уа, уæд ма æхсæвыгæтты цы кусдзынæн?

Саскты ныхас

Кæрдæджыты саггæмтты цардысты къаннæг сасктæ. Хистæртæ кæстæртæн амыдтой:

– Бакасут-ма уартæ уыцы тигрмæ. Уый диссаджы хæларзæрдæ у. Æвзæрæй нын никуы ницы ракодта. Фæлæ фыс чи у, фыс, уымæй уæхи дæрдты ласут. Тугдых сырдатæн сæ фыддæр у. Хуыцау бахизæд, фæлæ ныртæккæ ардæм æрбафтыди, зæгъгæ, уæд кæрдæгимæ не ‘ппæты дæр йæ хъæлæсы ауадзид. Тигр та канд хорз зæрдæйы хицау нæу, фæлæ ма раст дæр у, раст – уый æнаккаг фысæй æнæмæнг нæ маст райсид.

Адæм та цы сты!

– Мæн адæймаг уæвын нæ фæнды. Адæм иунæг хъуыддагмæ дæр нæ арæхсынц, – загъта калм.

– Раст зæгъыс. Гъеныр æз адæймаг куы уаин, уæд мын æхсæртæ чи æмбырд кæнид? – загъта æхсæрæг.

– Адæмæн ахæм лæмæгъ дæндæгтæ ис, æмæ нывыл æхсынын дæр нæ зонынц! – загъта уыры.

– Алчидæр уæ рæстытæ дзуры, зæххыстæн, – загъта хæрæг.
– Адæм ахæм æдзæллаг сты, æмæ уайынмæ та æппындæр нæ арæхсынц. Мемæ сын абарæн дæр нæй. О, о, уайынмæ!

Пушкины загдау: «Любви все возрасты покорны...»

* * *

<i>Шеф-редактор</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00091 от 27 января 2014 г.

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредитель и издатель:
Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http:// www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; ответсекретарь, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 28.08.14. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта МузI. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 422. Цена свободная. Выход из печати 20 сентября 2014 г.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247